

TC
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİMDALI
GENEL SOSYOLOJİ VE METODOLOJİ PROGRAMI

BİR TOPLUMSAL MÜHENDİSLİK KURUMU OLARAK “AŞÂİR VE
MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ”

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan:

20106052 Serhat BOZKURT

Danışman:

Doç. Dr. Şükrü ASLAN

İSTANBUL 2013

Serhat BOZKURT tarafından hazırlanan **Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu** Olarak “**Aşâir Ve Muhâcirîn Müdiriyyet-İ Umûmiyyesi**” adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Oyçokluğuyla~~ Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 27 / 12 / 2013

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi : Doç.Dr. Şükrü ASLAN (Danışman)

Jüri Üyesi : Doç.Dr. Bülent BİLMEZ (Bilgi Ünv.Öğr.Üy.)

Jüri Üyesi : Doç.Dr. Sibel YARDIMCI

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	V
ÖZET	VI
SUMMARY	VII
KISALTMALAR	VIII
TABLolar LİSTESİ	IX
1. GİRİŞ	1
2. KAVRAMSAL TARTIŞMA.....	7
2. 1. Demografi Mühendisliği.....	7
2. 2. Etnisite Mühendisliği.....	9
2. 3. Toplum Mühendisliği	10
2. 4. Kavramların Karşılaştırılması	14
2. 5. İskân	15
2. 6. Temsîl (Asimilasyon)	16
2. 7. Temdîn (Medenileştirme)	18
2. 8. Celp	19
2. 9. Sosyal Yardım.....	20
3. İTTİHAT VE TERAkkİ CEMİYETİ’NİN GELİŞİMİ.....	22
3. 1. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC).....	22
3. 2. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (OHC)	29
3. 3. Paris ve Selânik Cemiyetlerinin Birleşmesi.....	30
3. 4. 1907 “İkinci Jön Türk” Kongresi	31
3. 5. 1908 II. Meşrutiyetin İlanı	32
3. 6. “31 Mart Vak‘ası”	33
3. 7. Siyasal Alanda Hesaplaşma: Seçimler.....	34
3. 8. Balkan Savaşları ve 23 Ocak 1913 “Babîlî Baskını”	35
4. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN KURULUŞUNDAN 20. YÜZYILIN BAŞLARINA KADAR GÖÇ VE İSKÂN UYGULAMALARI VE KURUMLARI.....	38
4. 1. Göç, Sürgün ve İskân	38
4. 1. 1. Yeni Alınan Topraklara Sürgün ve İskân.....	38

4. 1. 2. Konar-Göçer Aşiretlerin İskânı	41
4. 1. 3. Toprak Kayıpları ve Göçler	42
4. 2. Kurumlar	48
4. 2. 1. İlk Kurulan Muhâcirîn Komisyonu	50
4. 2. 2. İdâre-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu	51
5. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN NÜFUS POLİTİKASI	60
5. 1. Arnavutlar	61
5. 2. Boşnaklar	63
5. 3. Çingeneler/Kiptiler	63
5. 4. Çerkezler	65
5. 5. Lazlar ve Gürcüler	66
5. 6. Müslüman Esirler	66
5. 7. Araplar	66
5. 8. Türk Muhacirler	68
5. 9. Türk Mülteciler	69
5. 9. 1. Mülteci Talimatnamesi'ne Göre Türk Mülteciler	71
5. 10. Kürt Mülteciler	73
5. 11. Bulgarlar	76
5. 12. Rumlar	78
5. 13. Ermeniler	84
5. 14. Nasturi ve Süryaniler	90
5. 15. Yahudiler	91
5. 16. Sonuç	94
6. İSKÂN-I AŞÂİR VE MUHÂCİRÎN MÜDİRİYYETİ (İAMM)	95
6. 1. İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi	95
6. 1. 1. İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi'nde Öngörülen "Muhâcirîn Müdiriyyeti" ve "Muhâcirîn Komisyonları"	97
6. 1. 2. İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi'nin Değiştirilmesi İsteği	99
6. 2. İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyeti	100
6. 2. 1. Kuruluşu	100
6. 2. 2. Görev Alanı	102
6. 2. 3. Öngörülen Yapısı	103

6. 2. 4. Yer Kiralanması.....	104
6. 2. 5. Bütçesi	104
6. 2. 5. Müdürler	107
6. 2. 5. 1. Suad ve Süleyman Beyler.....	107
6. 2. 5. 2. Şükrü [Kaya] Bey (1883-1959)	108
7. AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ (AMMU).....	115
7. 1. Kuruluşu	115
7. 2. Kuruluş Amacı	121
7. 3. Teşkilat	122
7. 4. Genel Müdürler	125
7. 4. 1. Hamdi Bey [Mehmed Hamdi (Arpağ)]	125
7. 5. Bütçeler.....	127
7. 6. AMMU'nun Sonu	137
8. ENCÜMEN-İ İLMÎ VE AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ YAYINLARI.....	139
8. 1. Encümen-i İlmî	139
8. 1. 1. Kuruluşu.....	139
8. 1. 2. Toplantıları ve Alınan Kararlar	141
8. 1. 3. Yazılı Külliyat Oluşturma Çabaları	142
8. 1. 4. Çeviri ve Yayın Çalışmaları.....	146
8. 1. 5. Basılan Kitapların Dağıtımı	147
8. 2. Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Yayınları	148
8. 2. 1. Kitapların Yazılış Amaçları ve Yazarlarına Dair Birkaç Not.....	149
8. 2. 2. AMMU Yayınlarında Göç, İskân, Temsîl (asimilasyon), Temdîn (Medenileştirme) ve Kolonyalizm.....	151
8. 2. 2. 1. Beynelmilel Usûl-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirin	151
8. 2. 2. 2. Türkmen Aşiretleri.....	155
8. 2. 2. 3. Kürdler: Târîhî ve İctimâ'î Tedkikat	157
8. 2. 2. 4. Türkiyede Yunan Fecâyî'i I-II.....	161
8. 2. 2. 5. Cem'iyet-i Akvâm ve Türkiye'de Ermenî ve Rûmlar	162
9. SONUÇ	166
10. EKLER	168

11. KAYNAKLAR	203
12. ÖZGEÇMİŞ	214

TEŞEKKÜR

Her çalışma gibi bu tez de sadece tek bir kişinin emeğiyle ortaya çıkmadı. Tezimin yazılma sürecinde hocalarım ve arkadaşlarım hem akademik ve hem de manevi destekleriyle katkıda bulundular. Onların desteği olmasaydı tezimi bu şekilde tamamlamam mümkün olmazdı.

Öncelikle danışmanım Şükrü ASLAN’ın, tezin yazımı sürecinde çok büyük etkileri olduğunu belirtmem gerekir. Bana sunduğu rahat ve özgür çalışma ortamı ve tezde ele alınan tüm konulara gösterdiği ilgi ve özen, beni daima teşvik etmiş ve benim için yol gösterici, ufuk açıcı olmuştur.

Encümen-i İlmî’ye dair elindeki belgeleri benimle paylaşan Namık Kemal DİNÇ ve tezin isim koyucusu olan Alişan AKPINAR, beni bu konuyu çalışmak konusunda teşvik etmekle kalmadılar, tezin her aşamasında, teze dair fikirlerini sundular. Mesûd SERFIRAZ, “Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi”ne (AMMU) dair bulduğu yazıları; Yener KOÇ, bu tezin en önemli kaynaklarından biri olan Kürt ve Türk mültecileri için hazırlanmış talimatnameyi; Fuat DÜNDAR, AMMU’ya dair elindeki belgeleri benimle paylaştı. Seda ALTUĞ, bazı bölümleri okuyup fikirlerini belirtmesinin yanında önerdiği kaynaklarla tezime katkı sundu. Selda SALİHOĞLU, tezin tümünü okuyarak düzeltmeler yaptı.

Ruken ALP’ın gösterdiği yardımı burada anlatmak imkân haricindedir. Uzun ve yorucu bir uğraşla tezin tüm tashihlerini yapma zahmetine katlandı.

Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (İSAM), Atatürk Kitaplığı, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Bilim Sanat Vakfı Kütüphanesi çalışanlarına, gösterdikleri yardımlardan dolayı teşekkür etmek gerekir.

İki senedir üzerinde çalıştığım tezime emeği geçen herkesin adını burada anmam ne yazık ki mümkün olmayacak. Adını anamadığım tüm dostlara da yardımları için teşekkür ederim.

Son olarak ailemin teşvik ve desteği, bu tezin yazılmasının en önemli kaynağıdır.

Serhat BOZKURT

ÖZET

(BİR TOPLUMSAL MÜHENDİSLİK KURUMU OLARAK “AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ”)

“Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak ‘Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi’” (AMMU) başlıklı bu tezin konusu, Osmanlının son döneminde faaliyet gösteren Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi adlı kurumdur. 16 Teşrin-i Evvel 1329 (29 Ekim 1913) tarihinde müdür ve memurları atanarak oluşturulan İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyeti’nin (İAMM), yetki ve kadroları, 1 Mart 1332 (14 Mart 1916)’de Teşkilat Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle kurulan Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi’ne devredilmiştir. Muhacir, mülteci ve aşiretlerin sevk, iskân, iaşe, temdin ve temsili için çalışan ve kendi bütçesi olan bu kurum, Dâhiliye Nezareti’ne bağlı olarak varlığını Osmanlı İmparatorluğu’nun sonuna kadar devam ettirmiştir.

AMMU’yu “toplumsal mühendislik” kavramı çerçevesinde değerlendiren bu çalışmada iskân, temsil, temdin gibi kavramların dönemin yöneticileri tarafından nasıl algılandığı anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) dönemi nüfus politikaları ile Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer dönemlerindeki nüfus politikaları arasındaki farklılıklar hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Çalışmada özellikle İAMM’nin son müdürü, AMMU’nun ise ilk genel müdürü olan, hayatının önemli bir kısmında nüfus meseleleriyle ilgilenen ve Osmanlı’nın son dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasındaki kadrosal ve zihinsel devamlılığı en iyi gösteren Şükrü [Kaya] Bey’in hayatı üzerinde durulmuştur.

AMMU bünyesinde Ziya Gökalp’ın başkanlığında oluşturulan “Encümen-i İlmî” adındaki bilim heyetinin, kuruluş süreci, amacı, çalışmaları ile bu heyet tarafından çevrilen ve satın alınan kitaplara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhacir, Mülteci, Aşiret, İskân, Sürgün, Temsil, Temdin, Şükrü Kaya, Mehmed Hamdi Arpağ.

SUMMARY

(“THE GENERAL DIRECTORATE FOR THE SETTLEMENT OF TRIBES AND IMMIGRANTS” AS AN INSTITUTION FOR SOCIAL ENGINEERING)

This thesis is about the activities of a late-Ottoman institution, the General Directorate for Tribes and Immigrants (Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi). Founded on 29 October 1913 under the name of the Directorate for the Settlement of Tribes and Immigrants (İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti), its mandate and cadres were transferred to the General Directorate for Tribes and Immigrants on 14 March 1916. Founded for the transfer, settlement, subsistence, domestication and assimilation of immigrants, refugees and tribes, the General Directorate for Tribes and Immigrants had its own budget and was attached to the Interior Ministry until the end of the Ottoman Empire.

This thesis approaches the General Directorate for Tribes and Immigrants as an institution for social engineering and attempts to analyse the ways in which the concepts of settlement, assimilation and domestication are perceived by the ruling elites of the period. Detailed information about the differences between the population politics during the reign of Committee of Union and Progress (CUP) and the earlier periods are also provided in the thesis.

This study paid special attention to the life of Şükrü Kaya Beg, the first general director of the General Directorate for Tribes and Immigrants, who dealt with population issues for most of his life and through whose activities the mental and cadre-wise continuity between the late Ottoman period and the Republican rule is revealed.

Besides, this thesis discussed the foundation, targets, activities of and the books translated and purchased books by the “Scientific Council” (Encümen-i İlmî), a scientific board within the General Directorate for Tribes and Immigrants working under the presidency of Ziya Gökalp.

Keywords: Immigrant, Refugee, Tribe, Settlement, Exile, Assimilation, Domestication, Şükrü Kaya, Mehmed Hamdi Arpağ.

KISALTMALAR

A.g.b.	Adı geçen belge
A.g.k.	Adı geçen kitap
A.g.m.	Adı geçen makale
AMMU	Aşâir ve Muhâcirîn Müdîrîyyet-i Umûmiyyesi
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO	Babîâlî Evrak Odası Evrakı
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
D.	Devre
DH. EUM. KLU.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi
DH. EUM. MH.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Muhâsebe Kalem-i
DH.EUM.KLU.	Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî Müdüriyeti
DH.KMS.	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.MB.HPS.	Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti
DH.SN.THR.	Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyyesi Tahrirat Kalem-i
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalem-i Belgeleri
DUİT.	Dosya Usulü İrâdeler
İ.	İçtima Senesi
İ.DH.	İrade Dahiliye
İAMM	İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîrîyyeti
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
Krş.	Karşılaştırınız
M.	Madde
M.A.Z.C.	Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi
M.M.Z.C.	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
OHC	Osmanlı Hürriyet Cemiyeti
ÖİTC	Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1293/1877-1313/1897 Yılları Arasında Osmanlı’ya Hicret Eden Muhacir Sayıları	47
Tablo 2. Muhâcirîn Komisyonu-ı Âlîsi (1317-1324/1899-1906)	55
Tablo 3. Dâhiliye Nezareti, “Muhâcirîn İdâresi” (1315-1320/1897-1902)	56
Tablo 4. Dâhiliye Nezareti “Muhâcirîn İdâre-i Umûmiyyesi” (1321-1324)	57
Tablo 5. Muhâcirîn Komisyon-ı Âlîsi (1325-1326)	58
Tablo 6. Türk Mültecilerine Ayrılan İskân Mıntıkaları.....	71
Tablo 7. Kürt Mültecilerine Ayrılan İskân Mıntıkaları	74
Tablo 8. Aşâyir ve Muhâcirîn İdâresi Müdîriyyeti	103
Tablo 9. AMMU’nun Merkez Teşkilatı	123
Tablo 10. AMMU’nun Vilayet Teşkilatı.....	124
Tablo 11. 1332 (Mart 1916-Mart 1917) Senesi Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Bütçesi	128
Tablo 12. 1333 (Mart 1917-Mart 1918) Senesi Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Bütçesi	130
Tablo 13. 1334 (Mart 1918-Mart 1919) Senesi Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Bütçesi	132
Tablo 14. 1334/1918 Yılı Bütçesi “İskân Masârif-i Umûmiyyesi” Faslı	133
Tablo 15. 1332-1334 (Mart 1916-Mart 1919) Seneleri Bütçeleri.....	134
Tablo 16. 1336/1920 Yılı İçin Ayrılan Bütçe Miktarları.....	136
Tablo 17. 1337/1921 Yılı İçin Ayrılan Bütçe Miktarları.....	136
Tablo 18. 1338/1922 Yılı İçin Ayrılan Bütçe Miktarları.....	136

1.GİRİŞ

Nüfus hareketleri, insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yaşadığı yerlerden göç ederek başka yerlere gitmelerinin yanı sıra, “tard” (sürgün), “tehcir” ve “iskân” gibi devletin belirli bir kişiyi/topluluğu bir yerden bir yere göndermesi ve yerleştirmesi şeklinde de gerçekleşmiştir. Göç kısmen doğal seyrinde oluşmasına rağmen, “tard” (sürgün), “tehcir” ve “iskân” gibi uygulamalar, belli projeler doğrultusunda genelde devletin (ya da devlet eliyle kişilerin/grupların) topluma dayatması sonucunda meydana gelmiştir. Toprağın işlenmesi, bu topraklardan elde edilecek gelirin devlet merkezinin hizmetine sokulması ve toprağın elden çıkmaması için “güvenliği”nin sağlanması gibi amaçlar doğrultusunda uygulanagelen bu yöntemlere, Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan beri başvurulmuştur. Toprağın merkezle bağının güçlenmesi için başvuru olan bu yöntemler, modernleşme öncesi dönemde daha çok “dinî” (ayrıca mezhepsel) denge göz önüne alınarak kullanılmıştır.

19. yüzyıla gelindiğinde devletin topluma vermek istediği şekil belli noktalarda değişse de, nüfusa yapılan bu müdahaleler, yine devletin toprak üzerinde hâkimiyetinin güçlendirilmesi ve bu toprak üzerinde bulunan kaynakların kullanılması amacı ile gerçekleşmiştir. “Homojenleştirme” amaçlı bu müdahaleler, daha çok çeşitli dilleri ve dinleri barındıran imparatorluklar yerine, tek “ulus” esasına dayalı tek dilli ve tek dinli ulus-devletler yaratılması için yapılmıştır. “Etnik” temel üzerinde oluşturulmaya çalışılan bu “yeni” devlet, (tabii bu temel ayrıca din ile yoğrulmuştur), “temsil (asimile)” edilebilecekleri temsil etmeye çalışırken, “temsil” edilemeyeceklerden de (ki genelde farklı dindeki kişilerin aynı “dile/ulusa” “temsil”i zor görülmüştür) “kurtulmayı” hedeflemiştir.¹

Bu ulus-devletlerin kurulma süreci Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında yoğunluk kazanmıştır. Birçok devletin ortaya çıkması sonucunda Balkanlarda yaşanan homojenleşme ve toprak kayıpları, Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfus yoğunluğunu Müslümanlar lehine değiştirmiş ve imparatorluğun nüfusunda Müslümanların ağırlığını artırmaya başlamıştır. Bu nedenlere bağlı olarak ilk dönemlerde gelen bu

¹ Buna **Türkmen Aşiretleri** kitabında belirtilen anlayış örnek gösterilebilir. Kızılbaz ve Rafizi olan Türkmenlerin bu inançları Sünni Türklere yaklaşımları/kaynaşmaları önünde engel olduğunun belirtildiği kitapta, bunların itikadlarının değiştirilmesi için yapılması gerekenler sıralanmaktadır. Bkz. Dr. FRAYLIÇ, -MÜHENDİS RAVLİĞ, **Türkmen Aşiretleri**, 355-371.

muhacirler genel olarak “Müslüman” olarak kategorize edilmiş ve aynı usul çerçevesinde iskân edilmeye çalışılmıştır.

İttihat ve Terakki’nin 1913 yılında devletin hâkimiyetini tam olarak ele almasıyla beraber, bu kategori daha da daraltılmış ve gelenler (hatta getirilenler/celb edilenler) “etnik” kimliklerine göre ayrılmaya başlamıştır. Ayrıca “Türk”ün başında olduğu devletin hâkimiyetinin sağlanmasına, Müslümanların “temsil” edilmesine, Gayrimüslim unsurların mümkün olduğu kadar “azaltılmasına” çalışılmıştır.

“Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak ‘Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi” başlıklı bu tezde sözü edilen bu projenin yürütülmesinin odağında bulunan Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak kurulmuş olan “İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti (İAMM)” ve daha sonraki ismiyle “Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi (AMMU)” adlı kuruma odaklanılmıştır. Muhacir, mülteci ve aşiretlerin sevk (ayrıca celp), iskân, iaşe, temsil (asimilasyon) ve temdin (medenileştirme) işleriyle ilgilenen bu kurum, hiç kuşkusuz cumhuriyetin de önemli oranda demografik ve ideolojik temelini oluşturan faaliyetlerde bulunmuştur. Daha ihtiyatlı bir şekilde ifade edilirse, devletin tüm organlarının dâhil olduğu bu demografik ve ideolojik oluşumun bir ayağını da bu kurum oluşturmıştır. Demografik olarak nüfusun homojenleştirilmesine dair yapılan müdahalelerin en kapsamlıları bu dönemde gerçekleştirilmiş, Hristiyan ve Yahudi nüfus önemli oranda azaltılmaya çalışılmış, Müslüman topluluklar toplumsal bağlarından kopartılarak Türk nüfusun içine % 5 ve % 10 gibi oranlarda yerleştirilmiştir. Ayrıca “toplum mühendisliğinin” birçok uygulamalarıyla karşı karşıya kalınan bu dönemde, aşiret hayatı yaşayan topluluklar devlete “yararlı” olabilecek şekilde ve etnik kimliklerine göre “iskân” edilmeye çalışılmıştır.²

Demografik olarak yapılan bu müdahaleler haricinde, Cumhuriyetin herkesi “Türk” sayma ideolojisinin izlerine bu dönemde rastlanmıştır. “İskân” politikasında İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet dönemleri arasındaki pratik ve düşünsel devamlılığının yanı sıra, farklı toplulukların “Türklüğüne” dair öne sürülen tezler noktasında da bir devamlılık olduğu aşikârdır. Tezde ayrıntılı olarak anlatılacağı gibi, AMMU tarafından yayınlanan kitaplarda, Kızılbaş ve Rafiziler’in Sünnileştirilmesi gerektiği ileri sürülmüş ve Kürtlerin “Türk” oldukları çeşitli tezlerle kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşımlar devletin resmi politikası olarak kabul edilmiş ve günümüze dek kullanılagelmiştir. Daha önce de birçok araştırmaya

² Bu noktada daha ayrıntılı bilgi için “İttihat ve Terakki Cemiyetinin Nüfus Politikası” bölümüne bakılabilir.

konu olan bu süreklilik, AMMU çalışmaları üzerinden de somutlaştırılmakta ve derinleştirilerek ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

Tezde referans olarak verilen ikinci el kaynaklar haricinde (özellikle Fuat Dündar'ın çalışmalarından çok fazla yararlanılmıştır), Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri belgeleri önemli bir yer tutmaktadır. Kullanılan belgelerin bir kısmı ilk defa tarafsız, bilimsel ilkelere uygun bir şekilde kullanılmıştır. AMMU'dan önce kurulmuş olan Muhacir'in idarelerini kronolojik süreci, yazılan ikinci el kaynaklardan tam olarak netleştirilemediğinden, bu idarelere dair bilgilerin olduğu Salnameler taranmış ve bunun üzerinden tablolar oluşturularak, idarelerin yapısı hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. AMMU'nun bütçeleri için Düstûrar taranmıştır. Uzun ve meşakkatli bir tarama sonucunda eksiksiz olarak AMMU bütçeleri verilmeye çalışılmıştır. Daha önce tespit edilmiş olmakla beraber, aynı adla (AMMU) bir kurumun Ankara Hükümeti tarafından da kurulduğuna dair bilgiye Düstûrlar üzerinden ulaşılmıştır. Ayrıca tezde kullanılan nizamname ve teşkilat kanunları da **Takvîm-i Vekayi** gazetesi ve Düstûrar karşılaştırılarak kullanılmaya çalışılmıştır. Tezde kullanılan önemli kaynaklardan biri de Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan zabıtlarıdır. Bu zabıtlarda yer alan, özellikle kurumun bütçesine dair yapılan tartışmalar zengin bilgiler içermektedir.

Tezin en önemli kaynaklarından biri de, Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi tarafından 1332/1916 yayınlanmış olan **Menâtik-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk ve İskân, İâşe ve İkdârlarını Mübeyyin Talîmâtname**'dir. Arşiv belgelerinde atıf yapılan bu talimatname, göç ve iskân çalışmalarıyla bilinen Nedim İpek tarafından tahrif edilerek kullanılmasını saymazsak, ilk defa bu çalışmada aslına uygun bir şekilde kullanılmıştır. Daha sonra da belirtileceği gibi, talimatnamede iskân mıntıkları "Türk mültecileri" ve "Kürt mültecileri" olarak ikiye ayrılmasına rağmen İpek, Türk mültecileri için ayrılan mıntıkların "geçici iskân bölgeleri", Kürt mültecileri için ayrılan mıntıkların ise "ikinci derece iskân bölgeleri" olduğunu ileri sürmüştür. Talimatnamenin 1-7 arasındaki maddeleri özel olarak Türk mültecilere dair iken, 8-18 arasındaki maddeleri özel olarak Kürt mültecileri ile ilgilidir. İpek, Kürt kelimesinin kullanıldığı maddeleri kullanmaktan kaçınmış; bu maddelere yer verdiğindeyse "Kürt"

kelimesini kullanmamıştır. Talimatnamede Türk ve Kürtlere farklı politikaların uygulandığı açıkça ortadayken, İpek, bu durumu bilerek hasıraltı etmiştir.³

Tezin ikinci bölümünde ise temel kavramlar üzerinde durulmuştur. Kısa da olsa İttihat ve Terakki dönemi nüfus politikasında kullanılan kavramlara elden geldiğince değinilmiştir. Bu bölümde, “demografi mühendisliği”, “etnisite mühendisliği” ve “toplum mühendisliği” kavramlarının hangi anlamlarda kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Çalışmaları “toplum mühendisliği” kavramı çerçevesinde değerlendirilmesi uygun bulunan bu kurumun, teşkilat kanununda ve belgelerinde geçen bazı kavramların gerçekte kurum çalışanları için ne anlama geldiği, kurumun yazışmalarından ve yayınlanan kitaplarından faydalanılarak anlatılma çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidara gelme sürecine odaklanılmıştır. II. Abdülhamid’e karşı oluşturulan muhalefetten doğan bu örgütü oluşturan dinamikler ve II. Meşrutiyet’in ilanı, 31 Mart Vakası ve Babıâli Baskını gibi iktidara gelme sürecindeki önemli olaylar, ana hatlarıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümün yazılmasındaki temel amaç, İttihat ve Terakki’yi oluşturan dinamikleri anlamak ve ayrıca bu dönemde yegâne çözüm yolunun İttihatçıların uyguladığı merkezîyetçi-Türkçü politikanın olmadığını, başka fikirlerin de olduğunu ve yönetime gelen İttihatçıların asker kökenli olmalarının hâkimiyeti ele geçirmelerini kolaylaştırdığını ortaya koymaktır.

Dördüncü bölümde Osmanlı dönemi iskân politikalarına ve bunun için oluşturulan kurumlara dair bilgi ve tartışmalara yer verilmiştir. Bu bölüm Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanan iskân politikalarının İttihat ve Terakki dönemiyle arasındaki farklılıkları göstermesi açısından önem arz etmektedir. İttihat ve Terakki Dönemi hariç, Osmanlı İmparatorluğu’nda toprağın/alanın elde tutulması için sürekli olarak bu “iskân” yöntemine başvurulmuştur. İlk dönemlerde nüfus dengesine dinsel esasa göre müdahale edildiği görülmüştür. Göreceli olarak bir “homojenleşme” amacı güdülmeyen bu dönemden farklı olarak İttihat ve Terakki Döneminde bu müdahale “etnik” (yine dini boyutu da var) bir mahiyet almış ve tam anlamıyla “homojen” bir toplum yaratılması hedeflenmiştir.

Tezin beşinci bölümü temelde dördüncü bölümü tamamlamaktadır. İttihat ve Terakki’nin nüfus politikalarına odaklanan bu bölüm, farklı “etnik” topluluklara ne tür

³Bkz. Nedim İPEK, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, 131-132. Nedim İpek ve Kürt Mültecileri meselesini görmezden gelen bazı araştırmacıların eleştirisi için bkz. Namık Kemal DİNÇ, “20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mültecileri Meselesi”, 227 vd

politikalar uygulandığı üzerinde durmaktadır. Sevk, iskân, tehcir, tenkil ve tard gibi uygulamalar devletin tüm organlarının iştirak ettiği büyük çaplı “operasyonlar” olmakla beraber, bu “operasyonlar”ın önemli bir ayağını AMMU (Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi)’nun oluşturduğu görülmektedir. Bu bölümde anlatılanlar, AMMU’nun faaliyetlerini kapsamaktadır.

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti (İAMM)’ne altıncı bölüm ayrılmıştır. Bu bölümde, kurumun kuruluşuna, bütçesine ve müdürlerine dair bilgiler verilmiştir. Daha çok teknik bir mahiyet taşıyan bu bölümde, 1913 tarihli **İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi** ile İAMM arasındaki anlayış farklılığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca İAMM Müdürü ve daha sonra AMMU Genel Müdürü olan Şükrü Bey [Kaya]’in daha çok nüfus meseleleriyle ilgili yaptığı işler odağında olmak üzere, hayatı hakkında bilgiler verilmiştir.

Yedinci bölüm Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi (AMMU)’ne dairdir. Bu bölümde AMMU’nun kuruluş süreci, teşkilat kanunu ve teşkilatı, bütçesi ve ikinci Genel Müdürü Hamdi Bey üzerinde durulmuş ve teşkilat kanununa dair meclislerde yapılan tartışmalar incelenmiştir. Teşkilat Kanununa ve bütçelerine dair meclislerde yapılan tartışmalar döneme dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bunlara yeri geldikçe değinilmiş ve AMMU’nun etki alanı anlatılmaya çalışılmıştır. Bütçelerinin ele alındığı kısımda, muhacirler için yapılan harcamalar üzerinden AMMU’nun faaliyet alanının genişliği vurgulanmıştır. Ayrıca elde bulunan bilgiler çerçevesinde kısa da olsa Hamdi Bey’in hayatına dair notlar aktarılmıştır. Bu notların aktarılmasında ve Hamdi Bey’in tam anlamıyla kim olduğunu netleştirmede, milletvekili olduğu sırada kendisi için hazırlanmış olan “Tercüme-i Hal”den faydalanılmıştır.

Bu bölümle ilgili olarak belirtilmesi gereken temel nokta aslında iki tane AMMU olduğudur. Birinci (asıl) AMMU, İstanbul Hükümeti tarafından oluşturulmuştur ve bu tezin konu aldığı kurumdur. İkinci AMMU da Ankara Hükümeti tarafından oluşturulmuştur. Aynı isimle oluşturulan bu ikinci kurum konumuzun dışındadır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu durum Osmanlının son döneminde kurulmuş kurumların Ankara Hükümeti tarafından da, isminin değiştirilmesine bile gerek duyulmadan “kopya” edildiğine dair öğretici bir örnektir.

Encümen-i İlmî sekizinci bölümde anlatılmıştır. Bu encümenin oluşturulma süreci, amacı, çalışma yöntemi, toplantıları, satın aldığı ve çevirdiği kitaplar hakkında elimizde bulunan kaynaklar çerçevesinde bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu kurumun reisi olan Ziya

Gökalp üzerinde durulmamıştır, zîrâ Gökalp üzerine ayrıntılı bir literatür mevcuttur. Bu bölümün devamında Encümen-i İlmî tarafından yayına hazırlanan ve AMMU tarafından yayınlanan kitaplara odaklanılmıştır. 1918 yılında yayınlanan kurumun ilk üç kitabının, **(Beynelmilel Usul-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirîn, Türkmen Aşiretleri, Kürdler)** iskân mevzusunda rehber olarak kullanıldığını ve Kürtlerin Türk olduklarına dair tezlerin oluşturulması için “içe” dönük olarak yazıldığını belirtmek mümkündür. İkinci dönem yayınları diyebileceğimiz 1921’de yayınlanan iki kitap **(Türkiye’de Yunan Fecâyî ve Cem’iyyet-i Akvâm ve Türkiye’de Ermeni ve Rumlar)** da “dışa” dönük olarak, üretilen tezlere karşı yazılmışlardır. Yayınlardan anlaşıldığı üzere bu dönemde iskân meselesine “kolonyalist” bir gözle bakılmış ve kolonyal devletlerin uyguladıkları yöntemleri uygulayabilmek için bilgi birikimi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bir bütün olarak bakıldığında bu çalışma ile geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet arasındaki süreklilikler, göç, iskân ve bunun gerektirdiği kurumsallaşmalar üzerinden ele alınmış ve temelde birinci el belgeler üzerinden tartışılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KAVRAMSAL TARTIŞMA

İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde farklı etnik ve dinsel topluluklara karşı uygulanan politikalar birkaç kavramla açıklanmaya çalışılmıştır. Bir çeşit “mühendislik” olduğu düşünülen bu uygulamaların “demografi/nüfus”, “etnisite” ya da “toplum” mühendisliği gibi ifadelerden hangisiyle tanımlanacağı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu ifadelerin açıklanması meselenin anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

2. 1. Demografi Mühendisliği

Genelde devletin nüfus üzerindeki kontrolünü, özelde ise “Ermeni tehciri”ni açıklamak için “Demografi mühendisliği” kavramına başvuran Nesim Şeker, “Balkanlar, Kafkasya ve Afrika gibi dünyanın çeşitli bölgelerinde yakın dönemde görülen etnik temizlikleri ve zorunlu göçleri açıklamak için” bu kavramın kullanılabileceğini belirtmekte ve bu kavramın kapsadığı alanın “bir bölge ya da bir tarihsel dönem”le sınırlandırılmayacağını vurgulamaktadır. Bu kavramın “genel olarak, bir nüfusun sayısı, bileşimi, dağılımı, çoğalma/azalma oranına yönelik devlet müdahalelerini”⁴ kapsadığını belirten Şeker, “belli bir alanın, bölgenin ya da ülkenin kontrolünün ve kaynaklarının kullanımının söz konusu olduğu durumlarda” bunun bir araç olarak kullanıldığını belirtmektedir. Modern ulus-devletlerin kurulmaya başlamasından önceki dönemlerde bu aracın bir “homojenlik” sağlamaya yönelik olmadığını kaydeden Şeker’e göre, “etnik ve dinsel homojenlik yaratmaya yönelik nüfusla oynama, nüfusu türlü yollarla manipüle etme, göçe zorlama, katletme ve nihayet etnik temizliğe tabi tutma gibi mühendislik yöntemlerinin daha çok milliyetçiliğin ve özellikle etnik milliyetçiliğin geçer bir ideoloji” olduğunun son dönemde ortaya çıktığını vurgulamaktadır.⁵

Nesim Şeker, Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanan “demografi mühendisliği”ni üç dönemde farklı şekillerde gözlemlenebileceğini belirtir: 16. ve 18. yüzyıllar arası, 19. yüzyıl ve imparatorluğun sön dönemi. Bu üç dönemin birbirinden farklılık gösterdiğini vurgulayan Şeker’e göre imparatorluğun son döneminde, “belli bir alanda belirli bir nüfusun çoğunluğunun sağlanmasında ya da ‘istenmeyen’ veya ‘sakıncalı’ olarak görülen bir nüfusun

⁴Nesim ŞEKER, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde ‘Demografi Mühendisliği’ ve Ermeniler”, 165.

⁵A.g.m., 165-166.

tasfiyesinde şiddet kullanımına dayalı etno-demografik bir operasyon temel araç olarak görülmüştür.”⁶

Anadolu’nun Türkleştirilmesi için yapılan bu şiddete dayalı operasyonların önce Rumlardan başlayarak Ermenilerle (Ermenilere uygulananın belirli oranda farklı olmakla beraber) devam ettiğini belirten Şeker, bunlardan boşaltılan yerlere muhacirler yerleştirmek ve bunlardan kalan malların da muhacirlere dağıtılmak suretiyle hem nüfussal hem de ekonomik olarak üstünlük sağlanmaya çalışıldığını belirtmektedir.⁷

Nesim Şeker dışında, editörlüğünü yaptığı **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma** adlı kitaba yazdığı “Giriş” yazısında “demografi mühendisliği” kavramına değinen Erik Jan Zürcher, “1850-1950 yılları arasındaki 100 yılın Avrupa’da demografi mühendisliği asrı” olarak tanımlamanın abartılı olmayacağını ve bu dönemde insanların yaşadıkları yerlerden kitlesel olarak kovulduklarını; tehcir ya da iskân edildiklerini, bunun yanı sıra katledildiklerini belirtmiştir. Erken dönemlerdeki demografi mühendisliğinin örneklerinin nedeni olarak “güç siyasetinin hesaplarıyla birleşen dinsel önyargı”yı gösteren Zürcher, buna Rusya’nın genişlemesi sonucunda Rus sınırları içinde kalan Yahudilerin kovulmasını ve 1828’den itibaren de Müslümanların dayanılmaz baskılar sonucunda Osmanlı’ya göç ettirilmelerini örnek olarak vermiştir.⁸

19. yüzyılın sonlarına doğru “demografi mühendisliğinin ardındaki hâkim itici güç”ün artık milliyetçilik olduğunu vurgulayan Zürcher, milliyetçiliğin demografi mühendisliğinin itici gücü olduğu dönemle ilgili olarak Balkanlar’da ve Anadolu’da yaşananları örnek vermiştir. Balkanlarda yeni devletlerin kurulması sonrasında, “ulus tanımında güçlü bir dinsel öğeye sahip” olan Balkan milliyetçi hareketleri, burada yaşayan Müslümanların göçüne yol açacak şiddet hareketlerinde bulunmuş, bu devletler arasında nüfus mübadeleleri yapılmış, Anadolu’da Rum Ortodokslar göçe zorlanmış, Ermenilere yapılan katliamlar sonucunda yüz binlerle ifade edilen ölümler yaşanmış ve Ermenilerin “tehcir” edildikleri yerlere Müslüman aileler yerleştirilmiştir.⁹

Kovma, katliam, tehcir, iskân ve mübadele yöntemlerinin uygulamalarına dair verilen bu örneklerden sonra, 1923’te Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan mübadele anlaşmasını, “Güneydoğu Avrupa’da demografi mühendisliği sürecinin son aşama[sı]”

⁶A.g.m., 166-167.

⁷A.g.m., 168-169.

⁸Erik Jan ZÜRCHER, “Giriş: Demografi Mühendisliği ve Modern Türkiye’nin Doğuşu”, 9-10.

⁹A.g.m., 10-11.

olarak değerlendiren Zürcher, bu anlaşmanın o ana kadar gerçekleşen göçleri resmi olarak onayladığı ve “göç etmeye niyeti olmayan insanların yaşadıkları topraklardan” yasal olarak kovulması için zemin oluşturduğunu belirtmiştir. Ayrıca iki savaş arasında Yahudilerin ve Rusların katledilmesine değinen Zürcher, Avrupa’daki demografik mühendisliğine örnek olarak; “kıyım, soykırım ve tehcir tarihinin” son olayını, “on milyonu aşkın Alman[ın], Polonya ve Çekoslovakya’daki ata topraklarından” kovulmasını ve “Çekoslovakya nüfusunun dörtte birinin bir kalemde vatandaşlıktan” çıkarılmasını vermiştir.¹⁰

Özetle, Zürcher, 1850-1950 yılları arasında Avrupa, Balkanlar ve Anadolu’da uygulanan dinsel ya da “milletse” açıdan oluşturulmaya çalışılan devletler için uygulanan tehcir, kovma, vatandaşlıktan çıkarma, katletme ve soykırımı “demografi mühendisliği” çerçevesinde değerlendirmiş ve bunun İttihat ve Terakki ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir süreklilik oluşturduğunu vurgulamıştır.¹¹

2. 2. Etnisite Mühendisliği

Yukarıdaki araştırmacıların anlatımları üzerinden bakıldığında, “demografi mühendisliği” kavramı 19. yüzyıl öncesi ve sonrasında, devletin/imparatorluğun nüfusa ve coğrafyaya müdahalesini işaret eder. Ancak “etnisite mühendisliği” kavramı daha çok 19. yüzyılda ulus-devletlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla, devletin nüfusa yaptığı “etnik” (aynı zamanda yine “dinî”) temelli müdahaleleri açıklamak için kullanılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin nüfus politikası üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Fuat Dündar, **Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)** adlı çalışmasında, “etnisite mühendisliği” kavramını bu dönemdeki uygulamaları açıklamak için daha uygun bulmaktadır. “Nüfus savaşı” kavramını bu dönem uygulamalarının “savaşa katılmayan unsurları içerdiği için”, “sosyal mühendislik” kavramını “bir bütün olarak tüm kamusal alanın iktidar tarafından nasıl ölçüldüğünü ifade ettiği için” ve “nüfus mühendisliği” (demografi mühendisliği) kavramını ise “nüfusa ilişkin tüm istatistiksel müdahaleyi (doğum politikaları vb.) anlattığı için uygun” görmediğini belirten Dündar, bu dönemi açıklamak için “etnisite mühendisliği” kavramının daha uygun olacağına vurgu yapmaktadır. Mühendislik kelimesi kökeninin Arapça ve Latincedeki karşılıklarına yer veren Dündar, Arapça kökünün “hendese”den (matematik) ve Latin kökeninin “ingen”, yani “savaş aracı” kökünden

¹⁰A.g.m., 12-13.

¹¹A.g.m., 9-17.

türediğini belirtir ve bu kavramın “İttihatçı operasyonunu mükemmel şekilde özetle”diğini vurgular. Dündar son olarak, “İttihatçı operasyonun matematik bir operasyon olduğunu ve İttihatçıların sevk ve iskâna sadece Türkleştirme aracı olarak değil, bir savaş aracı, bir savaş stratejisi olarak başvurduğunu anlatması bakımından tercih” ettiğini ifade eder.¹²

Dündar’ın kitabında, bu kavram, devlet elitleri tarafından nüfus ve etnik topluluklar üzerine yapılan araştırmalar, sürekli ve gizli olarak yapılan nüfus sayımları, matematiksel olarak her “etnik” topluluğunun hangi oranda “iskân” edileceğine dair belirlemeler ve “çalakalem” de olsa hazırlanan etnik dağılımı gösteren haritalar üzerinden ayrıntısıyla işlenmektedir.¹³

2. 3. Toplum Mühendisliği

Yazdığı makalede¹⁴ İttihatçıların, “şiddet içeren toplumsal dönüşüm politikalarını gelecekteki Türk Ulus-devletinin varlığını garanti altına almak için” yaptıklarını ve “İttihat ve Terakki (1913-18) ve Kemalist dönem (1919-50) politikalarının kuvvetli bir süreklilik” arz ettiğini belirten Uğur Ümit Üngör, 1913-1950 arasındaki dönemde yürütülen politikaları “toplum mühendisliği (*social engineering*)” kavramıyla açıklamaya çalışmaktadır. Kavramın tarihsel kökenine inen Üngör, 19. yüzyılda sosyologların “hükümetler nüfus politikalarında bilimselciliği (sosyal bilimleri) nasıl kullanabilirler” sorusu üzerinden yürüttükleri tartışmalar sayesinde geliştiğini belirtmektedir.¹⁵ “Toplum mühendisliği” kavramının kısaca “verili olan bir toplumu değiştirmek hedefiyle uygulanan mümkün olan tüm devlet politikalarını” içerdiğini belirten Üngör, milliyetçilik ve ulus-devlet çağında ise bu kavramı “herhangi bir araç yoluyla zorla etnik, dini, ekonomik ve kültürel homojenleştirmenin azamileştirilmesi” olarak tanımlamaktadır. Üngör’e göre bu politikalar tek yönlüydü ve “devlet elitleri hep kendilerinin uygun gördüğü şekilde toplumları baskı altına” almaktaydı. Ayrıca bu baskı, zorluk, kriz veya savaş durumlarında kolaylıkla şiddet içerebilmekteydi.¹⁶

Devletlerin “sosyal ve nüfus mühendisliğini” gerçekleştirmede çeşitli teknikler kullandığını belirten Üngör, bu teknikleri en az şiddet içerenden en fazla şiddet içerene doğru sıralamaktadır. İlk sıraya “nüfus sayımlarının manipülasyonu”nu koyan Üngör,

¹²Fuat DÜNDAR, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, 31-32.

¹³Bkz. A.g.k.

¹⁴Bu yazıyı kullanmamı sağlayan Seda Altuğ’a minnettarım.

¹⁵Uğur Ümit ÜNGÖR, “Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering in Eastern Turkey, 1913-1950”, 16.

¹⁶A.g.m., 16.

“birbirinin ikiz kardeşleri” olarak tanımladığı “egemenlik ve demokrasi ilkeleri”nin “milliyetçilik paradigması içinde paketlen[diği]” durumlarda “toplumdaki etnik çoğunluğun siyasi gücü garantilediği[ni]” belirtmekte ve milliyetçi elitlerin tam da bu yüzden nüfusun etnik kompozisyonunu yakinen takip ettiklerini vurgulamaktadır.¹⁷ Bununla bağlantılı ikinci olarak “doğurganlık yanlılığı (natalism)” stratejisini vermekte ve bunu da milliyetçi elitlerin “doğurmayı teşvik ederek, azınlık nüfusun aleyhine ülkenin etnik çoğunluk nüfusunu arttırmayı hedefleyen politikalar”ı olarak açıklamaktadır. Üçüncü tekniğin “sınır tadilatı” olduğunu kaydeden Üngör, bunu “ülkenin etnik ve siyasi sınırlarının tam olarak örtüşmesi” hedefiyle sınırlar üzerinde yapılan uygulamalar olarak açıklamaktadır. Üngör’e göre, “dördüncü teknik ise zorla asimilasyondur” ve “milliyetçi rejimler, daha geniş bir homojenlik yaratmak adına azınlıkları ‘çoğunluk gibi olma’ya” zorlamaktadır. Dışarıdan gelen aynı ırktan kişilere vatandaşlık verilmesini de bu yöntemlerden biri olarak tanımlayan Üngör, beşinci strateji olan karşılıklı nüfusun homojenleştirilmesine “1923’de Türkiye ile Yunanistan, 1947’de Hindistan ile Pakistan arasında olduğu gibi nüfus mübadeleleri”ni örnek vermektedir. Üngör son olarak da “sosyal mühendislik politikalarının en fazla şiddet içerenleri” ve en çok tartışmalı konuları olan “tehcir, etnik temizlik ve en uç örneği olarak soykırım[ı] (ki bu en az kullanılandır)” vermektedir.¹⁸

James C. Scott, **Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu** başlıklı kitabında, çalışmasını “toplum mühendisliği” kavramı üzerine kurmuştur. “Devletin neden ‘gezen insanlar’ın düşmanı olduğunu” anlamak için yola çıktığını belirten Scott, devletin bu gezen insanları “yerleştirme çabalarını inceledikçe, bunları giderek daha çok, bir devletin bir toplumu daha okunaklı kılma, zorunlu askerlik, isyanın engellenmesi ve vergilendirme gibi klasik devlet fonksiyonlarını kolaylaştıracak şekilde nüfusu düzenleme çabası” olarak görmeye başladığını belirtmiştir. “Premodern devlet[in] can alıcı birçok konuda kısmen kör” olduğunu ve “arazi ve halkının ayrıntılı bir ‘harita’sına sahip” olmadığını belirten Scott, bundan dolayı da devletin yaptığı müdahalelerin “kaba” olduğunu ve bu müdahalenin de istenilen sonucu vermek bir yana “kendini balta[lama]” anlamına geldiğini vurgulamıştır.¹⁹

Bu basitleştirme ve yeniden düzenlemeye dair Çin, Rusya, Tanzanya, Mozambik ve Etiyopya’da yapılmaya çalışanların “fiyasko” ile sonuçlandığını belirten James C. Scott,

¹⁷A.g.m., 16.

¹⁸A.g.m., 16.

¹⁹James C. Scott, **Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu**, 13-14.

yirminci yüzyılda devlet tarafından uygulanan toplum mühendisliğinin neden başarısız olduğunu açıklamaya çalışmış ve toplum mühendisliği uygulamasının öldürücü olabilmesi için dört unsurun birleşmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁰

Scott’a göre, birinci unsur, “doğanın ve toplumun idari olarak düzenlenişidir” ki bu düzenleme toplumun dağılımını ve niteliğini ortaya koymak için yapılan haritalar, verilen kalıcı soyadları, standart hale getirilmiş ağırlık ve ölçüler, kadastro ve özel mülkiyetin yaratılması, nüfus kayıtlarının tutulması, ulaşımın düzenlenmesi, kent planı, dilin ve hukuki söylemin oluşturulması gibi “devlet eliyle yürütülen dönüştürücü basitleştirmeler” üzerinden yapılmıştır. Bu basitleştirmenin salt nüfus üzerinden değil ayrıca toprağın da (tarla, orman, köy vb.) amaca uygun olarak yeniden düzenlenmesi ve basitleştirilmesi üzerinden yapıldığını belirten Scott, bunların “araziye, arazi ürünlerini ve işgücünü yukarıdan ve merkezden daha okunabilir –dolayısıyla manipüle edilebilir- kılmak” için yapılmış gibi görüldüğünü vurgulamıştır.²¹

İkinci unsur, “yüksek-modernist ideoloji[dir].” Scott, bunu anlamının en iyi yolunun “bilimsel ve teknik ilerleme hakkında kendine güvenin, üretimin büyümesinin, insan ihtiyaçlarının artan tatmininin, doğanın (insan doğası dâhil) hâkimiyet altına alınmasının ve her şeyden önce, toplumsal düzenin doğa yasalarının bilimsel kavranışına uygun biçimde rasyonel olarak tasarlanmasının güçlü, hatta azametli bir versiyonu olarak düşünmek” olduğunu belirtmiş, ancak bunun bilimsel pratikle karıştırılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Bunun “bilimin ve teknolojinin meşruluğunu ödünç alan bir inanç” olduğunu belirten Scott, bu inancın insan yerleşimlerine ve üretimine yapılan müdahaleye karşı eleştirel olmadığını da kaydetmiştir. Ayrıca bu “yüksek-modernist ideoloji”nin inanç haricinde “çıkarlar”la da ilgili olduğu belirtilmiştir.²² Yüksek modernizm taşıyıcılarının planları için devlete ihtiyaç duyduklarını belirten Scott, devletin resmi görevlileri ile devlet başkanlarının arasında ortak çıkarlara dayanan bir yakınlık olduğunu vurgulamıştır.²³

Üçüncü unsur, bununla bağlantılı olarak, “bu yüksek-modernist tasarımları gerçekleştirmek için cebri gücünü tüm ağırlığıyla kullanabilecek ve buna istekli olan bir devlettir”. Scott’a göre, bu iki unsur bir üçüncüsüyle birleştiği anda öldürücü bir hal

²⁰ A.g.k., 17.

²¹ A.g.k., 14-18.

²² A.g.k., 18, 144-146.

²³ A.g.k., 18-19.

almaktadır ki “bu unsur açısından en verimli zemin, genellikle, savaş, devrim, buhran ve ulusal kurtuluş mücadelesi zamanları[dır].”²⁴

Dördüncü ve sonuncu unsur da, “onların planlarına karşı gelme kapasitesinden yoksun, takatten düşmüş bir sivil toplum[dur].” Bunun da toplumu tüm saldırılara açık hale getirmek için gerekli görüldüğünü²⁵ belirten Scott, bu dört unsuru şu şekilde özetler:

Bir toplumun okunaklılığı büyük ölçekli toplum mühendisliğinin hayata geçirilmesi olanağını temin eder, yüksek-modernist ideoloji buna duyulan arzuyu temin eder, otoriter devlet bu arzu doğrultusunda hareket etme kararlılığını temin eder ve aciz bırakılmış bir toplum da üzerine inşa edilecek düzenlenmiş toplumsal zemini sağlar.²⁶

Bu unsurları çalışma alanımız üzerinden değerlendirdiğimizde, yapılan sürgün, tehcir ve iskânın toprağın üzerindeki nüfus dağılımı ve buna bağlı olarak da ekonomik birikimin yeniden düzenlenmesi olarak ele almak mümkündür. Yapılan nüfus sayımları ve “etnik” çeşitliği gösteren haritalar bu operasyonlar için toplumun farklılıklarını daha “okunaklı” kılmak için yapılmıştır. Bu, nüfus dağılımına yapılan müdahale ve devlet elitlerinin çıkarları doğrultusunda dağılımın yeniden düzenlenmesini “yüksek-modernist ideoloji”ye bağlamak ya da devletin ta kendisine bağlamak noktasında farklı görüşler ileri sürülebilir. Anlaşıldığı kadarıyla, devlete hâkim olan güçler, bu müdahale “arzu”suna sahiptiler ve dışarıdan bir gücün teşvikiyle ya da çıkar ortaklığıyla değil, devletin hemen tüm aygıtlarına sahip olan bir cemiyetin iktidarını verdiği imkânları sonuna kadar kullanarak kendi “arzusu” ile bu yeniden düzenlemeyi yapmaya çalışmıştır. Burada iki unsurun birleştiğini ve toplumu yeniden düzenlemeye niyetli olduğunu belirttikten sonra, bunun için en uygun zeminlerden olan “savaş”ın bu dönemde hemen hiç durmadığını vurgulamak gerekmektedir. Balkan Savaşları ile başlayan ve Birinci Dünya Savaşı ile devam eden bu uzun savaş dönemi, büyük “facia”larla sonuçlanan bir toplumsal mühendislik projesinin hayata geçirilmesi için ortaya çıkan/çıkarılan bulunmaz bir zemindir. Diğer bir unsuru olan güçsüz bir sivil topluma duyulan ihtiyacın göstergesi de Ermeni aydınlarının tutuklanmalarıdır.²⁷

²⁴A.g.k., 19-20.

²⁵A.g.k., 20.

²⁶A.g.k., 20.

²⁷Bu pratikler için bkz: (12), Fuat DÜNDAR; Fikret ADANIR-Hilmar KAISER, “Osmanlı İmparatorluğu Örneği: Göç, Sürgün ve Ulusun İnşası”, 23-25.

Toplum mühendisliği elbette salt tehcir, iskân ve katliamları değil, daha “yumuşak” yöntemleri de içermektedir. Selim Deringil, bu kavramı, Hamidiye Alayları’nın kurulması ve Aşiret Mektebi’nin açılması örnekleri üzerinden kullanmıştır. Deringil’e göre, Hamidiye Alayları hem “Kürtleri güvenilir İslâmî nüfusun içine dahil etmek ve [hem de] Ermeni bağımsızlık hareketlerine karşı kendilerinden yararlanmak” için ve Aşiret Mektebi ise önde gelen aşiret çocuklarını “Türk dili ve görgüsüyle” eğitmek için oluşturulmuştur. Bunun üzerinden hem çocukların hem de aşiretlerin devlete olan bağları güçlendirilmeye çalışılmış ve “uzun vadede Kürtler üzerinde ‘medenileştirici etki’ yaratmak” amaçlanmıştır. Ayrıca bunlar sadece Kürtler üzerinde değil Arap, Arnavut ve Türkmen göçebeleri üzerinde de uygulanmaya çalışılmıştır.²⁸

II. Abdülhamid tarafından kurulan bu alayların Jön Türkler döneminde de varlıklarını Aşiret Alayları olarak devam ettirdiğini belirten Deringil, bu projenin Kürt milliyetçiliğinin gelişmesi için zemin hazırladığına dair iddiaların olduğunu ve “nasıl ki Abdülhamid’in İslâmcı siyaseti Türk milliyetçiliğinin potası olduysa, aynı şekilde, Kürt milliyetçiliğinin oluşumuna da hizmet etti[ğini]” vurgulamıştır.²⁹

2. 4. Kavramların Karşılaştırılması

Bu kavramların tümü İttihat ve Terakki Dönemini anlatmak için kullanılabilecek kavramlardır. Bu üç kavramın, kendi konsepti içerisinde anlamlı ve kullanışlı olduğu söylenebilir. Temelde devletin coğrafyada/mekânda varlığını güçlendirecek şekilde nüfusa (daha çok dini anlamda) yaptığı müdahaleler üzerinden bakıldığında bunları “demografi mühendisliği” olarak tanımlamak yerinde olur. Bu müdahaleleri daha çok yakın dönemlerde ön plana çıkan, nüfusun “etnik” yapısını temel alaran uygulamalar için “etnisite mühendisliği” kavramını kullanmak mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla yazarların anlatımlarında bu kavramlar içerisinde, “toplum mühendisliği” için sayılan maddelerdeki nüfusun manipülasyonu, sınır tadilatı (belki bu tartışılabilir), zorla asimilasyon, nüfus mübadelesi, tehcir, etnik temizlik gibi durumları barındırmaktadır. Bu açıdan bu kavramlar iç içe geçmiş kavramlar gibi durmaktadır ve konseptleri içinde kullanılmasında bir yanlışlık görülmemektedir.

²⁸Selim DERİNGİL, “Osmanlı’dan Türk’e: Türkiye’de Kimlik ve Sosyal Mühendislik”, 100-103.

²⁹A.g.m., 108-109.

Ancak anlaşıldığı kadarıyla devletin nüfusa/coğrafyaya hâkim olma politikasını değerlendirmede, “toplum mühendisliği” kavramı daha geniş bir açılım sağlamaktadır. AMMU üzerinden yapılan müdahalelerin salt “etnik” nüfusla sınırlı kalmadığı, bir toplumsal yaşayış olarak göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzına da müdahale edildiği (tabii bu müdahalede kullanılan “medenileştirme” söylemi de “etnik” bir nazar barındırmaktadır) açıktır. Ayrıca AMMU bünyesinde kurulan “Encümen-i İlmî” tarafından yapılan çalışmalar ve yayınlanan kitaplarla yeni bir “söylem” yaratıldığı ve nüfus üzerinden yapılan müdahalelerin düşünsel anlamda yapılan müdahalelerle tamamlanmaya çalışıldığı göz önünde tutulursa, AMMU’nun yaptığı çalışmaların “toplum mühendisliği” kavramıyla açıklanması daha kapsayıcı olacaktır. Bu noktada AMMU’nun teşkilat kanununda, Encümen-i İlmî’nin kuruluş amacında ve yazışmalarında geçen kavramlar üzerinden AMMU’nun “toplum mühendisliği” uygulamaları anlatılmaya çalışılacaktır.

2. 5. İskân

Daha çok “yerleştirme, mesken ve vatan kazandırma”³⁰ anlamına gelen bu kavramın 20. yüzyılın başlarında devlet elitleri tarafından nasıl algılandığını gösteren en önemli kaynak AMMU’nun ilk yayını olan **Beynelmilel Usûl-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirîn** adlı kitaptır. Daha sonra ayrıntılı olarak değerlendirilecek olan bu kitapta “iskân” kavramı, bir yerin kolonize edilmesi amacıyla devletin kullandığı en önemli araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Tam anlamıyla devlet hâkimiyetinde olmayan yerlerde bulunan kaynakların merkeze aktarılması (sömürülmesi), muhacirlerin (merkezi hükümetin varlığını temsil edecek ve onun çıkarlarını koruyacak, kârını sağlayacak olan topluluk) o yere “iskân” edilmesi ile başlatılmaktadır. Bu iskân bazen “yerlilerin” yaşadıkları topraklardan atılması, başka yerlere gönderilmesi, hatta tümünden imha edilmesi şeklinde de olabilmektedir. Bunlarda nihai amaç, ticaret, sermaye, toprak gibi ekonomik getirisi olan ekonomik gücün, askeri ve siyasi-idari gücün ve eğitsel kurumların “yerlilerin” elinden alınarak muhacirlere verilmesi ve bunlar sonucunda ortaya çıkan ürünün/zenginliğin merkeze aktarılmasıdır.

Kitapta koloni pratiklerinin bir aracı olarak anlatılan “iskân”ın bu yöndeki kullanımı üzerinde durulmakta ve “muhacir iskânı” denilen yöntemin merkezi kolonyalist devletin coğrafyayı ve buna bağlı olarak kaynakları ele geçirmesinin bir aracı olduğu anlatılmaktadır. Bu kitabın İttihatçılar’ın bakış açısını yansıttığı açıktır. Bu anlatılanları AMMU’nun

³⁰ ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kamus-ı Türkî**, 111.

çalışmalarında da görmek mümkündür. Uğur Ümit Üngör'ün dediği gibi “verili olan bir toplumu değiştirmek hedefiyle uygulanan mümkün olan tüm devlet politikalarını içer[en]”³¹“toplum mühendisliği” uygulamaları devlet tarafından coğrafyanın elde tutulması/ele geçirilmesi için uygulanan politiklardır.

“İskân”ın bu şekilde algılandığına, Bulgar, Rum, Ermeni, Nasturi ve Yahudilere yapılanlar örnek olarak verilebilir. Mesela Bulgarların Bulgaristan’a gönderilmesi (zor kullanılarak ve mübadele yöntemleriyle), Rumların ilk zamanlarda Yunanistan’a göçmeye zorlanması, daha sonra yapılmak istenen nüfus mübadelesi ile hepsinin “yasal” yollarla gönderilmeye çalışılması ve bu da olmayınca ülke içinde hapsedilecek şekilde dâhile “tehcir” edilmesi; Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı yerlerden, güney bölgelere gönderilmesi, önemli bir kısmının bunun sonucunda ölmesi/öldürülmesi bu “etnik temizliğe” örnek gösterilebilir. Birinci aşama diyebileceğimiz bu uygulamalardan sonra ikinci aşama olarak da devlet boşaltılan yerlerdeki varlığını temsil edecek/güçlendirecek şekilde muhacir iskân etmiştir. Bu topluluklardan boşatılan yerlere daha çok Rumeli muhacirlerinin iskân edilmesi ve bunların mallarının muhacirlere verilmesi ile örneklendirilebilir. Böylece hem coğrafya devlet elitlerine bağlanacak hem de ekonomide el değiştirilecek, ekonomik birikim ve idari yetkiler “güvenilir” olanlara verilecek ve bunun da onların diğerlerine karşı (orada yaşayan yerlilere karşı) daha güçlü olmaları sağlanacaktır.³²

2. 6. Temsîl (Asimilasyon)

Toplum mühendisliğinin en önemli ayaklarından birisi de hiç kuşkusuz “temsîl”dir. Bu kavram daha çok AMMU ve Encümen-i İlmî’nin yazışmalarında kullanılmaktadır. AMMU antetli ve daha çok Talat Paşa imzalı bu belgelerde, Kürt, Arnavut, Boşnak ve Çerkez gibi unsurların “lisan” ve “milli adetleri”ni unutup unutmadıkları sürekli takip edilmektedir. Asıl amacın bu toplulukların temsîl (asimile) edilmesi olduğu, bu toplulukların ne şekilde sevk ve iskân edileceklerinin açıklandığı talimatnamelerde görülmektedir. Yine İttihat ve Terakki’nin sevk ve iskân politikalarının anlatıldığı bölümde ayrıntılı olarak üzerinde durulduğu gibi, bu toplulukların iskân edileceği yerlerde Türk nüfusunun % 5 veya % 10’nunu geçmemeleri ve bunların lisan ve adetlerini muhafaza edemeyecekleri bölgelere iskân edilmeleri istenmektedir.

³¹Bkz. (15), ÜNGÖR, 16.

³²Bu konuda ayrıntılı bilgi için “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Nüfus Politikası” bölümüne bakılabilir.

Kürt ve Türk mültecilerin iskân edilme şekillerine dair hazırlanan ayrıntılı talimatname³³ de bu durumu net bir şekilde görmek mümkündür. Pratik olarak uygulandığı belgelerle takip edilen bu talimatnameye göre, Kürt mülteciler için Ankara (Haymana ve Mecidiye [Çiçekdağı, Kırşehir] kazaları hariç), Sivas (Amasya ve Tokat sancaklarında), Konya, İçel, Teke, Kayseri ve Afyon iskân mntıkaları olarak ayrılmış iken, Türk mültecileri için Adana, Halep, Diyarbakir, Sivas (Merkez, Şebinkarahisar kazalarında), Mamuretülaziz (Elazığ), Musul, Van, Urfa, Canik, Zor ve Maraş iskân mntıkası olarak ayrılmıştır. Kürtlerin, Türklerin yoğunlukta olduğu yerlere iskânı öngörülürken, Türk mültecilerin Türklerin yoğunlukta olmadığı yerlere iskânı istenmektedir. Ayrıca Kürt aşiretleri, üç yüzü geçmeyecek kabilelere ayrılarak sevk edilmeleri ve Türk nüfusun % 5'ini geçmeyecek bir şekilde kalıcı bir şekilde (“kati”) iskân edilmeleri kararlaştırılmıştır.

Görüldüğü gibi iskân, temsîli hazırlayacak ayaklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde iskânın ne anlama geldiğini yine **Beynelmilel Usûl-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirîn** kitabından faydalanarak anlatmak mümkündür. “Temsîl” için yerlilerin (tam olarak karşılamazsa da Türklerinin yoğunlukta olduğu yerler üzerinden düşünüldüğünde, Kürt, Arnavut, Boşnak ve Çerkezlerin), devletin asıl unsuruna (Türk unsuru) muhtaç olacak şekilde alanın ve iskânın örgütlenmesi, diğer bir deyişle idari ve ekonomik gücün bu “asıl” unsura verilmesi ve diğer unsurların buna muhtaç olacak şekilde konumlandırılması gereklidir. Türk olmayan toplulukların Türkler içinde % 5 veya 10'u geçmeyecek şekilde iskân edilmeleri, bunların Türk topluluğuna muhtaç olmasının “sağlanması” ve bu sayede devletin asli unsurunun dilini öğrenmeye zorlanması için konulmuş oranlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitapta belirtilen tam da budur: Asimile etmek istediğini asimile edilmek istenene muhtaç bırakmak, devletin herkese öğretmeyi istediği dili, idari, askeri, siyasi ve ticari dil yapmak ve dilin öğretilmesi istenenleri bu dili konuşmak zorunda bırakmak.

Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da, AMMU tarafından basılan **Kürdler ve Türkmen Aşiretleri** kitaplarıyla yaratılmak istenilen etkidir. Bu kitaplardan **Türkmen Aşiretleri**'nde, Kızılbaş ve Rafizi oldukları belirtilen Türkmenlerin, Sünni Türklere yaklaştırılmaları için bunların da Sünnileştirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Yani Sünni olmak Türk olmanın önkoşulu olarak görülmekte ve Türkmenlerin Türklere yaklaşabilmeleri için önce Sünnileşmeleri istenmektedir. Asıl amacın bu aşiretler üzerinden sermayeye

³³Bkz. DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, **Menâtik-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk ve İskân, İâşe ve İkdârlarını Mübeyyin Talimâtname**.

“amele” sağlaması olduğunun belirtildiği kitapta, bunların nasıl çalıştırılabilecekleri noktası üzerinde uzun uzun durulmaktadır.

Kürdler kitabının ise, tam da toplumun hafızasının manipüle edilmesi için yazıldığını belirtmek mümkündür. Toplumlara birbirleriyle karıştırarak benzeşmelerini “sağlamanın” yanı sıra bu benzeşmeye engel olabileceği düşünülen “engellere” de müdahale edilmekte ve bunların ortadan kaldırılmasına yönelik pratikler sergilenmektedir. **Beynelmilel Usûl-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirîn** kitabına dönerek **Kürdler** kitabının nasıl bir müdahaleye hizmet etmesi istenildiğini ortaya koymak mümkündür. Bu kitap, toplumun zihinsel dünyasıyla oynanabilmesi için yazılmış bir “toplum mühendisliği” uygulamasıdır. Kürtlerin de “kısmen bir tarihi devir geçirmiş” olduğu belirtilen kitaba göre, “bu milletlerde birer tarih” vardır ve “milletin hafızası bunun etkisi altında”dır.³⁴ Bu nedenle bu halkların temsili zordur. AMMU’nun yayınlarının anlatıldığı bölümde de değinildiği gibi, tam da bu sebeple **Kürdler** kitabı Kürtlerin hafızasındaki “tarih”i yıkmak, Cumhuriyet döneminde Kürtlerin inkârına dair yazılan metinler kadar keskin olmasa da, Kürtlerin köken tartışması üzerinden tarihlerini manipüle etmek ve onların aslında, Arap veya Fars değil, Turanî bir millet olduklarını anlatmaktadır. Bu şekilde Türklere “yaklaşmalarına/benzeşmelerine” engel olacak algı ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır.

2. 7. Temdîn (Medenileştirme)

Temdîn kavramı aşiretler için kullanılmaktadır. AMMU teşkilat kanununda çalışma alanı olarak “aşiretlerin temdîni” de gösterilmiştir. Ayrıca AMMU bünyesinde aşiretlerin temdîniyle ilgilenmesi için “Aşair Şubesi” oluşturulmuş ve Encümen-i İlmî de bunların temdîni için araştırmalar yürütmüştür. Devletin coğrafyayı ve toplumu kontrol etmesini anlatmak için bu kavrama başvurulmaktadır. Temdînin, kelime anlamı “medenileştirme” iken, uygulamada kullanılan anlamı, aşiret bireylerinin çalıştırılması, sermaye ve devlet için bir “amele” olmalarının “sağlanması”, daha düzenli vergi ödetilmesi, daha düzenli askerlik yaptırılması ve bunlar için de Sünnileştirilmeleri ve Türkleştirilmeleridir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda göç ve iskânın anlatıldığı bölümde de incelendiği gibi, devletin aşiretlerin iskân edilmesine daha önceki dönemlerde başlamıştır. Ancak İttihat ve Terakki döneminde yapılan iskânın anlamı farklıdır. Çünkü artık bunlar “etnik” kimliklerine

³⁴Van. P. GOÇ, *Beynelmilel Usûl-i Temsîl İskân-ı Muhâcirîn*, 12-13.

göre kategorize edilmekte ve Kürt aşiretleri diğer Kürtler gibi iskân edilecekken, Türkmen aşiretleri de Türkler gibi iskân edilecektir. Yani bu dönemde kullanılan “medenileştirme” kavramı, Sünnileştirme ve Türkleştirme’ye bağlı olarak insanları devletin yararına “makbul vatandaşlar” haline getirme anlamını içermektedir.

2. 8. Celp

AMMU üzerinden uygulanan “toplum mühendisliği”ni en iyi gösteren kelimelerden biri de “celp”tir. Daha sonra da anlatılacağı gibi, AMMU’nun teşkilat kanununun Meclis-i Ayan’da görüşülmesi esnasında yapılan tartışmalar “celp” kelimesi üzerine yoğunlaşmıştır. Mülkiye Encümeni’nin kanun taslağının, AMMU’nun görev alanının tarif edildiği, birinci maddesinden “celp” kelimesinin çıkarılması üzerine tartışma başlamıştır. “Çekme, kendine doğru götürme, getirme”³⁵ gibi anlamları olan “celp” kelimesinin çıkarılmasına ilk tepki, Topçu Ferik Rıza Paşa’dan gelmiştir. Bu kelimenin (celp kelimesinin) çıkarılması durumunda, kanunun gerekçesinin ortadan kalkmış olacağını ifade eden ve bu teşkilatın muhacirleri “celp” için kurulduğunu savunan Rıza Paşa, sınırlı sayıda bulunan muhacirlerin sayısının, ancak muhacir “celp” edilmesiyle arttırılabileceğini belirtir. Rıza Paşa’nın açıklaması, bu kurumun kurulmasındaki amacın sadece kendiliğinden (ya da dışarıdan gelebilecek baskılar üzerine) ortaya çıkabilecek göçlere karşı önlem almak ve gelenleri uygun yerlere sevk, iskân ve oralarda iâşe etmek olmadığını göstermektedir. Rıza Paşa, en önemli amacın devletin ihtiyaç duyduğu nüfusun getirilmesi olduğunu belirtmeye çalışmıştır.³⁶

Rıza Paşa’dan sonra bu kez, değişikliği yapan Mülkiye Encümeni üyelerinden olan Musa Kâzım Efendi söz almış ve Encümenin bu kelimeyi gerekli görmediğini ve hatta uygun bulmadığını ifade etmiştir. Ancak görülen o ki Kazım Efendi de “celp” işlemine karşı değildir. Onun uygun bulmadığı “celp” kelimesidir. Ona göre o dönemde Osmanlı Devletinin sınırları içerisinde bulunmayan Selanik’te de memurlar vardır ve gerekli durumlarda orada bulunan memurlar, muhacir sevk edebilecektir, “celp ettirmeyecektir”. Yani işlevsel olarak yine kurum kendiliğinden gelenlerle değil, ayrıca muhacirlerin getirilmesiyle de ilgilenecektir. Tartışmaya katılan Reşit Âkif Paşa da, “celp” kelimesinden yana tavır alır ve haklı olarak “sevk” kelimesinin kendiliğinden gelmiş olanlara işaret

³⁵Bkz. (30), ŞEMSEDDİN SAMİ, 479.

³⁶M.A.Z.C., D. 3, İ. 2, C. 2, s. 268. “Celp” kavramı tartışması için ayrıca bkz. Fuat DÜNDAR, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, 71-72.

ettiğini, ancak “celp” kelimesinin “getirmek” maksadını taşıdığını, bu nedenle de “celp” kelimesinin kullanılması gerektiğini savunur.³⁷

Muhacirlerin getirilmesi noktasında anlaşmalarına rağmen, bunun hangi kelime ile ifade edilmesi gerektiği noktasında anlaşılamayan bu üç üyeden sonra bu kez sözü Meclis Reisi alır. Reis de “celp” kelimesinin gereksiz yere kullanıldığını belirtir. Ona göre, muhacir, kendi rızası ile memleketini terk eden kişidir. Gelmek isteyen muhacirler, Osmanlı konsolosluklarına (şehbenderlerine) müracaat eder, konsolos da İstanbul’a gelmek isteyenleri, nereye sevk etmesi gerektiğini merkezden sorar ve muhacirler merkezin belirlediği yerlere sevk edilir.³⁸

Tartışma bu şekilde devam ederken, İAMM Genel Müdürü Şükrü Bey söz alarak, “celp” kelimesin anlam olarak “sevk” kelimesinden daha kuvvetli olduğunu belirtir. O da örnek olarak Selanik’i verir ve orada toplanan muhacirleri, şehbenderinin Osmanlı’ya göndermek zorunda kalacağını belirtir. Kendilerinin yapmak isteğinin ise, şehbender ile irtibatla kalarak, bunların gönderilme zamanını kendisine bildirmektir. Yani bu kelimenin kullanılmasındaki amaç, zaten gelecek olan muhacirlerin, şehbenderin sevk etmesi değil, gerekli görüldüğü zamanda merkezin bunları “celp” etmesidir. Zaten gelecek olan muhacirlerin güvenli bir şekilde gelmelerine yardımcı olunacağı için “celp” kelimesini maddeye eklediklerini belirten Şükrü Bey, ancak Encümeninde yapılan müzakerede “celp kelimesi[nin] siyasetle” ilgili bir şey olduğunun söylenmesi üzerine “siyasetle alakam yoktur” dediğini ve “sevk” kelimesi “celp” kelimesini de içerdiği için, bu kelimenin kullanılmasını uygun gördüğünü belirtir.³⁹

2. 9. Sosyal Yardım

AMMU üzerine doktora tezi yapmış olan Volkan Marttin (tabii birçok araştırmacı da meseleye bu çerçevede bakmıştır), bu “kurumun bir sosyal yardım kuruluşu olduğu yönündeki düşüncesi[nin] kuvvetlenmiş” olduğunu belirtmiştir.⁴⁰ AMMU’yu bir “sosyal

³⁷A.g.k., 268.

³⁸A.g.k., 268-269.

³⁹A.g.k., 269. Her ne kadar “celb” kelimesi maddeden çıkarılmış olsa da, AMMU yöneticileri Şükrü Kaya gibi, “sevk” kelimesinin “celb” kelimesini karşıladığını düşünmüş ve muhacir “celb” etmeye devam etmiştir. Örneğin Çatalca bölgesinin Müslüman nüfus ihtiyacı için, 7 Kasım 1917 tarihinde, Bulgaristan’dan ve 13 Aralık 1917 tarihinde Niş bölgesinden Türk ve Müslümanların “celp” edilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz.(12), DÜNDAR 72.

⁴⁰Volkan MARTTİN, *Aşâir ve MuhâcirinMüdîriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, 302.

yardım” kurumu olarak tanımlamak, bu dönemde yapılan nüfus “operasyonlarını” gizlediğinden bu meselenin üzerinde durmak gereklidir.

AMMU’nun politikalarının “sosyal yardım” çerçevesinde gerçekleşmediğini kurumun en yetkili ismi olan AMMU Genel Müdürü Hamdi Bey bizzat belirtmiştir. Meclis-i Ayan’da 1334 (1918) senesi AMMU bütçesi görüşüldüğü esnada söz alan Ahmet Rıza Bey, “hükümetle daha doğrusu eski rüfeka[sıyla]” arasında bir ayrılığın çıkmasına sebep olan muhacir meselesi üzerinden İttihat ve Terakki’nin “Türklük politikası” uyguladığını belirtmiş ve amacının Muhacir’in idaresinin amacını anlamak olduğunu vurgulamıştır.⁴¹ Buna cevaben söz alan Hamdi Bey, “devletin eskiden uyguladığı yöntem[in], ihsan ve koruma şeklinde” gerçekleştiğini ve “Dâhiliye nezareti[nin] bu noktada yaptığı araştırmalar sonucunda (...), dünyanın hiçbir yerinde bu yöntem[in] uygulanma[dığının]” görüldüğünü ve muhacir iskânında Avrupa’da iki yöntemin kullanıldığını belirtmiştir: “Bu tarzlardan biri, ‘Koloni’ hayatıdır. Biri de dahilidir.”⁴² Aslında eski Osmanlı geleneğinden vazgeçilerek Avrupa’nın kullandığı yöntemlere yönelindiğini açıkça belirten Hamdi Bey, “Müslüman unsurunu kabul” ettiklerini ve de “siyaset”lerinin bu olduğunu, fakat bunların alınmasının “merhameten” olmadığını, bu siyasetin “iktisadî” olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu usulün eskiden dikkate alınamadığını belirten Hamdi Bey, “Almanya’da, Rusya’da, Fransa’da, Arjantin’de birçok usul[ün]” araştırıldığını belirtmiş⁴³ ve Dâhiliye Nezareti’nin “Türklük siyaseti takip” etmediğini ve “memleket[in], nüfusa muhtaç, hem de fevkalâde nüfusa muhtaç” olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴ Hamdi Bey’in bu açıklaması gösteriyor ki, AMMU’nun nüfus politikası “yardım” üzerine değil, Avrupa kolonyalist devletlerin uygulamaları üzerine kurulmaya çalışılmıştır (bu belirleme yayınlar kısmında daha da açılacaktır).

Sonuç olarak devletin coğrafya üzerindeki iktidarını güçlendirmek ve bu coğrafyanın kaynaklarından sonuna kadar yararlanılmasını sağlamak için oluşturulmak istenen homojen toplumu kurmak adına yapılan uygulamaları “toplumsal mühendislik” kavramıyla açıklamak mümkündür. Bu homojenleştirme çerçevesinde, farklı topluluklara uygulanan farklı iskân siyasetleri, Hristiyan ve Yahudilerden “kurtulma” politikası ve Türkleştirilmesi istenilen Kürtlerin ve Türklere yaklaştırılması istenilen Türkmenlerin düşünce dünyalarına yapılan “akademik” müdahaleler bu “toplum mühendisliği”nin ayaklarındandır.

⁴¹M.A.Z.C., D. 3, İ. 4, C. 2, 219, 214.

⁴²A.g.k., 215.

⁴³M.A.Z.C., D. 3, İ. 4, C. 2, 219.

⁴⁴A.g.k., 217.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN GELİŞİMİ

AMMU'nun kuruluş olarak ve çalışma mantığını anlamak için, dönemin yönetimi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerinde durmakta fayda vardır. Bu cemiyetin fikir dünyasını ve tarihsel gelişim seyrini tartışmak, AMMU'nun işlev ve işleyişini anlamamız için faydalı olacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin bileşenlerinin tamamlanmasına dair bir dönemlendirme yapmak gerekirse, 1906 yılında Selanik'te kurulan “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” ile kuruluşu 1889 ya da 1895 tarihlerine kadar götürülen “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC)”nin 1907 yılında “Terakki ve İttihat” adı altında birleşmesi öncesi ve sonrası alınabilir. Suavi Aydın'ın gayet yerinde tespiti ile 1907 yılında birleşen bu iki cemiyet birbirinden farklı iki siyaseti ve iki ayrı zihniyeti temsil etmekteydi.⁴⁵ Ancak 1908 yılından sonra “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” siyaseti, zihniyeti ve kadroları İTC'de hâkim konuma gelmiştir. AMMU'nun kuruluşunu hazırlayarak faaliyetlerine yön veren bu İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Çalışmada 1907 öncesi için “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” veya “Jön Türkler”⁴⁶ terimleri, sonrası için ise “İttihat ve Terakki Cemiyeti” ismi kullanılmıştır.

3. 1. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC)

Bir görüşe göre OİTC'in kuruluşu, Askeri Mektebi öğrencilerinden olan Ohrili Arnavut İbrahim Temo, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Arapkirli Abdullah Cevdet ve Kafkasyalı Çerkez Mehmed Reşid (bazen bunlara Bakü'lü Hüseyinzade Ali eklenir) tarafından gizli olarak, 3 Haziran 1889 tarihinde kurulduğu belirtilen, “İttihad-ı Osmanî” adlı oluşuma kadar götürülmüştür.⁴⁷ Diğer bir görüşe göre cemiyetin kuruluş tarihi, Osmanlı İttihat ve Terakki

⁴⁵ Suavi AYDIN, “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, 117-128.

⁴⁶ Türkiye'de “Jön Türk” terimi daha çok 1889 tarihinden sonraki muhalefet için kullanılmaktadır. I. Meşrutiyet öncesine yurtdışına giden “Yeni Osmanlılar/Genç Osmanlılar” için Avrupalılar “Jön Türkler” demektedirler. Bu terim daha sonra Osmanlılar tarafından da kullanılmaya başlanmaktadır. Bu çalışmada “Jön Türkler” terimi 1889-1907 tarihleri arasındaki muhalefet için kullanılacaktır. Bu kavramlar için bkz: (46), Sina AKŞİN, 832.

⁴⁷ Bunlardan bir kaç: M. Şükrü HANİOĞLU, **Bir Siyasal Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’**, 173-174; Tarık Zafer TUNAYA, **Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, 51; Ernest Edmondson RAMSAUR, **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli**, 30; Bernard LEWIS, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 194-195; (46), AKŞİN, 832. Kuruluşuna ve kurucularına dair değişik bilgiler vardır. Ali Birinci'nin aktardığına göre, Mehmet Reşit, kurucularına Konyalı Hikmet Emin'i de eklemektedir. Bu gizli örgütün kuruluşuna dair toplantının zamanına dair de farklı bilgiler bulunmakta ve Mehmet Reşit ve İbrahim Temo'nun anılarında aktardıkları zamanlar birbirleriyle çelişmektedir. Memet Reşit, 21

Cemiyeti (OİTC)'nin nizamnamesinin hazırlandığı ve isminin konulduğu 1895 yılının Ağustos ayından (Mayıs ya da Haziran veya en geç Temmuz) öncedir. Bu tarihten önce gizli bir cemiyetin kurulduğuna dair söylentilerin olduğunu kabul eden bu görüşe göre, bu söylentiler olabilecek “siyasî sohbetler ve plânlar”dan kaynaklanmıştır. Bu görüşü savunan Ali Birinci'nin belirttiği diğer bir nokta da, bu cemiyetin sadece Tıbbiye Mektebi'nden doğmadığıdır. Ona göre, bu cemiyet Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye gibi yüksek okulların ortak hareketleri sonucunda kurulmuştur. Bunun yayında Birinci, kuruluş çalışmalarına, Ali Münif (Yeğena), Leskovikli Mehmet Rauf, Murad Fuad, Mustafa Hulûsî, Selânikli Rahmi ve Tarsusîzâde Münif'in katıldığını belirtmiştir.⁴⁸

Bunun yanında, yönetimin “baskıcı” uygulamalarına karşı muhalefetin mirasını daha eski tarihlere de götürmek mümkündür. OİTC, 1865 yılından itibaren hükümete karşı muhalefet yürüten “Yeni Osmanlılar” hareketinin mirasından beslenmiştir. OİTC'den bir kuşak önce yönetime karşı mücadele yürüten Yeni Osmanlılar, 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanında, anayasal düzenin yani Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konulmasında, Osmanlı Devletinde parlamentonun açılmasında ve II. Abdülhamid'in Sultan Abdülaziz yerine padişah olmasında önemli rol oynamıştı. Ancak II. Abdülhamid'in, 1878 yılında parlamentoyu kapatması ve Yeni Osmanlıları sürgüne göndermesiyle, kısa süreli devam eden “demokrasi” havası dağılmış ve “baskıcı” bir yönetim kurulmuştu. Yeni Osmanlılar'dan sonra oluşan muhalefet ise, Meşrutiyet'in yeniden ilanı, parlamentonun açılması ve “baskıcı” yönetimin ortadan kaldırılması noktasında mücadele yürütmüştür. Bu amaçlar doğrultusunda mücadele yürüten OİTC ile, Yeni Osmanlılar hareketi arasında amaçsal birliklerinin yanında, “Yeni Osmanlılar hareketine dahil olmuş kimselerden yararlanması, sosyal desteğini bir kuşak önce belirmiş sosyal kırımdamalardan alması ve 1860'larda üretilmiş bir ideolojiyi kendine şiar edinmesi” gibi önemli bağlar mevcut bulunmaktaydı.⁴⁹

Jön Türk dönemi muhalefetinin amaçlarını, 1895 yılında yayınlanan ilk “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamnâmesi”ne bakarak anlamak mümkündür. Nizamnamenin hazırlanmasına dair toplantı Rumeli Hisarında, 1894-1895 öğretim yılının I. ve II. sınıf Mülkiye Mektebi öğrencilerinin katılımıyla yapılmıştır. Taslağın Mülkiyeli Ali Münif ve Mehmed Rauf tarafından hazırlandığı belirtilen nizamname, İbrahim Temo aracılığıyla

Mayıs 1305 günü ve gruptan takriben bir saat sonrasını verirken, İbrahim Temo, ikinci namazından sonra, teneffüs arasını zaman olarak vermektedir. Bkz. Ali BİRİNCİ, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnâmesi”, **Osmanlı**, 401.

⁴⁸ Ali BİRİNCİ, “İttihad ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnâmesi”, 18.

⁴⁹ Şerif MARDİN, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)**, 33.

Tıbbiye Mektebine gönderilmiş ve Diyarbakirli İshak Sükûti de Tıbbiyelilerin görüşlerini aldıktan sonra bu görüşleri hazırlayıcılara iletmış ve bunun sonucunda nizamname oluşmuştur.⁵⁰

Nizamnamede, “Hükümet-i haziranın (hükümetin)”, “hukuk-u beşeriye (insan hakları)” olarak tanımlanan adalet, eşitlik ve hürriyeti ihlal ettiği, “bütün Osmanlıları terakkiden men” ettiği ve Osmanlıları ecnebilerin eline düşürdüğü belirtilmiştir. Bu nizamnameye göre cemiyet, bu idare şeklinin ıslahı ve vatandaşların ikazı için kurulmuştur ve bütün Osmanlılardan oluşmaktadır. Amacın “umumun menfaatine müttahiden (bitlikte) çalışmak” olarak belirtildiği nizamnamede, “arada milliyet, kavmiyet, cinsiyet, mezhep, tarik” farklılığının bulunmadığı, bütün üyelerinin eşit olduğu ve her üyenin düşüncesinde özgür ve bağımsız olduğu vurgulanmıştır. Nizamnamaya göre, “usul-ı meşveret (parlamentar sistem)”, insan haklarının korunmasının ve “medeni” açıdan ilerlemenin kaynağıdır ve varolan idare tarzının buna çevrilmesi, iyi ahlakın korunması ve eğitimin geliştirilmesine hizmet etmek cemiyetin vazifesi olacaktır.⁵¹ Nizamnameye bakıldığında bu dönemdeki muhalefetin “Osmanlılık” fikrini yani Tanzimat’dan beri devam eden Osmanlı topraklarında yaşayan tüm farklı etnik ve dinsel toplulukların bir arada ve “eşit” olarak yaşaması gerektiğine dair fikri taşıdığı ve çözüm yolu olarak bunu benimsediği görülmektedir.

Yeni Osmanlılardan bu yana muhalefet “Bu devlet nasıl kurtulabilir?”⁵² sorusunu cevaplamaya çalışmıştır. Ancak, muhalefetin çözüm önerileri ve yol-yöntemlerinde bir bütünlük olmadığı belirtilmek mümkündür. Ülke sınırları dâhilinde, genellikle yüksek okullarda örgütlenen grup, daha çok çözümü Abdülhamid’in tahtan indirilmesinde ya da indirilemezse bile “denetim” altına alınmasında görmüş ve fırsat buldukça Abdülhamid’e “darbe” girişiminde bulunmuştur.⁵³ Ülke dışına kaçmış olan Jön Türkler ise, gittikleri yerlerde özellikle basın yoluyla II. Abdülhamid’e karşı muhalefeti yükseltmişti. Bunların bir kısmı bu sorunun çözümü için şiddetin gerekli olduğuna, diğer kısmı ise değişimin daha temelden ve şiddet kullanılmadan olabileceğine inanmaktaydı. Örneğin Paris Şubesinin başında bulunan Ahmet Rıza Bey, Fransızca ekiyle beraber **Meşveret**, Kahire Şubesinde

⁵⁰ Bkz. (48), BİRİNCİ, 21-22.

⁵¹ A.g.m., 18.

⁵² Bkz. (47), TUNAYA, 41.

⁵³ Örneğin bu ülke içindeki grup, Abdülhamid’i tahttan indirmek ve yerine V. Murat ya da Mehmet Reşat Efendi’nin getirilmesi için 1896 ve 1897 tarihlerinde iki darbe girişiminde bulunmuş ve sonuçsuz kalan bu darbe girişimleri yüzünden cemiyetin birçok üyesi tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir.

Hoca Kadri **Kanun-ı Esasi** ve **Hak**, İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet Beyler ise Cenevre’de **Osmanlı** ve **Mizac** gazetelerini çıkarmışlardı. Cemiyetin, İbrahim Temo tarafından yer yer Balkanlarda kurduğu şubelerin yanı sıra Kafkaslar’da da şubeleri vardı.⁵⁴

Jön Türklerin ülkedışı örgütlenmelerinin başında bulunan Paris Şubesinin öncüsü Ahmet Rıza Bey’di ve onunla, cemiyetin -özellikle askerî- üyeleri arasında fikir ayrılıkları vardı. 1859 yılında İstanbul’da doğan Ahmet Rıza Bey’in annesi Avusturyalıydı ve babası “İngiliz” Ali Bey olarak bilinmekteydi. Çocukluğu Konya’da geçen ve Fransa’da ziraat eğitimi aldıktan sonra İstanbul’a dönen Rıza Bey, 1889’da, Fransız Devrimi’nin 100. yıldönümü vesilesiyle Fransa’da düzenlenen sergiye Osmanlı İmparatorluğu görevlisi olarak katılmıştı. Ahmet Rıza’nın, 1887 yılından sonra Auguste Comte’un fikirleriyle ilgilendiği ve tanınmış Fransız pozitivist Pierre Lafitte’nin derslerine katıldığı bilinmektedir. Comte’un “intizam ve terakki (düzen ve ilerleme)” fikrini benimseyen Rıza Bey, “organik dengenin” bozulmasının gelişmeyi engellediğini düşünüyor, bu nedenle de ihtilale karşı çıkıyordu. Ancak Jön Türklerin büyük çoğunluğu bu fikirde değildi.⁵⁵

“Kozmopolit” ve “pozitivist” fikirlere sahip olan Ahmet Rıza Bey, temel şiarları “menafi-i milliye (milli yararlar)” olan Askerî Tıbbiyeliler tarafından sevilmemekteydi. Bu uyuşmazlık, cemiyetin Paris şubesinin başına Murat Bey’in getirilmesi ile sonuçlanmıştı. Olay zindandan yeni kaçmış olan cemiyetin kurucularından Şerafeddin Mağmumi’nin Ahmet Rıza Bey’in faaliyetlerini denetlemek üzere Paris’e gelmesiyle başlamıştı. Cemiyetin öncülerinden Dr. İshak Sükuti, Süleyman Nazif, Çürüksulu Ahmet gibi askerlerin Paris’e gelmeleri buradaki asker sayısını arttırmıştı. Murat Bey’in başa getirilmesini sağlayan bu grup, cemiyeti yedi sekiz ay boyunca kendi istekleri doğrultusunda yönetmeyi başarmıştı.⁵⁶

Şerif Mardin’in “Yeni Osmanlıları Jön Türklere bağlayan bir halka” olarak tanımladığı Murat Bey ise, Dağıstan’da 1853 yılında doğmuş ve 1873 yılında İstanbul’a gelmişti. Bu tarihten itibaren devlet bünyesinde çeşitli kademelerde çalıştıktan sonra, 1878 yılından sonra Mülkiye Mektebinde “Tarih-i umumî” hocalığını yapan Murat Bey, 1889 yılında padişahı övücü ve hükümeti gerici bir çizgi izleyerek sansür ve kapatılmaktan bir nebze sıyrılan **Mizan** gazetesini yayınladıktan sonra “Mizancı Murat” olarak tanınmaya

⁵⁴Bkz. (47), TUNAYA, 52. İbrahim Temo, Anılarında, 1898 yılında Şefik, Kadri ve Ebulmukbil Kemal Beyler ile beraber Romanya’da **Sedayı Millet** adında bir gazete çıkardıklarını, ancak aralarındaki anlaşmazlıktan dolayı aynı yıl yayınının durduğunu belirtmiştir. Bkz. İbrahim TEMO, **İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları**, 106, 109.

⁵⁵ Ahmet Rıza Bey ile ilgili bkz. (49), MARDİN, 177-224; Barış Alp ÖZDEN, “Ahmet Rıza”, 120-123.

⁵⁶ Bkz. (49), MARDİN, 106-107.

başlanmıştı. 1890 yılında **Mizan** kapatılmış ve Murat Bey, 1895 yılında ülke dışına çıkmıştı. Paris'e giderek ilk olarak Ahmet Rıza Bey ile ilişki kuran Murat Bey, Ahmet Rıza Bey'in cemiyete katıl teklifine karşılık, üç ay içinde padişahı ıslahat yapmaya ikna edemezse cemiyete katılacağını söylemişti. Burada bir müddet kaldıktan sonra Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın davetine uyarak Mısır'a geçen Murat Bey, **Mizan**'ın ilk sayısını burada 4 Ocak 1896 tarihinde yayınlamıştı. Aynı yılın yazında, Mısır Hidivi'nin isteği üzerine Mısır'ı terk ederek Paris'e geri dönmüş ve yukarıda belirtildiği gibi askeri bir grup tarafından cemiyetin Paris şubesinin başına getirilmişti. Cemiyet Nisan 1897'de Cenevre'ye taşınmış ve Ahmet Rıza Bey cemiyetten çıkarılmıştı.⁵⁷

Aynı yılın ilkbaharında, cemiyetin yurtdışı hareketini sınırlamak üzere, Abdülhamid'in "ser-hafiye"si olan Ahmet Celâleddin Paşa Avrupa'ya gönderilmişti. Celâleddin Paşa, Murat Bey'le görüşerek, onu ülkeye dönmesi için ikna etmiş ve bunun üzerine Murat Bey, cemiyetteki görevinden istifa ederek İstanbul'a dönmüştü. Ancak bu dönüşü farklı şekillerde algılanmıştı. Mesai arkadaşlarının bir kısmı bu geri dönüşü cemiyetin amaçlarına "ihane"⁵⁸ olarak algılarken, bir kısmı bunu fedakârlık olarak tanımlamıştı. Çünkü Celâleddin Paşa'nın, Jön Türklerin savaşı bırakmaları durumunda, siyasî tutukluların serbet bırakılacağını ve ıslahata zorlandığı izlenimi kalktığına Padişahın ıslahatları gerçekleştireceğine Murat Bey'i ikna etmesi üzerine İstanbul'a dönmeyi kabul ettiği düşünülmüştü.⁵⁹

Her ne olursa olsun, bu durum cemiyeti bir hayli zor durumda bırakmıştı. Avrupa'daki Jön Türk muhalefeti daha çok basın üzerinden yürütülüyordu. **Meşveret**'i çıkaran Ahmet Rıza Bey cemiyetten uzaklaştırılmıştı ve **Mizan**'ı çıkaran Murat Bey de Abdülhamid'le anlaşarak İstanbul'a dönmüştü. Bunlardan sonra bir sessizlik yaşanmaya başlamıştı, ancak bu sessizliği sürgün yerlerinden kaçarak Cenevre'ye gelmiş olan Abdullah Cevdet ile o sıralarda Cenevre'de bulunan İshak Sükuti ve Tunalı Hilmi tarafından 1 Aralık 1897 tarihinde çıkarılmaya başlayan **Osmanlı** gazetesi bozmuş ve Cemiyetin merkez yayın organı haline gelmişti.⁶⁰ Jön Türk basını içerisinde önemli bir yere sahip olan gazetenin de yayıncılarından olan yukarıda sayılan üç kişi, 1899 yılında Osmanlı sefaretlerinde, devlet tarafından kendilerine verilen görevleri kabul ederek, gazetenin yönetimini Tıbbiye'de

⁵⁷ Mizancı Murat Bey'in hayatı, cemiyet içerisindeki faaliyetleri ve siyasi fikirleri için bkz. (49), MARDİN, 81-139.

⁵⁸ Bkz. (49), MARDİN, 142.

⁵⁹ Bkz. (47), RAMSAUR, 63-66.

⁶⁰ **Osmanlı Gazetesi** için bkz. M. Şükrü HANİOĞLU, "Jön Türk Basını", 848.

öğrenci iken Trablusgarb'a sürüldükten sonra oradan Avrupa'ya kaçan Edhem Rubi'ye bırakmışlardı. Daha sonra da **Osmanlı** gazetesine hem para hem de yazı desteğini vermelerine rağmen, gazete eski etkisini yitirmişti.⁶¹

Aralık 1899'da II. Abdülhamid'in kızkardeşi Seniha Sultan ile evli olan Damat Mahmut Celadeddin Paşa'nın (ölümü 1903), Prens Sabahattin ve Lütfullah adındaki iki oğlu ile Paris'e gelerek Jön Türk hareketine katılması, bir taraftan buradaki Jön Türk hareketine canlılık katmış, diğer taraftan Jön Türkler arasındaki ayrışmayı şiddetlendirmişti.⁶²

Bu parçalanmanın bir tarafını hiç şüphesiz Ahmet Rıza Bey oluşturmuştu. Yukarıda belirtildiği gibi, Mizancı Murat Bey cemiyetin başına getirilerek Ahmet Rıza Bey cemiyetten kısmen uzaklaştırılmış ve cemiyetin "merkezi" Cenevre'ye taşınmıştı. Cemiyetten uzaklaştırılmış olan Ahmet Rıza Bey, Paris'te kalarak buradaki çalışmalarını devam ettirmişti. Ancak Murat Bey, Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti gibi önde gelen üyeler bir yönüyle "safdışı" edilmiş, bir tek Ahmet Rıza Bey mücadelesini devam ettirmişti. Dolayısıyla bu dönemde Jön Türkler'in öncüsü durumuna gelmişti.

Bu parçalanmanın diğer tarafını ise Prens Sabahattin oluşturmuştu. Prens Sabahattin, hem hanedan mensubuydu, hem de genç yaşına rağmen, iyi bir eğitim almıştı. Kendine özgü fikirleriyle, Jön Türkler içerisinde önemli bir figür haline gelmişti. Fikirleri, dönemin Osmanlı aydınlarından önemli farklılıklar gösteriyordu. Frédéric Le Play'in ve onu takip eden Edmond Desmolin'sin kavramı olan "science sociale (ilm-i içtimai)"'yi benimseyen ve "teşebbüs-i şahsi (kişisel girişimcilik)" ve "adem-i merkezîyet (merkeziyetsizlik)" yanlısı olan Prens Sabahattin, direkt olarak "memurluğa" cephe almıştı. "Murat Bey asalak Yıldız bürokrasisinden söz etmişti, Ahmet Rıza Bey devlet işlerinin tembel Osmanlı mekanizmasından alınarak uzmanlara verilmesini istemişti, fakat bizzat 'memur'a karşı yönelmek ve memuriyeti zararlı bir uğraş olarak saymak, her türlü 'élite'in memur olduğu bir ülkede çok derin sosyal bir eleştiriydi."⁶³ Prens Sabahattin'nin "memuriyet'e dair bu eleştirisine karşı en sert tepki doğaal olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden gelmişti. Çünkü cemiyetin üyelerinin birçoğu ya memurdu ya da memur adayydı. Cemiyetin hedefinde toplumun radikal bir değişimi değil, kendi konumlarını sağlamlaştırmak vardı. Bu yönüyle

⁶¹ A.g.m., 848. Ernest Edmondson Ramsaur, İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet'in **Osmanlı** gazetesinin yayını bırakmalarının sebebi olarak, Trablus ve Fizan'daki siyasi mahkûmların serbest bırakılmalarına dair, Abdülhamid tarafından gönderilen Münir Bey ile yapılan anlaşma üzerine gerçekleştiği ve bu anlaşma sonucundadır ki Trablusgarb'daki mahkûmların serbest bırakıldığını belirtmektedir. Bkz. (47), RAMSAUR, 70-71.

⁶² Bkz. (47), LEWIS, 199.

⁶³ Bkz. (49), MARDİN, 296.

de Prens Sabahattin'in yaptığı eleştiriyi, kendi konumlarını zayıflatan bir saldırı olarak algılamışlardı.⁶⁴

Hiç kuşkusuz Prens Sabahattin'in fikirlerinin diğer Jön Türkler'le uyuşmadığı noktası “adem-i merkeziyet” fikridir. Asıl meseleyi merkeziyetçilik olarak ortaya koyan Prens Sabahattin'e göre, merkezi idare olduğu takdirde, bu merkezin bir kişiden oluşmasının ya da beş yüz kişiden oluşmasının bir önemi yoktur. Sonuç olarak ortaya çıkacak olan şey aynıdır: “İstibdat”. Ona göre bu durumda “değişen keyfiyyet (nitelik) değil kemiyet (nicelik)”dir. “Adem-i merkeziyet”te ise, denetimin, köylerden başlayarak kademeli olarak merkezde son bulduğunu belirten Prens Sabahattin, “namuslu ve muktedir” memurların da köy, kaza ve vilayet meclisleri tarafından seçileceğini vurgulamıştı.⁶⁵

Bu iki grubun ayrılma noktaları, 4 ile 9 Şubat 1902 tarihleri arasında Paris'te yapılan “Jön Türk Kongresin'de” (“Ahrar-ı Osmaniye Kongresi”, “Osmanlı Liberalleri Kongresi”) ortaya çıkmıştı. Bu kongre, muhalefeti bir nebze birleştirmek için yapılmış olsa da, fikir ayrılıkları nedeniyle muhalefet iki kısma ayrılmıştı. 47 kişilik kurulun Türk, Arap, Ermeni, Rum, Kürt, Arnavut, Çerkez ve Musevî delegelerinden oluştuğu kongrede⁶⁶ “yabancı müdahalesi” noktasında çıkan anlaşmazlık, kongrenin iki gruba ayrılmasına yol açmıştı. Bu gruplardan birini oluşturan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki Türklerin çoğu Ahmet Rıza Bey ile “yabancı müdahalesi”ne karşıyken, 1894-96 yılları arasındaki katliamları unutmayan Ermeniler ile Prens Sabahattin bu tezi desteklemekteydi.⁶⁷

Asıl bölünme, Sabahattin Bey'in, Avrupa'daki Jön Türk hareketinin hazırlanan programına “adem-i merkeziyet” tezinin konulmasını istemesi nedeniyle yaşanmaya başlanmıştı. Öncelikli hedefi devletin parçalanmasını engellemek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir kısmı, her türlü “özerklik”in veya özerkliğe götürebilecek herhangi bir sistemin devletin parçalanmasına neden olabileceğini düşündükleri için –ki bunu düşündürecek pratiklere daha önce şahit olmuşlardı- buna şiddetle karşı çıkıyorlardı.⁶⁸ Bu ayrışma farklı şekilde örgütlenmeye kadar gitmiş ve Prens Sabahattin, 1906 yılında, “Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”ni kurmuş ve 1906 yılında **Terakki** adında bir gazete yayınlamaya başlamıştı. Ahmet Rıza Bey grubu ise, cemiyetin adını

⁶⁴ A.g.k., 297.

⁶⁵ A.g.k., 299.

⁶⁶ Bkz. (47), RAMSAUR, 84.

⁶⁷ Bkz. (47), LEWIS, 200.

⁶⁸ Bkz. (46), AKŞİN, 834.

“Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” olarak değiştirmiş, 10 Nisan 1902 tarihinden itibaren Mısır’da **Şura-yı Ümmet** adında bir dergi çıkarmaya başlamış ve cemiyet için 1906’da yeni bir nizamname hazırlamıştı.⁶⁹

3. 2. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (OHC)

Avrupa’daki bu çalışmalar ve çatışmalar devam ederken, imparatorluk dâhilinde de yeni örgütlenmeler ortaya çıkıyordu. Bundan sonraki süreci belirleyecek olan bu örgütlenmelerden birinin merkezi, Selânik, Kosova ve Manastır’ı içine alan Makedonya’ydi.⁷⁰

Kuşkusuz Makedonya’daki muhalefetin en etkili olanı Eylül 1906’da bir liman şehri olan Selânik’de kurulmuş olan “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”ydi. Bu cemiyetin kadroları ve zihniyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bundan sonraki gidişatını önemli oranda belirlemiştir.

Özellikle, kadrolarının III. Ordu subaylarından oluşan cemiyetin, büyük çoğunluğu askerlerden oluşmuştu. Örneğin ilk kurucularından sayılan on kişiden yedisi asker iken, bunlardan sadece üçü sivilirdi.⁷¹ İtalyan “Carbonari” örgütü gibi “hücre” şeklinde örgütlenen Cemiyet, bir taraftan merkezi Manastır’da bulunan III. Orduda ve bu ordu bünyesinde açılan “askeri idadi” ve “harbiye” içerisinde örgütlenirken, diğer taraftan II. Ordu’ya yayılarak tüm Balkanlar’a yayılmıştı.⁷²

⁶⁹ A.g.m., 836.

⁷⁰ Makedonya dışında, Musatafa Kemal’in Ekim 1906’da Kurmay Yüzbaşı Müfit Bey (Özdeş), Süleyman Bey ve Doktor Hacı Bey adındaki üç arkadaşıyla, Şam’da “Vatan” adında gizli bir cemiyet kurduğuna dair bilgiler olmakla beraber, bu cemiyet hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun için bkz. (47), RAMSAUR, 114.

⁷¹ Asker üyeler, Tunaya’ya göre, cemiyetin bir numarı ismi olan Bursalı Tahir Bey (Kaymakam, Yarbay), Naki Bey (Binbaşı), Edip Servet Bey (Erkan-ı Harbiye Yüzbaşısı), Kâzım Nami Bey (Yüzbaşı), Ömer Naci Bey (Yüzbaşı), İsmail Canpolat Bey (Yüzbaşı) ve Hakkı Baha Bey (Yüzbaşı)’den, üç sivil üye de, Mehmet Talat Bey (Posta ve Telgraf İdaresi Başkatibi), Rahmi Bey (Selânikli sivil bir genç), Mithat Şükri Bey (Hastane ve okul müdürü)’den oluşmaktadır. Bunun için bkz.(47), TUNAYA, 52-53. Kendisi de bir İttihatçı olan Halil Bey, Tunaya’nın verdiği on ismi cemiyetin ilk kurucuları olduğunu belirtmektedir. Ancak Halil Bey, Talab Bey’i önplana çıkararak, bir cemiyetin kurulmasının gereğine dair fikrin Talat Bey’den geldiğini belirtmektedir. Ona göre, Millet Bahçesi’nde otururken, Talat Bey’in, “Arkadaşlar, gazete ve mecmualar dağıtmak ve okumakla bu iş bitmez. Bir cemiyet kuralım, efradımız çoğalınca İstanbul’a gidip Sultan Hamid’i öldürelim, meşrutiyeti istirdada teşebbüs edelim” teklifinde bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Halil MENTEŞE, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları**, 121. Halil Bey’in, bir cemiyetin kurulma fikrinin Talat Bey’den geldiğine dair belirttiklerinin, Talat Bey’in daha sonra cemiyette önplana çıkmasıyla bağlantılı olması muhtemeldir. Ancak Talat Bey’in belirttikleri, Selânik merkezli cemiyetin amacını özetlemesi açısından önemlidir.

⁷² İlhan TEKELİ-Selim İLKİN, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, 374.

Cemiyetin örgütlendiği diğer bir alan da, Makedonya'daki Mason Loncaları ile Derviş Tarikatlarıydı. Toplantılarını Mason Loncalarının yerlerinde yapan cemiyetin, Masonlar arasında da desteklendiği belirtilmektedir.⁷³ Mektubundan aktarıldığına göre, Rıza Tevfik, kendisinin, Talat Bey'in ve Şeyhülislam Musa Kâzım'ın hem Bektaşî hem de Mason olduklarını belirtmektedir.⁷⁴ Başka bir kaynağa göre, cemiyetin gelişmesinde Rizorta ve Veritas Loncalarının etkisi diğer Mason loncalarından daha fazladır ve "Tâlat Bey, Mithat Şükrü (Bleda), Kâzım Nami (Duru) Makendoya Rizorta loncasının", Talat Bey, Naki Bey, İsmail Canpolat, Cemal (Paşa) ise Veritas loncasının üyeleridir. Veritas loncasının "üstadı azamı" olan Emanuel Karasu ise daha sonra cemiyetin Genel Merkez azası olmuştur.⁷⁵ Mason Loncaları haricinde, Bektaşî ve Mevlevî Tarikatlarının dervişleri ile de cemiyetin ilişkileri bulunmaktaydı. Örneğin bu tarikatlar, Anadolu'ya kaçan veya sürülen Jön Türkler'e yardımcı olmaktaydı. Melâmi Tarikatı da cemiyetin etkin olduğu bir alandı. Örneğin Mehmet Tahir Bey bu tarikata mensuptu ve Tahir Bey'in cemiyete üye olması bu tarikatın birçok üyesinin de cemiyete katılmasını sağlamıştı.⁷⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi cemiyet "hücre" şeklinde ve son derece gizli bir biçimde örgütlenmeye çalışıyordu. Bu gizlilik, güvenlik açısından uygun olmakla beraber, cemiyetin yayılma hızını olumsuz etkileyen bir faktördü. Bunun için bireylerin teker teker kazanılması ve cemiyetin faaliyetlerine dair sırların saklanacağına emin olunması gerekiyordu. Bu güvenin oluşması gerekliydi. Bu tanıma ve güvenin oluşmasından sonra kişinin, cemiyetin bir üyesi olması, olabilmesi için, Kuran'a ve tabancaya elbasarak yemin etmesi gerekiyordu. Halil Bey'in anılarındaki anlatımına göre, bu yemin merasimi için üç kişi görevlendirilmişti. Bu görevliler, cemiyete katılacak kişiyi, gözleri bağlı olarak yemin merasimin yapılacağı alana getiriyor ve yeminler yüzleri maskeli kişiler tarafından ettiriliyordu.⁷⁷

3. 3. Paris ve Selânik Cemiyetlerinin Birleşmesi

Buraya kadar anlatılanlar, göstermektedir ki, II. Abdülhamid'e karşı oluşan muhalefet çok farklı görüşlere sahip gruplardan oluşmuştur ve kullandıkları yol-yöntem ve öne sürdükleri çözüm önerileri de birbirinden çok farklıdır. Ancak buna rağmen, gruplar

⁷³ Bkz. (47), RAMSAUR, 122-123.

⁷⁴ Cemiyetin Mason Loncaları ve Tarikatlarla ilişkisi hakkında bkz. A.g.k. 128-133.

⁷⁵ Bkz. (72), TEKELİ-İLKİN, 373.

⁷⁶ Bkz. (47), RAMSAUR, 128-133.

⁷⁷ Bkz. (70), MENTEŞE, 121. Bu minvalde diğer bir örnek için bkz. (47), RAMSAUR, 121-122.

arasında diyalog kurulmuş ve yer yer birleşmeler olmuştur. Bunlardan biri de Paris ve Selânik merkezlerinin birleşmesidir.

Merkezi Paris'te olan “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” adına Dr. Nâzım Bey Selânik'e gelerek, Selânik merkezli “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” temsilcileri ile görüşmeler yapmış, bu görüşmelerin sonucunda da, 27 Eylül 1907⁷⁸ tarihinde yapılan bir anlaşma ile bu iki cemiyet “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti”⁷⁹ adı altında birleşmişti. “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-u Dahiliye ve Hariciyesine memur” olarak Dr. Bahaeddin tarafından imzalanan birleşme metninde, iki merkezli olarak kabul edilen cemiyetin “haricî merkez-i umumî”si Paris ve “dahilî merkez-i umumî”si ise Selânik olarak kabul edilmişti. Esas maksadının, “Mithat Paşa Kanun-ı Esasinin tatbik ve devam-ı mer'iyetini temin” etmek olduğunun vurgulandığı anlaşma metninde, Paris ve Selânik merkezlerinin yerellerine uygun olarak kendi ayrı nizamnamelerinin olacağı belirtilmiştir. Metne göre, iki merkezin ihtiyaç durumunda birbirleriyle mali yardımlarda bulunması zorunludur. Ancak merkezler, birbirlerinin hareketlerine sadece “ikna” yoluyla karışabileceklerdir. Yabancı devletlerdeki bütün işler, Paris merkezine bırakılırken, imparatorluk dâhilindekiler, Selânik merkezine bırakılmıştı. Ayrıca cemiyetin yayın organları olarak da, Türkçe **Şura-yı Ümmet** ve Fransızca **Meşveret** gazeteleri kabul edilmişti.⁸⁰

3. 4. 1907 “İkinci Jön Türk” Kongresi

Bu iki cemiyetin sınırlı da olsa “birleşme”leri sonrasında, Avrupa'da bulunan muhalefetin aynı amaç doğrultusunda birleştirilmesi için yeni bir girişimde bulunulmuştu. Bu girişimin bir sonucu olarak, 27 ile 29 Aralık 1907 tarihleri arasında ikinci bir kongre toplanır. Kongre sonuç bildirisinin altındaki imzalara bakıldığında, kongre katılımcıları arasında “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet-i Meşrutiyet Cemiyeti, Ahd-ı Osmanî Cemiyeti (Mısır), Londra'da Türkçe ve Arapça yayımlanan *Hilafet*'in yazı kurulu, Taşnaksutyon (Ermeni örgütü), Mısır Cemiyet-i

⁷⁸ Metinde hicri, 19 Şaban 1325, rumi 14 Eylül 1322 ve miladi 27 Eylül 1907 tarihleri yazılmış.

⁷⁹Bu yeni isim, görüldüğü gibi, “ittihat” ve “terakki” kelimelerinin yer değiştirmesi ile oluşturulmaktadır. İbrahim Temo, Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in kendilerine değişen cemiyetin yeni mührünü getirip vermesinden sonra içinden geçenleri şu şekilde aktarmaktadır: “Bunun, Hoca Ali veya Ali Hoca gibi, eski bir Türk ata sözüne uygun olduğu için, başka yapılacak bir iş kalmamış da, böyle çocukçasına altüstlere önem verdiklerine şaşarak, haydi alınız mührünüzü, biz bu boğuşmamıza devam edeceğiz ve böyle vefasız bir (verakı mührü vefayı kim okur, kim dinler) deyip reddetmek istedik.” Bkz: (54), TEMO, 172-173.

⁸⁰ Bu anlaşma metni için bkz. (47), TUNAYA, 81. Tunaya'ya göre, “bu oluş doğrudan doğruya Osmanlı ordusunun bir girişimi ve eseri olmuştur. Siviller bu kadro içine katılmamışlardır”. Bkz. a.g.k, 54.

İsrailiyesi [ve] bazı Ermeni yayınlarının yöneticileri”nin yer aldığı görülür. Ancak kongreye Bulgar, Arnavut ve Rum örgütlerinden katılım olmamıştı.⁸¹

Birinci kongreden ders alınmış olacak ki bu kongrede “hassas” konuların tartışılmasından mümkün oldukça uzak durulmaya çalışılmıştır. Bu kongrede, bildiride imzası olup da birbirinden farklı talepleri ve çözüm önerileri olan katılımcılar tarafından, II. Abdülhamid iktidarına karşı “yüzeysel” bir birlik oluşturulmuştu. 1902 kongresinde “yabancı müdahale” sorunu bu kongrede tartışılmamış, parlamentonun açılması ve hükümetin gitmesi gibi talepler öne sürülmüş ve bu taleplerin gerekirse “ihtilal” yoluyla gerçekleştirilebileceği kararı benimsenmişti. Her şey yolunda gitmiş ve kongre sonunda Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin arasında bir uzlaşmaya varılmış gibi görünse de aralarındaki çatışma ve ayrışma daha da derinleşmişti. Diğer taraftan bu birliktelik Paris merkezi ile sınırlı kalmıştı. İmparatorluk içerisindeki hareketin başka planları bulunmaktaydı.⁸²

3. 5. 1908 II. Meşrutiyetin İlanı

Cemiyetin Selanik ayağında ise tansiyon gittikçe artmaktaydı. 2 Haziran 1324 (15 Haziran 1908) tarihinde bacanağının Manastır merkez kazası kaymakamı İsmail Hakkı Bey’e gönderdiği mektupta belirttiğine göre, Resneli Kolağası Niyazi Bey, “alçakça yaşamaktansa ölmeyi tercih” ettiğini ve “bununçün mavzer tüfenkleriyle müsellaş şimdilik iki yüz vatan fedaisiyle vatan namına ölmeye” gittiğini belirtmişti.⁸³ Kendisinden önce gizlice ve yalnız başına Enver Bey dağa çıkmıştı. Ancak 4 Temmuzda, Niyazi Bey karabalık bir grupla, devletin çeşitli kurumlarına bildiriler göndererek ve yanında önemli oranda mühimmat, para ve elbise alarak çıkmıştı.⁸⁴ Olaylar üst üste patlak vermeye başlıyordu. Makedonya ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilen Şemsi Paşa, 7 Temmuz’da Manastır’da güpegündüz öldürülürken, müdahale için İzmir’den gönderilen askerler de isyana katılmıştı.⁸⁵ 23 Temmuz günü Rumeli’de Meşrutiyet ilan edildiği için top atışları ve

⁸¹ Bkz. (46), AKŞİN, 838.

⁸² 1907 Kongresi için bkz. (47), RAMSAUR, 144-148.

⁸³ Ahmed NİYÂZÎ (Kolağası, Resneli), **Hatırât-ı Niyâzi Yahud Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmanîden Bir Sayfa**, 73.

⁸⁴ Bkz. (47), LEWIS, 205.

⁸⁵ Bkz. (47), RAMSAUR, 155.

kutlamalar yapılırken, aynı günün gecesi II. Abdülhamid, Meşrutiyeti ilan ettiğini İstanbul basınından resmi olarak duyurmuştu.⁸⁶

Daha önce de değinildiği gibi, II. Abdülhamit yönetimine karşı muhalefet yürüten “Jön Türkler” arasındaki, bir başını Prens Sabahattin’in, diğer başını Ahmet Rıza’nın çektiği ayrışma, Meşrutiyet’in ilanından sonra derinleşerek bölünmeye doğru gitmişti. “Bir yandan bazı ademi merkeziyet tedbirlerinin, dinî ve millî azınlıklar için bazı özerklik haklarının lehine olan liberaller vardı; öte yanda da gittikçe daha açık bir şekilde merkezî otorite ve Türk hâkimiyeti fikrini tutan milliyetçiler. İkincilerin aracı önce perde arkasında kendini gizleyen bir iktidar, daha sonra da üstün ve pervasız iddiacısı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. Liberaller birçok farklı gruplara ayrıldılar, kısa ömürlü bir sürü partiler kurdular.”⁸⁷ Bu ayrışma kendini birçok alanda göstermesine rağmen, “mücadeleyi” kazanan güç İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuş ve 1913 yılından sonra iktidarın tartışmasız tek sahibi haline gelmiştir.

3. 6. “31 Mart Vak‘ası”⁸⁸

1908 yılında Meşrutiyet’in ilan edilmesi, her ne kadar toplum nezdinde bir iyimserlik havası uyandırmış olsa da, bunun çekişmelerin bitirilmesine yetmediği “31 Mart Vak‘ası” olarak bilinen “isyan”ın patlak vermesiyle görülmüştü. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önemli kadroları Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul’a dönmüştü, ancak cemiyetin merkezi hâlâ Selânik’ti ve ortaya çıkan duruma bakıldığında cemiyetin İstanbul’da yeterince desteklenmediği açıktı.

Olayı çıkartanların baş sorumlusu olarak “İttihad-ı Muhammedi”⁸⁹ adındaki cemiyet ve onun yayın organı **Volkan** gazetesi görülmüştü. Tunaya’nın belirttiğine göre, “Fedakâran-ı Millet”, “Osmanlı Ahrar” ve “Osmanlı Demokrat” fıkraları, azınlık dernekleri, ilmiyeciler, gruplar, alaylı zabıtlar, “El-İslâl Cemiyeti” ve İngiliz sefareti de olayları desteklemişti.⁹⁰

⁸⁶ Bkz. (46), AKŞİN, 840.

⁸⁷ Bkz. (47), LEWIS, 212-213.

⁸⁸ Rumî takvime göre bir tarihtir: 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909).

⁸⁹ 23 Mart 1325/5 Nisan 1919 tarihinde kurulmuş olan bu cemiyetin programında, cemiyetin başkanı Hz. Muhammed olarak görülmektedir. “Ümmetçi” olan bu cemiyet, Türkçü değildir ve tüm Müslümanlara açıktır. Cemiyet, Prens Sabahattin’in çevresi tarafından kurulmuş ve onun fikirlerini benimsemiş olan Osmanlı Ahrar Fırkası’nın “dinci kolu” olarak değerlendirilmektedir. Cemiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (47), TUNAYA, 216-237.

⁹⁰ A.g.k., 223.

Ancak bu hareketin asıl sorumlularının kim olduğu ve isyancıların asıl amaçlarının ne olduğu tam olarak anlaşılmamış olsa da, “şeriat isteriz”⁹¹ deyip Ayasofya Meydanı’na toplanan I. Ordu birlikleri İttihat ve Terakki kadrolarının peşine düşmüşlerdi. Cemiyete bağlı gazeteleri yağmalamışlardı, ancak İstanbul’daki Hristiyan halka hiçbir zarar vermemişlerdi. Bu durum asıl hedefin İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğunu gösterir. Bu harekette, her ne kadar dinsel talepler öne sürülmüşse de asıl mesele “siyasal”dı ve hedef alınan, iktidarda söz sahibi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’ydi. Feroz Ahmad’ın belirttiği gibi, “siyasal” yönü görülmez duruma getirilen bu hareketin, yansıması bütünüyle “dinsel”di.⁹²

İttihat ve Terakki Cemiyeti, isyancılarla başa çıkamamış ve cemiyet üyelerinin kimisi yeraltına çekilmiş, kimisi de sınır dışına çıkmıştı. Hâkimiyeti isyancılara kaptıran cemiyet, isyanı ancak Selânik’ten, başında Mahmut Şevket Paşa’nın bulunduğu “Hareket Ordusu”nun İstanbul’a gelerek olaya müdahale etmesiyle, 11 Nisan’da yatıştırabilmişti.⁹³ Kontrol sağlandıktan sonra, sıkıyönetim ilan edilmiş, tüm muhalefet İttihat ve Terakki tarafından ezilmiş, II. Abdülhamid tahttan indirilerek sürgüne gönderilmiş ve onun yerinede kardeşi Mehmet Reşat tahta çıkarılmıştı. Bu olay her ne kadar İttihat ve Terakki’ye zor anlar yaşatmış olsa da, İttihatçıların işine bayağı yaramıştı.

3. 7. Siyasal Alanda Hesaplaşma: Seçimler

Bu karşılıklı mücadele kendisini yapılan seçimlerde de göstermiştir. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra, kasım ve aralık aylarında yapılan 1908 seçimleri, Meşrutiyet’in “yaratıcısı” olarak İttihat ve Terakki ile yeni kurulmuş olan Osmanlı Ahrar Fırkası⁹⁴ arasında yapılmıştı. Bu seçimlerde, Osmanlı Ahrar Fırkası, sadece tek vekil seçtirebilmesine rağmen, İttihat ve Terakki 288 mebus seçtirmişti. İttihat ve Terakki tarafından seçtirilen “288

⁹¹ Abidin Nesimi’ye göre, “şeriat isteriz sloganının anlamı, şeriat gereği [öldürülen gazeteci] Hasan Fehmi’nin katillerinin yakalanması, yine şeriat gereği kısasa kısasın yerine getirilmesi yani faillerinin asılmasıdır.” Bkz. Abidin NESİMİ, *Yılların İçinden*, 34.

⁹² Feroz AHMAD, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, 64.

⁹³ Olayların gelişimi için Bkz: A.g.k., 61-66.

⁹⁴1 Eylül 1324/4 Eylül 1908 tarihinde kurulmuş olan Osmanlı Ahrar Fırkası, “Osmanlı ülkesindeki etnik unsurlara eşitlik tanınması, giderek yerinden yönetime (zamanın değişimiyle, adem-i merkeziyete) dayanan bir siyasal düzenin kurulması” gerektiğini savunmaktadır. İttihat ve Terakki’nin “bölücülük” ve “kozmopolitlik” ile suçladığı bu firkanın, “31 Mart Vak‘ası”nda çıkan isyanın bastırılmasından sonra, üyelerinin çoğu ya tutuklanmış ve ya da yurt dışına kaçmıştır. Bu da firkanın sonu olmuştur. Bu fırka hakkında daha fazla bilgi için bkz. (47), TUNAYA, 175-204.

mebusun 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav, 4'ü Museviydi.”⁹⁵

11 Aralık 1911'de İstanbul'da yapılan ara seçimde İttihat ve Terakki Cemiyeti adayı olan Dâhiliye Nazırı Memduh Bey'e karşı yarışan, dönemin muhalefet partisi “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”⁹⁶ adayı Tahir Hayrettin Bey'in bir oy farkla seçimi kazanması, İTC'yi korkutmuştu. 1912 yılında yapılan genel seçimlerde, kendisine karşı muhalefetin büyümekte olduğunu gören İTC, seçimlere gölge düşürecek müdahalelerde bulunmuştu. “Dayaklı seçim” veya “sopalı seçim” olarak adlandırılan bu seçimde devletin olanaklarını kullanarak oyların muhalefete gitmesi engellenmeye çalışılmıştı. İTC, oy kullanmak için sandık başına gidenlere karşı yapılan fiili baskılar, askeri ve sivil memurlar tarafından yapılan müdahaleler, “başkalarının adına oy kullanma”, oy sayımına hile karıştırma gibi usulsüzlüklerle 270 mebus “seçtirirken”, muhalefet partisi sadece 15 mebus seçtirebilmişti. Nisan 1914'te yapılan seçimde ise, 1913'te “Babîâli Baskını”nı yapmış ve iktidara tam anlamıyla sahip olmuş İttihatçılar, meclisin büyük çoğunluğuna sahip olarak, bu meclisin 20 Aralık 1918 tarihinde feshedilmesine kadar muhalefetsiz bir şekilde her istediklerini yapmışlardı.⁹⁷

3. 8. Balkan Savaşları ve 23 Ocak 1913 “Babîâli Baskını”

1908 Meşrutiyetin ilanından 1913 yılına kadar, İTC ve karşıtları arasındaki mücadele bazen durulsa da sürekli bir biçimde devam etmişti.⁹⁸ Bu mücadele bazen “demokratik” yollarla yapılsa da, hiçbir zaman silah ve ordu gücü işin dışında tutulmamıştı. Bu alanda mücadele sürerken, diğer tarafta ise, İmparatorluğun batı bölgesinde sürekli bir savaş hali yaşanmıştı. Mart 1910'da Arnavut Ayaklanması ortaya çıkmıştı, diğer taraftan 1904'den beri Yemen'e gönderilen askerlerden “giden gelmiyor”du. 1911 yılında Yemen isyanının başındaki İmam Yahya ile bir anlaşma yapılmıştı. Buna göre, Yemen özerk olacaktı, ancak

⁹⁵ Bkz. (92), AHMAD, 47.

⁹⁶ 8 Teşrin-i sâni 1327/21 Kasım 1911 yılında kuruldu. Meclis içerisinde bulunan ve İttihat ve Terakki'nin “milliyetçi” politikalarına karşı gelmek isteyen “Rum, Bulgar, Arnavut, Arap, Ermeni mebusların büyük bir kısmı”, meclis dışından yine İttihatçıların politikalarından rahatsız olanların hemen tümü –örneğin, sosyalistler, Demokratlar, Ahrarcılar, eski ittihatçılar, İlmîyeciler gibi- bu fırka çatısı altında toplanmıştır. Temel hedef İttihat ve Terakki'yi yıkmaktır. “Osmanlıcılık”, “Adem-i Merkeziyetçilik”, “Meşrutiyetçilik” ve “Liberal Ekonomi” gibi temel ilkeleri savunan Fırka, 1914 genel seçimlerine katılmadığı gibi, 1919 seçimlerini de “boykot” etmektedir. Bu Fırka hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (47), TUNAYA, 294-315.

⁹⁷ Mehmet O. Alkan (1999), “Osmanlı'dan Günümüze Seçimlerin Kısa Tarihi”, 50.

⁹⁸ Bu mücadelenin bilançosu oldukça ağırdır. 18 Ocak 1911-12 Haziran 1913 arasında “iki Mebusan feshi (1911, 1913), dört hükümet değişimi, (Sait, Gazi Ahmet Muhtar, Kâmil, Mahmut Şevket Paşa'ların kabineleri), iki savaş (Trablusgarb ve Balkan savaşları), iki komplo (Bab-ı âlî kaskını ve Mahmut Şevket Paşa suikastı)” meydana gelmişti. Bkz. bkz. (47), TUNAYA, 344.

Osmanlı Devletine sadık kalacaktı. Diğer taraftan İtalyanlar, Nisan 1912’de, Çanakkale Boğazı’nı bombalarken, mayıs ayında Oniki Ada’yı işgal etmişti. I. Balkan Savaşının başlaması üzerine 7 Ekim 1912’de Trablusgarb ve Oniki Ada, İtalyanlara bırakılmak zorunda kalınmıştı.⁹⁹

Birinci Balkan Savaşı’nın tüm hızıyla devam ettiği bir sırada, İTC, Babiâli’ye yaptığı baskınla yönetime el koydu. Enver Bey’in başında olduğu bir subay grubu, kabine toplantısının yapıldığı sırada toplantı salonuna girerek, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa’yı öldürdükten sonra kabinenin başında bulunan Kâmil Paşa’yı istifaya zorladılar. Kâmil Paşa’nın istifa yazısını bizzat Enver Bey padişaha sundu.¹⁰⁰ Ancak bu da Balkan Savaşı’ndaki toprak kayıplarını önlemeye yetmedi. Balkan devletleri ile yapılan 10 Haziran 1913 tarihli Londra Anlaşması ile “Ege’de Enez’den Karadeniz’de Midye’ye kadar uzanan bir hattın kuzeyinde ve batısında Edirne dâhil bütün topraklar” Balkan devletlerine bırakılıyordu.¹⁰¹ Balkan Devletleri arasında meydana gelen anlaşmazlık sonucunda meydana gelen II. Balkan Savaşı’nda, Enver Bey’in marifetiyle Edirne geri alınmış 29 Eylül 1913 tarihinde Bulgaristan ile yapılan anlaşmada burası Osmanlı İmparatorluğuna bırakılmıştı.¹⁰² Edirne’nin geri alınışı Osmanlı’nın batısındaki toprak kayıplarını azaltmış olsa da, yaşanan kayıplar hiç de az değildi. 150 bin kilometrekare toprağın kaybedildiği bu bölgede, 4 milyon insan yaşamaktaydı ve Osmanlı’ya önemli oranda muhacir göçü olmuştu. Bununla beraber Makedonya, Arnavutluk ve Trakya gibi hem İmparatorluk hem de İTC için çok önemli merkezler elden çıkmıştı. Daha önce de belirtildiği gibi, İTC’nin doğduğu ve merkezi olan Makedonya’ya bağlı Selânik bile kaybedilmişti.¹⁰³

İç siyasette ise İTC, konumunu gayet sağlamlaştırmıştı. Ordu, polis ve devlet dairelerinde yaptıkları hazırlıklar ve Babiâli Baskını ile iktidara gelerek Mahmut Şevket Paşa’yı sadarete getirmeyi başaran İttihatçılar, 11 Haziran 1913’te Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesi üzerine, “son hürriyet ve demokrasi kırıntılarını” da ortadan kaldırmıştı.

⁹⁹ Trablusgarb ve Balkan Savaşlarının gelişim seyri için bkz. Erik Jan ZÜRCHER, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 159-167; Stanford J SHAW-Ezel Kural SHAW, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt. 2, 348-359.

¹⁰⁰ Bkz. (92), AHMAD, 145-146; Bkz. (47), LEWİS, 224.

¹⁰¹ Bkz. (99), ZÜRCHER, 166.

¹⁰² A.g.k., 166.

¹⁰³ A.g.k., 167.

Böylece Enver-Talat-Cemal üçlüsünün 1918 yılına kadar devam edecek olan askeri diktatörlüğü dönemi başlamış oldu.¹⁰⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gelişim sürecini içeren bütün bu bilgilerin gösterdiği gibi, bu kuruluşun, 1913 yılından itibaren tam anlamıyla uygulamaya koyduğu Türkçülük ve gayri-Türk unsurlar üzerinde yarattığı geri döndürülemez büyük yıkım ve tahribatlar, bir mecburiyetten çok politik bir tercihtir. Görüldüğü gibi, bir arada yaşama dair farklı çözümler bulunmaktaydı. Ancak başını Selânik ayağının çektiği İTC kadroları kendi “çözümleri”ni devreye koyarak aslında, çözülemez sorunlar ve geri dönülemez yıkımlara yol açmışlardır.

¹⁰⁴ Bkz. (47), LEWIS, 224.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN KURULUŞUNDAN 20. YÜZYILIN BAŞLARINA KADAR GÖÇ VE İSKÂN UYGULAMALARI VE KURUMLARI

4. 1. Göç, Sürgün ve İskân

“Tehcir”, “iskân” ve “sürgün” gibi devlet eliyle gerçekleştirilen zorunlu yer değiştirme, Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan beri başvurulan uygulamalardır. Ancak belli noktalarda bu uygulamaların amaçları birbirinden farklılık göstermektedir. Bu farklılığın temel nedeni, devletin topluma vermek istediği “renk”le ilgilidir. “Din (hatta mezhep)” esasına göre örgütlenen Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın ortalarına kadar bu esas üzerinden topluma bakmış ve ona göre toplumu “şekillendirmeye” ve dinsel açıdan kendi tercihi lehine “denge” oluşturmaya çalışmıştır. Ancak bu dönemden itibaren bu bakış açısında değişimler görülmeye başlanmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidara geldiği tarihten itibaren bu bakış “etnik” bir mahiyet almıştır. Hristiyanların hemen yok denecek kadar “azaltıldığı” ve Müslüman nüfusun “ağırlık” oluşturmaya başladığı bu dönemde, “asıl unsur” olarak görülen “Türk unsuru” temel alınmakta, bu “yeni kimlik” farklı unsurlara benimsetilmeye çalışılmakta ve planlar onun üzerinden kurulmaktadır. Benzer olan ise, devletin toplum üzerinde denetiminin tam anlamıyla sağlanması ve bir üretim aracı olarak görülen toplum “birey”lerinden azami düzeyde faydalanması için bu araçlara başvurulmasıdır.

4. 1. 1. Yeni Alınan Topraklara Sürgün ve İskân

Osmanlı İmparatorluğu’nun topraklarının genişlediği dönemlerde kullanılan yöntemlerden biri olan “sürgün”, “yeni fethedilen harap bir memleketi şenlendirmek, askerî sevkiyatı ve erzak tedarikini kolaylaştıracak şekilde yollar boyunca köyler ve kasabalar kurarak nakliyat ve seyahati teşkilâtlandırmak ve nihayet yabancı bir memlekette diğer düşman unsurlar arasına yerleştirilecek Türk ve Müslüman muhacirler ile siyasî ve askerî

emniyeti sağlamak gibi gayeler” için başvuruldu.¹⁰⁵ Bir “sürü” olarak görülen ve “reayâ” olarak adlandırılan halk, devletin ihtiyaçları doğrultusunda sürgüne tabi tutulurdu. Bir yer “feth” edildiğinde, “Türk” ve “Müslüman” nüfustan insanların oraya “sürgün” edilmesi için, belirlenen kadılara hükümler gönderilmekte ve yapılan “sürgünler” bu hükümler çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Örneğin Rodos Adası’nın alınmasından sonra yapılan sürgünlerde görüldüğü gibi, sürgün; bir köyün ya da kasabanın tüm halkı şeklinde değil, belli bir oranda ve sürgün edilecek yerin ihtiyacına göre yapılmaktaydı. Bu sürgünler bir tür ceza olmaktan ziyade, yörenin bir çeşit “insan vergisi” olarak görülmekteydi. Kıbrıs Adası’nın 1 Ağustos 1571 tarihinde tam olarak ele geçirilmesinden sonra belirlenen bölgelerin kadılarına gönderilen “sürgün hükümleri”nde, sürgün edilecek kişilerin seçilecek yerin nüfusunun onda birine tekabül etmesi beklenmekte ve seçilecek kişilerin nitelikleri de ayrıntılı olarak belirtilmekteydi. Temel amaç gönderilen kişilerin orada iş görebilmesi ve üretimi arttırması olduğundan, seçilecek sanatkârların işini yapabilecek güçte ve bilgide olmasına dikkat edilmesi gerektiği ve bu sanat erbaplarının aletlerini de yanlarında götürülmeleri istenmekteydi. Bunların yanında, bu hükümler, gönderilecek kişilerin iki yıl süreyle vergiden muaf tutulacakları gibi özendirici hükümler içermekteydi.¹⁰⁶

Bu tür özendirici hükümler olmasına rağmen, Kıbrıs’ın iskânında (1572), halkın sürgünden korkup kaçtığı bilinmektedir. Bu kaçış, sürgüne gönderilecek kişilerin seçiminde yeni bir yöntemin uygulanmasına yol açmaktadır. Kıbrıs’a yapılacak sürgünlerin seçilmesi örneğinde görüldüğü gibi, mahalle veya köy halkı, gelen emre uymak zorunda olduğu durumda, yöre halkı daha çok aralarındaki “işsiz, güçsüz insanları veya türlü ahlâkî zaaf ve kusurları sabit” olanları seçmektedir. Artık bu “sürgün” uygulaması bir ceza mahiyeti almaktadır.¹⁰⁷

Bir yerin nüfusundan belli bir oranın yeni alınan topraklara sürgün edilmesinin yanında, gerekli görüldüğü durumlarda, aşiretlerin toplu olarak başka bir yere sürgün edildiği durumlar da bulunmaktaydı. “İsyankâr bir etnik grubu verimli topraklardan atmak ya da devlet açısından önem taşıyan bir bölgeyi kolonizasyona açmak amacıyla”¹⁰⁸ devlet, demografik yapıya müdahalelerde bulunmaktaydı. Tatar aşiretinin toplu olarak Rumeli’ye sürülmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Anadolu’ya yapılan Moğol istilasından sonra

¹⁰⁵ Ömer Lütfi BARKAN, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, 57-58.

¹⁰⁶ A.g.m., 545-550.

¹⁰⁷ A.g.m., 557.

¹⁰⁸ Halil İNALCIK, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 1 (1300-1600)*, 68.

Çorum’a bağlı İskilip civarında kalan Tatar aşiretin kalabalık bir nüfusa sahip olması ve nüfuslarının giderek artacağı düşünüldüğünden, her ihtimale karşı devlet, bu aşireti 1418 yılında Rumeli’ye sürgün ettiği anlatılmaktadır.¹⁰⁹ Öte yandan, on beşinci yüzyılın başlarında, “uslanmaz” Çepni Türkmenleri, Karadeniz’in Canik yöresinden alınarak Arnavutluk’a yerleştirilirken, 1390’larda Saruhan Türkmenleri, Batı Anadolu’dan alınarak Üsküp civarına kaydırılmıştır. Bunlarla beraber İstanbul’un alınışından sonra, II. Mehmed, 1455 yılında “İstanbul’u şenlendirmek ve ekonomik hayatını canlandırmak amacıyla bu sefer Balkan kentlerindeki bütün Yahudi cemaatlerini[n] yeni payitahta” göçtürülmesi ve daha sonra alınan bazı yerlerden Rumların ve bazı Ermenilerin İstanbul’a getirilmesini emretmesi verilebilecek diğer örneklerdendir.¹¹⁰

Alınan yere imparatorluğun diğer mahallerinden Müslüman ahali götürülmesinin yanı sıra, bu yerde bulunan Hristiyanlar da imparatorluğun farklı yerlerine götürülerek iskân edilmekteydi. Buna dair örneğe 1461 yılında Trabzon’un alınmasından sonra yapılan sürgünlerde rastlanılmaktadır. Trabzon’un yerli halkının büyük bir kısmı İstanbul’a götürülmüş, buradaki Hristiyan sipahilerin birçoğu Rumeli’ye sürülmüş, yörenin eski beyleri sınır bölgelerinde askeri görevlerle görevlendirilmişti. Amasya, Çorum, Tokat, Samsun, Bafra ve özellikle Arnavutluk’tan halk bu bölgeye sürülerek iskân edilmişti.

“Koloni” şeklinde yerleştirilen¹¹¹ bu sürgünlerde, gönderilecek insanların gidecekleri yerde yararlı olmasının istenmesinin yanında, sağlam bir şekilde yerlerine ulaştırılmasına ve sürüldükleri bölgelerde hayatlarını devam ettirmeleri için gerekli şartların oluşturulmasına dikkat edildiği açıktır. Çünkü asıl mesele devletin “tebaası” olan kişileri diğer bir ifade ile devletle bağı sağlamlaştırılmış “güvenilir” (güvenilir olmazsa bile toplumsal bağlarından koparıldığı için “etkisiz”), “Türk” ya da “Müslüman” kişilerin, yeni ele geçirilen yerin imparatorluğa daha sağlam bağlarla bağlanmasının sağlanmasıdır. Bu sürgünlerin bir yönü üretimi arttırmak olsa da asıl önemli kısmı yörenin devlete bağlılığını güçlendirmektir. Bu yönüyle bakıldığında, ahali üzerinde “tasarruf” hakkını elinde tutan devlet, demografik olarak –buna bağlı olarak da toplumsal dengeyle oynamakta- toplumu dizayn etmektedir.

¹⁰⁹ Bkz. (105), BARKAN, 209-210.

¹¹⁰ Bkz. (108), İNALCIK, 69.

¹¹¹ Bkz. (105), BARKAN, 550.

4. 1. 2. Konar-Göçer Aşiretlerin İskânı

Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyasetinin XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra değiştiği görülmektedir. Bu dönemde yaşanan savaşlarda Osmanlı İmparatorluğu yeni toprak ele geçirememiş buna ek olarak elindeki toprakları da kaybetmeye başlamıştı. Örneğin, 1683 yılında başlayan II. Viyana seferi ve kuşatmasına karşı oluşturulan “kutsal ittifak” a yenilen Osmanlı İmparatorluğu, 1699 yılında yapılan Karlofça Anlaşması ile önemli toprak kayıplarıyla karşı karşıya kalmıştı. Bundan dolayı dönemin iskân siyaseti içe dönmeye başlamış ve o zamana kadar çok da ilgilenilmeyen konar-göçer aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmelerine yönelik iskân faaliyetlerine başlanmıştı. Savaş dolayısıyla harap ve boş kalan yerleri imar etmek, bu aşiretlerin yerleşik halka verdikleri “zararları” önlemek ve o dönem Anadolu'nun her tarafına yayılmış olan “saruca-sekban” eşkıyalarına katılımlarını önlemek gibi nedenler ileri sürülerek meşrulaştırılan bu iskân siyaseti, yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyasetindeki büyük bir değişime işaret etmektedir.¹¹² Şimdiye kadar herhangi bir sorun teşkil etmeyen aşiretlerin yerleşik halka verdikleri zararlar, devletin insan gücüne duyduğu ihtiyacın artmasından dolayı “görünür” hale gelmiş ve bu topluluklar devletin müdahalesiyle karşı karşıya kalmıştı.

Ticaret ve hac gibi amaçlarla yolculuk eden kervanlarının güvenli bir şekilde yolculuk etmeleri ve gerektiğinde yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının sağlanması için oluşturulan “derbend” teşkilatları da bir iskân yöntemi olarak kullanılmıştı. Boş ve ıssız toprakları “şenlendirmek” için kullanılan bu “iç iskân” yöntemiyle, hem yerin güvenliğinin sağlanması hem de topraklarının imar edilmesi hedeflenmişti. Örneğin Tarsus sancağına bağlı Kosun adındaki bir köyde bulunan Çakıd adlı hanın “şenlendirilmesi” için Gülek kalesi ve civarındaki köylerden “başıboş dolaşan insanlardan 72” kişi malları ve havyanlarıyla birlikte bu hana göçtürülerek burada iskân edilmişti. Oluşturulacak derbendler için sadece “başıboş” insanlar seçilmemekteydi. Duruma göre askerlerden ve konar-göçer gruplardan da insanlar seçilerek gerekli görülen yerlerde iskân edilmekteydi.¹¹³

İmparatorluğun asker ve vergi gibi yükümlülükleri yüklediği toplulukların (özellikle konar-göçer aşiretlerin) bu yükümlülükleri yerine getirmemesi gibi durumlarda, askerî güç ile beraber iskân uygulamalarına başvurduğu durumlar mevcuttur. İstisnaî olmayan bu

¹¹² Cengiz ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, 5 vd.

¹¹³ Bu tür örnekler için bkz. Cengiz ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, 101 vd.

durumun bir örneğini 1865-66 yıllarında “Çukur-ova, Gâvur-dağı (Cebel-i Bereket), Kürt-dağı ve Kozan-dağlarında devlet idaresini yeniden tesis etmek”¹¹⁴ için oluşturulan “Fırka-i İslâhiye”nin uygulamalarını örnek göstermek mümkündür. “Sorun”un ortaya çıkışı, 1853 Kırım savaşında yaşanan asker sıkıntısını karşılamak için devletin Gâvur-dağı ve Kozan-dağlarından asker istemesine karşı, aşiretlerin gösterdiği muhalefete kadar götürülebilir. Bir yönü “askerî tenkil hareketi” olan bu Fırka’nın çalışmaları bir yönüyle de konar-göçerlerin iskânıdır.¹¹⁵ Ancak bu iskân uygulamalarının da “islâh” faaliyetlerinin tam anlamıyla gerçekleşmesi, yani “tenkil” edilen bu aşiretlerin bir daha devlete karşı “itaatsizlik” etmemesi, diğer bir deyişle ve yöneticilerin ifadesiyle bir daha “tenkile” gerek duyulmayacak şekilde “terbiyeli” davranmaları için başvurulmuş bir yöntem olduğu açıktır.

“İskenderun’dan, Maraş ve Elbistan’a; Kilis’ten, Niğde ve Kayseri’ye; Adana Eyâleti’nden, Sivas Eyâleti hududuna kadar olan alanı itaat altına” almak için oluşturulan Fırka’da askeri işlerle ilgilenmek üzere Derviş Paşa görevlendirilirken halkla olan işler Ahmet Cevdet Paşa’ya bırakılmıştı. Fırka, yedi tabur Balkan askeri, iki tabur Girit askeri ve Hassa ikinci süvari alayından oluşturulmuştu. Bunun yanında beş altı yüz kadar Çerkez-Gürcü atlıları da bu Fırka’ya katılmıştı.¹¹⁶ Fırka-i İslâhiye’nin çalışmaları, 27 Mayıs 1865’de İskenderun’a gelerek Gâvur ve Kürt-dağlarını “islâha” ve konar-göçerleri iskâna bağlamasıyla başlamış¹¹⁷ Kozan-dağlılar ve Çukur-ova ile devam etmiştir.¹¹⁸ En fazla direniş gösteren Kozan-oğullarının bir kısmı iskân edilmiş ve bir kısmı da İstanbul, Şam, Trablusşam, Yozgat ve Sivas gibi yerlere sürgün edilmişti.¹¹⁹

4. 1. 3. Toprak Kayıpları ve Göçler

Osmanlı İmparatorluğu’nun topraklarının genişlediği dönemlerde, ele geçirilen topraklara Müslüman topluluklardan insanların “sürgün” edilerek yeni alınan topraklara iskân edildiğini ve 1691 yılından sonra, devletin genişlemesinin durmasına bağlı olarak devletin insan gücüne duyduğu ihtiyaçtan dolayı göçebe aşiretlerin iskân edilmeye

¹¹⁴ Yusuf HALAÇOĞLU, “Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân”, 1.

¹¹⁵ A.g.m., 1.

¹¹⁶ A.g.m., 2.

¹¹⁷ A.g.m., 8.

¹¹⁸ A.g.m., 12 vd.

¹¹⁹ A.g.m., 14, Not. 71. Hareket esnasında bir çok yeni köy kurulmakta ve harekate katılanlar tarafından yeni isimler verilmektedir. Örneğin, Derviş Paşa’ya atfen “Dervişkiye”, Ahmet Cevdet Paşa’ya atfen “Cevdetkiye”, Hassa Taburuna atfen “Hassa”, Fırka’yı tefişe gelen Şehzâde İzzettin Efendi’ye atfen “İzziye” ve Fırka-i İslâhiye’ye atfen olacak ki “İslâhiye” adlarında köyler kurulmaktaydı. Bkz. A.g.m., 8, 9, 10, 11.

başlandığını yukarıda belirtmiştik. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun, toprak kayıplarının başladığı XVII. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen ve imparatorluğun sonuna kadar devam eden yeni göç dalgalarıyla karşı karşıya kalınması üzerine, iskân siyaseti yeni bir nitelik kazanmıştır. Daha önce, yeni alınan topraklarda yapılan “sürgün” ve iskânlar belli hazırlıklar sonucu ve sistematik bir şekilde yapılırken, yeni göç dalgalarına imparatorluk hazırlıksız yakalanmıştır. Gelecek göçün öngörülememesine bağlı olarak imparatorluğun hazırlıksız yakalanmasının imparatorluğa büyük bir maliyeti olmuş ve İmparatorluk bünyesinde önemli değişimlere yol açmıştır.

Bu göç dalgalarının ilki Kırım'dan gelmekteydi. 1768 yılında Rusya'nın Polonya'ya asker göndermesi üzerine başlayan gerginlik, Osmanlı ve Rusya arasında bir savaş çıkmasına yol açmıştı. Bu savaşta, Osmanlı İmparatorluğu'nun donanması Çeşme'de Ruslar tarafından bozguna uğratılmış, Buğdan ve Eflak Rusların eline geçmiş ve Bulgaristan içlerine ilerleyen Rus Ordusuna karşı Osmanlı Ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştı. Bu savaş sonucunda 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca Anlaşması'nda, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan Kırım, bağımsız bir devlet olarak tanınmış ve Ruslar'ın işgal ettikleri Osmanlı topraklarından çekilmesi noktasında anlaşmaya varılmıştı. Ancak Ruslar'ın, Osmanlı'daki Rum-Ortodoksları'nın koruyucusu olduğu kabul edilmişti. Kırım üzerine yapılan hesapların burada bitmediği, Ruslar'ın iç karışıklıkları bahane ederek Kırım'ı 1783'te işgal etmesiyle anlaşılacaktı.¹²⁰ 1787 yılında Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında yeniden bir savaş çıkmıştı ve 1792 yılında taraflar arasında yapılan Yaş Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu, Rusların Kırım üzerindeki hâkimiyetini onaylamıştı.¹²¹ Yaşanan savaşlardan dolayı 1789-1800 yılları arasında ülkelerini terk ederek Osmanlı İmparatorluğu'na doğru göç eden Kırım Tatarları'nın sayısı 500 bin olarak belirtilmektedir. Lakin yaşanan can kayıpları nedeniyle, bu sayıdan sadece 300 bininin Osmanlı topraklarına yerleştirildiği tahmin edilmektedir.¹²² Diğer bir ifadeyle, göç edenlerin yarısına yakını yaşamını yitirmiştir.

Kırım'dan gelen Tatarlar'ın oluşturduğu göç dalgası bununla sınırlı değildi. Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki savaşlar sonrasında anlaşmalar yapılmasına rağmen bu iki ülke arasında sürekli olarak yeni savaşlar çıkıyordu. Bu savaşların “doğal” bir sonucu olarak da kitlelerin yerlerinden göçtükleri/göçmek zorunda bırakıldıkları görülmüyordu. Bu nedenle Rusya tarafından ele geçirilen yerlerdeki Müslüman topluluklar Osmanlı

¹²⁰ Metin KUNT, “Siyasal Tarih (1600-1789)”, 65-66.

¹²¹ A.g.m., 83-74.

¹²² İlhan TEKELİ, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirilmesi ve İskân Sorunu”, 55.

İmparatorluğu'na sığınırken, diğer taraftan, Rus yöneticilerin marifetiyle, Ruslar'ın ele geçirdiği bölgelerdeki Hristiyan topluluklar da, Rusya'ya göç ettirilmekteydi. Rusların Batı'dan Edirne'ye, doğudan Erzurum ve Kars'a kadar ilerlediği 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra yapılan Edirne Anlaşması ile Anapa ve Pati'nin Ruslara bırakılması Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir Tatar göç dalgasının başlamasına neden olmuştu.¹²³ Diğer taraftan Edirne Anlaşmasının 13. maddesinde, Osmanlı topraklarında yaşayan insanların (doğal olarak Hristiyanların) da kendi istekleri doğrultusunda Rusya'ya göç edebilecekleri kabul ediliyordu ki, bu anlaşmaya dayanılarak Ruslar, çekildikleri Doğu Bayezid, Erzurum, Kars, Bayburt ve Eleşkirt gibi yerlerden sayıları on binlerle ifade edilen Ermeni'yi Rusya'ya göç ettirmiştir. Her ne kadar anlaşma maddesi, göçmeyi ya da kalmayı kişinin kendi tercihinin bırakmış olsa da, uygulamada çeşitli “ikna” yöntemleri kullanılmıştı. Anlaşmaya uygun olarak, görünüşte her iki devletin de yöneticileri herkesin göçme ya da kalma konusunda “serbest” olduğunu beyan ediyor olsalar da, alttan alta farklı baskı yöntemleri ve çeşitli vaatlerle insanları “ikna” etmeye çalışıyorlardı.¹²⁴

1829 yılında başlayan Rus işgaline karşı Kafkaslar'daki Çerkez ve Abazaların başlattığı direnişteki çatışmalar, Rusya'nın 1859 yılında büyük bir askeri güçle direnişçilerin üzerine yürümesi ve direnişin öncüsü konumunda olan Şeyh Şamil'in 5 Aralık 1850 tarihinde esir düşmesiyle azalmış ve bu tarihten itibaren Kafkasya'dan kitlesel göç edilmeye başlanmıştı.¹²⁵ İmparatorluğun resmî gazetesi olan **Takvîm-i Vekayi**'e göre, 1272/1855 senesinden 1280/1863 senesine kadar “kabile kabile” 331.333 muhacir ve 1864 yılında 283.000 muhacir gelmiştir.¹²⁶

Bu sıralarda Rusya ve Osmanlı arasında yapılan anlaşmaya göre, Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na 40-50 bin kişi gönderilecek ve Karadeniz'deki Rum-Ortodokslar da Rusya'ya gidecekti. Ancak bu plan istenildiği gibi uygulanamamıştı. Rusya'ya gidenlerin sayısı birkaç binde kalmış ve Osmanlıya göç edenlerin sayısı ise 1865 yılına kadar 520.000 kişiyi bulmuştu. Bu göç 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra da devam etmekte ve

¹²³ A.g.m., 55.

¹²⁴ Rusların hem İran'da hem de Osmanlı'da Ermenilerin göç ettirilmesine dair bkz: Kemal BEYDİLLİ, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, 355-408.

¹²⁵ Ahmet Cevat EREN, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, 68.

¹²⁶ **Takvîm-i Vekayi**, 760, 2; A.g.k., 69.

1859-1879 yılları arasında Kafkasya'dan 2 milyon kişinin göç ettiği, bunlardan sadece 1,5 milyonunun sağ kaldığı tahmin edilmektedir.¹²⁷

Bu arada Kırım Tatarları'nın göçü de yeni dalgalar şeklinde gelmeye devam etmişti. Üçüncü bir göç dalgası ise tahminen 400.000 kişinin Osmanlı topraklarına geldiği 1860-1864 yılları arasında yaşanmıştı. 1783'den başlayarak 1922 yılına kadar devam eden Kırım Tatarları göçüyle tahminen 1.8000.000 kişi Osmanlı'ya gelmişti.¹²⁸

24 Nisan 1877 tarihinde başlayan Osmanlı-Rus savaşı da Osmanlı İmparatorluğu'na büyük göçlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bulgaristan tarafından gerçekleşen bu göçlerin ilk dalgası, bazı yerel yöneticilerin Rusların ilerleyecekleri yerlerden halkı boşaltmaya zorlaması ve Rus saldırılarından dolayı başlamıştı. Örneğin, Ruslar'ın Tuna üzerindeki Ruscuk kasabasına Haziran-Temmuz aylarında yapılan saldırı sırasındaki bombardımanda hastaneler dahi tahrip edilmiş ve bu saldırıdan 25.000 nüfusun çoğu, çevre kaza ve köylere sığınmak zorunda kalmıştı. Diğer taraftan Eskicuma ve Osmanpazarı arasındaki 10.000 aile de göç etmek zorunda kalmış ve kalanlar ise Bulgarların saldırılarına maruz kalmıştı.¹²⁹ Yerli Hristiyanlar tarafından Müslümanlara yapılan saldırılar ve katliamlar yanında, Müslümanların Bulgar Ordusuna asker olarak alınmaya çalışılması da göçü daha fazla artırmıştı.¹³⁰

Deniz ve karayolu ile Osmanlı topraklarına taşınan ve geldikleri yere yakın olan Tekirdağ, Gelibolu ve Edirne gibi yerlere yerleştirilmek istenen bu göçmenlerin, arazinin yetmediği durumlarda Çukurova, İç-Anadolu, Ege, Marmara, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerindeki belli yerlere gönderildiği bilinmektedir. Yerleştirildikleri bölgelerde, yerli nüfusla eşit derecede olmalarına dikkat edilmiş ve yerliler ile göçmenler arasında bir denge oluşturulmaya çalışılmıştır.¹³¹ Devlet çoğunluğu Müslüman olan bu göçmenlere; arazi, tohumluk ve ev gibi, göçmenlerin yaşamlarını sürdürebilmeleri ve üretime katılabilmeleri

¹²⁷ Bkz. (122), TEKELİ, 56. Bu sayıların tahmini olduğunu belirtmek gerekmektedir. Resmi bir istatistiğe göre, 1293-1295 (1877-1879) yılları arasında, Osmanlı topraklarına 550. 389 bin muhacir gelmiştir. Bkz. **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılı 1897**, 40.

¹²⁸ Bkz. (122), TEKELİ, 55-56. Mirza Bala'nın verdiği tahmini rakamlara göre, ilk işgal sırasında (1768) 300. 000, 1784-1790 yılları arasında 500. 000, 1828 yılında 200. 000, 1860-1862 yılları arasında 141. 667 (bu sayıyı resmi kaynaklara dayandırmakta) kişinin Kırım'ı terketmek zorunda kalmaktadır. Bkz. Mirza BALA, "Kırım (Hanlığın Sükutundan Sonra Kırım)", 757.

¹²⁹ Faruk KOCACIK, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", 137-139.

¹³⁰ A.g.m., 141-142.

¹³¹ A.g.m., 163-165.

için yardımlar yapılmasını sağlamakta, bunun yanında, eğitim ve sağlık gibi alanlarda bu göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktaydı.¹³²

Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, bu dönemde gelen göçmenleri yukarıda belirtildiği gibi yerleştirilecek yerin nüfusunun yarısı kadar olmasına dikkat etmektedir. Bu oransal eşitlik, “yerliler” ve “yabancılar” arasında sorunların çıkmasını engelleyecek – engelleyemezse dahi bir denge oluşturacak- bir faktör olmakla beraber, birinin diğeri üzerindeki “tahakkümünü” sınırlandıracak bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan bu göçmenlerin köy oluşturmalarına izin verilmiştir. Örnek olarak hem Kırım Savaşı (1853-54) hem de Osmanlı-Rus Savaşı’ndan (1877-78) sonra gelen göçmenlerin bir kısmının yerleştirildiği Çukurova bölgesindeki Ceyhan ve Yumurtalık yörelerinde, “yirmidördü Bulgaristan’dan, yirmibiri Kafkasya’dan, üçü de Girit’den” olmak üzere kırk sekiz göçmen köyü bulunması buna örnek olarak verilebilir.¹³³ Ancak İttihat ve Terakki Dönemi iskân uygulamalarının anlatılacağı bölümde görüleceği gibi, İTC döneminde bu oran % 2 ve 10 arasında değişen değerlere indirilmiş ve iskân edilen nüfusun yerleşik olana benzeşmesi için uygun ortamların oluşturulması için çalışılmıştır. Bu yönüyle göç ettirme ve iskân imparatorluğun tüm dönemlerinde uygulanmış olsa da bu uygulamalardaki amaçlar ve yöntemler birbirlerinden oldukça farklılık göstermiştir.

Bu sürece kadar göç ettirme ve iskân işlerini yürüten kurumlara geçmeden önce, 1313/1897 yılında yayınlanan resmî bir istatistikten aldığımız 1293/1877-1313/1897 yılları arasında hangi senede ne kadar mültecinin geldiğine ilişkin bilgi ve gelen muhacir kitlelerinin oranları hakkında fikir verecek aşağıdaki tabloyu vermek yararlı olacaktır.

¹³² A.g.m., 166-172.

¹³³ A.g.m., 164.

Tablo 1. 1293/1877-1313/1897 Yılları Arasında Osmanlı'ya Hicret Eden Muhacir Sayıları¹³⁴

Sene	Toplam	Erkek	Kadın	Hane sayısı
1293/1877	276 389	138 389	138 000	69 000
1294/1878	198 000	101 000	97 000	49 000
1295/1879	76 000	38 750	37 250	19 100
1296/1880	20 763	10 700	10 063	5 324
1297/1881	13 898	7 000	6 898	3 460
1298/1882	23 098	11 598	11 500	3 780
1299/1883	33 941	17 000	16 941	6 396
1300/1884	13 748	7 125	6 623	2 690
1301/1885	13 522	6 822	6 700	2 816
1302/1886	13 365	6 715	6 650	2 807
1303/1887	12 084	6 100	5 984	2 614
1304/1888	10 107	5 100	5 007	2 092
1305/1889	11 753	5 903	5 850	2 506
1306/1890	28 451	14 351	14 100	6 135
1307/1891	23 220	11 720	11 500	4 835
1308/1892	13 778	6 900	6 878	3 024
1309/1893	18 437	9 237	9 200	3 901
1310/1894	18 778	9 400	9 378	3 715
1311/1895	14 040	7 140	6 900	2 888
1312/1896	6 643	3 393	3 250	1 267
1296/1880-1313/1897 ¹³⁵	175 000	88 000	87 000	43 000
Ara Yekûn	1 015 015	512 343	502 672	240 350
1313/1897 ¹³⁶	5 846	3 024	2 822	1 224
Genel Yekûn	1 020 851	515 367	505 495	241 574

¹³⁴ Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, 40-41.

¹³⁵ “1296/1880 senesinden 1313/1897 senesi gayesine (sonuna) kadar Dersaadet'e (İstanbul'a) uğramaksızın doğrudan vilayât-ı şâhîyene (vilayetlere) hicret edenlerin miktar-ı muhammeni (tahmini miktarı)”. Bkz. A.g.k., 40. Ayrıca bkz: (99), SHAW-SHAW, 153.

¹³⁶ Bu yıl içerisinde, Bulgaristan, Doğu Rumeli, Bosna, Rusya, Kaşgar ve Turhala Yenişehir'den muhacirlerin geldiği görülmektedir. Ayrıyeten, bu yıl zarfında, Hüdavendigar (muhacirlerin büyük çoğunluğu olan 4 489 kişi), Aydın, Konya, Edirne, Selanik, Kosova (sadece 2 kişi), Hicaz, Ankara, Turhala Yenişehir, Suriye, Trabzon, Kastamonu ve Adana vilayetlerine 5.518 kişi gönderilirken, İstanbul'daki yakınlarının yanında 339 kişi kalmakta, 19 kişi “gönüllü olarak Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskeriye” dâhil olurken Darülaceze'ye 26 kişi gönderilmektedir. Bu istatistikte dikkat çekici olan, aynı yıl içerisinde Turhala Yenişehir'den 34 kişi gelirken, aynı vilayete 34 kişi de sevk edilmektedir. Sevk edilen kişilerin gelenler olma olasılığı yüksektir. Bkz: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, 41.

4. 2. Kurumlar

Bilindiği kadarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1790'lardan beri içe dönük kitlesel göçlerle karşılaşılmasına rağmen (1849 yılında Osmanlı topraklarına göç eden Macaristan mültecileri için oluşturulan özel komisyonu saymazsak¹³⁷) 1860 yılına kadar, özel olarak muhacirlerin iskânıyla ilgilenen bir kurum oluşturulmamıştı. Göç ettirme ve iskânın dışa dönük olduğu, yani işgal edilen bölgelere bir kısım Müslüman nüfusun götürülerek iskân edildiği, ilk devirlerde bu yerlere sürgün yöntemiyle götürülecek insanlar için kadılara "sürgün hükümleri" gönderilmiş ve göç ettirme ve iskân bu hükümler çerçevesinde kadınların nezareti altında gerçekleştirilmişti.¹³⁸ Yerelde, hükümdarı temsil eden bu kadınlar, "şehrin yargıcı, güvenlik işlerinin gerçek sorumlusu, vakıfların deneticisi, kentin malî otoritesi ve beledî hizmet görevlisiydi".¹³⁹ "Beledî hizmet görevlisi" olarak kadılara bağlı herhangi bir beledî hizmeti yürüten örgüt bulunmadığından, kadınların yükümlülüğü bu hizmetleri şehir halkına ve esnafına yaptırmaktan ibaretti.¹⁴⁰ Kadılık kurumunun 1826 yılında Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra yaptırım gücünü kaybetmesinden dolayı, kadınların otoritesi kısmen azalmış ve bunların bir kısım işlerini görecektir olan "İhtisab Nazırlığı" adında yeni bir kurum kurulmuştu.¹⁴¹ Ancak, bu kurum fazla ömürlü olamamış ve 15 Ağustos 1854 (2 Zilhicce 1271) tarihinde yayınlanan resmî bir ilanla lağvedilerek gerçek anlamda beledî işlerine bakacak olan "İstanbul Şehremaneti" kurulmuştur.¹⁴² Bu tarihten itibaren, göç ettirme ve iskân meseleleriyle şehremanetin ilgilendiğine dair kayıtların yanı sıra, kitlesel göç hareketlerinde merkezden yerel yöneticilere gönderilen talimatname ve emirlerle gerçekleştirildiğine dair de kayıtlar bulunmaktadır.¹⁴³

Göç ettirme ve iskânın, merkezden yerel yöneticilere gönderilen talimatname ve emirler ile gerçekleştirildiği, 3 Mayıs 1856 tarihinde Kırım'dan Rumeli'ye göç eden ahalinin ne şekilde iskân edileceklerine ilişkin direktiflerin yer aldığı Silistre Valisine gönderilen Talimatname'yi örnek vermek mümkündür. Talimatname'de, muhacirlerin, öncelikle Balçık

¹³⁷ Bkz. (125), EREN, 40.

¹³⁸ Bkz. (105), BARKAN, 545-550.

¹³⁹ İlber ORTAYLI, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, 124. Aşiretlerin iskânında gerekli görüldüğü yerlerde geçici olarak komisyonlar oluşturulmaktaydı. "Anadolu ve Suriye'de aşiretlerin iskân edilecekleri yerlerde sancakbeyi veya beylerbeyinin nezâretinde olarak iskân kâtibi, iskân mübaşiri, iskân başı, iskân beyleri ve kethüdaları, yerine göre mimar ve Suriye'deki Arap aşiretleri için çöl beyinden müteşekkil muvakkat komisyonlar çalışmıştır; bunlardan iskân beyleri, iskân başı ve kethüdaları oymak (aşiret) mensubu idi." Bkz. Cengiz ORHONLU, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", 274.

¹⁴⁰ Bkz. (139), ORTAYLI, 125.

¹⁴¹ A.g.k., 128-129.

¹⁴² A.g.k., 133.

¹⁴³ Bkz. (125), EREN, 39-40.

limanına çıkarıldıktan sonra çadırlara ve yakında bulunan müsait kaza ve köylere geçici olarak yerleştirilmesi istenmektedir. Zaruri ihtiyaçları ve nakilleri için “iki bin kise akçe”nin gönderildiği belirtilen Talimatname’ye göre, muhacirler Hristiyan ve Müslüman ayrımı yapılmadan padişahın merhametine uğrayacak ve on yıl süreyle vergiden ve yirmi beş yıl süreyle de askerlikten (kur’adan) muaf tutulacaktır. Talimatname’de, Dobruca’ya yerleştirilecek bu muhacirlerin, “müteferrikan bazı kaza ve kuraya iskân olunsan ne kendülerince ve ne de mülkce (devlete) bir faide hasıl olamayacağından miktarlarına göre bunlara münasib olan ve suyu olup nehir veya bahre oldukça yakın bulunan yerlerde hâli ve münbit ve mahsuldar arazi irae (seçme) ve tahsis” edildiği, “birbirlerine yakınca müstakıl karyeler yapıldığı” ve yatkinlıklarına göre işlerle uğraşmaları durumunda az zaman içinde servet elde edecekleri belirtilmektedir. Devamlı, muhacirlerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan arazi, araziye atılacak tohumluk, araziye işlemek için öküz, araba ve diğer çift araçları verileceğinden bahisle Talimatname’de, mültecilerin barınmaları için evlerinin inşasına devletçe yardım ve çevre köylerde bulunan ahalinin de bu “komşuca” yardımlara teşvik edileceği kaydedilmektedir.¹⁴⁴

Bu Talimatname’de belirtilmemiş olsa da, Kırım’dan göç eden muhacirlerin arasında Yahudiler de bulunmaktaydı. Kırım’dan göç ederek İstanbul’a gelmiş olan Yahudilerin yönetime verdiği “arzuhal”de, elli nüfus çoluk çocukla İstanbul’da “şurdaburda aç susuz perişan” oldukları belirtilmekte ve iskân edilmeleri için yer gösterilmesinin yanında geçimlerini sağlayacak arazi verilmesi ve yardım edilmesi talep edilmektedir. Bunun üzerine Ekim 1856 (Safer 1273)’da çıkan emirde, diğer Kırım göçmenlerinin yerleştirdiği Dobruca’da uygun bir yere yerleştirilmeleri ve diğerlerine yapılan yardımların (bu Yahudi göçmenlere de) yapılmasının kararlaştırıldığı belirtilmekteydi. Bunların yol masrafları verilerek, “şehremaneti marifetiyle” gönderilmeleri gerektiği belirtilirken, oraya vardktan sonra gereğinin yapılması Silistre valisine bırakılmaktaydı.¹⁴⁵ Bu örnek, bize bu dönemde yerelde yapılan iskân işlerinin, vali gibi yerel yöneticiler tarafından yürütüldüğünü ve İstanbul’daki muhacirlerin işleriyle de şehremanetinin ilgilendiğini göstermektedir.

¹⁴⁴ Talimatname için bkz: A.g.k., 42-49.

¹⁴⁵ Belgeler için bkz. A.g.k., 50-54.

Görüldüğü gibi şehremaneti İstanbul'daki muhacirlerin gerekli ihtiyaçlarını sağlamakla yükümlü tutulmuştur. Ayrıca Zaptiye Nezareti'nin de muhacir işlerinden sorumlu tutulduğu ve muhacirler için bütçesinden harcama yaptığı bilinmektedir.¹⁴⁶

4. 2. 1. İlk Kurulan Muhâcirîn Komisyonu

Gelen muhacirlerin iskân edilmesinde ve işlerinin düzenlenmesinde başka işlerle de ilgilenen şehremanetinin yeterli olamayacağına dair fikir, Kafkasya'dan gelen kitlesel Çerkez ve Nohay muhacirlerinin göçü sonrasında ortaya çıkmıştır. Meclis-i Vala'da yapılan görüşmelerden sonra yazılan 1 Ocak 1860 (7 Cumadelahire 1276) tarihli “arz tezkiresinde” bu duruma vurgu yapılmış ve “münasib bir zatın riyaseti”nde her gün toplanacak bir komisyonun kurulması gerektiği belirtilmişti.¹⁴⁷ Oluşturulmak istenilen bu komisyonun kurulmasına dair karar 5 Ocak 1860 (10 Cemadelahire 1276) tarihinde padişahın onayına sunulmuş ve 6 Ocak 1860 (11 Cemadelahire 1276) tarihinde de bu karar onaylanmıştır. Her gün toplanması kararlaştırılan komisyonun başına eski Trabzon Valisi Hafız Paşa getirilmiş ve komisyona aza olarak da, eski Ticaret muavini Remzi Efendi, Dar-ı Şûra-yı Askerî azasından Refik Beyefendi, meşhur âlimlerden Gürcü İsmail Efendi ve Hacı Pir Efendi tayin edilmiştir. Şehremaneti ile komisyon arasında “münasebat ve muamelât” devamlı olacağından, bu bağı sağlamak için Şehremaneti ikinci muavini Asım Beyefendinin de “gün aşırı” komisyona katılımı kararlaştırılmıştır. Komisyon için mekân tahsisinde denize yakınlığına ve genişliğine dikkat edilmiş ve bu niteliğe sahip “Hamidiye Vakıf dairesi” yer olarak uygun görülmüştür.¹⁴⁸

Bu komisyon başlangıçta Ticaret Nezareti'ne bağlı olsa da Temmuz 1861'de bağımsız bir komisyon haline getirilmiştir.¹⁴⁹ Komisyonun görevlileri, gelen muhacirlerin sayısına göre, azaltılmış ya da arttırılmıştır. Örneğin 27 Kasım 1865 tarihinde, gelen muhacirlerin sayısının azalması nedeniyle, aylık olarak görevlilere verilen 35.000 kuruşdan tasarruf edilmek ve komisyon binasının askeri amaçlar için kullanılmak istenilmesinden dolayı lağvedilmiş, görevlerinin bir kısmı Zaptiye Nezareti'ne ve muhacirlerin mülkî işleri de Meclis-i Vala'ya bırakılmıştır. Bu sırada Komisyon Başkanı olan Osman Paşa ise Meclis-i Vala'ya alınmış, mültecilerin mülkî işlerine dair gelen evraklara İsmail Bey, Şakir Efendi,

¹⁴⁶ Abdullah SAYDAM, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1867)*, 103.

¹⁴⁷ Bkz. (125), EREN, 54-56.

¹⁴⁸ A.g.k., 56-61.

¹⁴⁹ Bkz: (99), SHAW-SHAW, 152; bkz. (146), SAYDAM, 106.

Mustafa Bey ve Sâmih Bey ile bakmakla ve “Müsteşarlık Dairesi Teneffüs Odası’nda toplanarak Meclis-i Vâlâ’dan gelecek evrâka dair mütalaalarını” bildirmekle görevlendirilmişti.¹⁵⁰ Muhacir işlerinde yaşanan aksaklıklar nedeniyle, Osman Paşa’nın teklifi üzerine, dört kâtip ve bir tercüman tayin edilerek muhacir işleriyle ilgilenen görevlilerin sayısı arttırılmıştır.¹⁵¹ Ancak 1867 yılında Abaza göçü olduğu göz önüne alındığında, Muhacir Komisyonu’nun yapısının genişletilmiş olduğunu belirtmek mümkündür. Faruk Kocacık’ın aktardığına göre, 1875 yılında Komisyon Başkanı Muammer Paşa’nın ölümünden sonra [Muammer Paşa, 30 Nisan 1873 (2 Rebiülevvel 1290) tarihinde komisyon reisliğine tayin edilmişti], 10 Mart 1875 (2 Safer 1292) tarihinde komisyonda yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve bir müdür, beş üye, “bir başkâtip, bir kâtip, bir muhasebe kâtibi, bir nüfus kayıt memuru, bir evrak müdürü, üç tercüman, bir sevk memuru, bir kapıcı ve bir odacı kadrosundan oluşan bir daire kurul[muş] ve Zaptiye Nezaretine bağlan[mıştır].”¹⁵²

4. 2. 2. İdâre-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın neden olduğu göç hareketlerinde gelen mültecilerin sevk ve iskân işlerini karşılamak amacıyla “İdâre-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu” adında yeni bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun kurulmasına dair hazırlanan 18 Haziran 1878 (17 Cemadelahire 1295) tarihli Talimatname’ye göre¹⁵³, komisyon “İdare-i Umur-ı Hesabiye” ve “İdare-i Umur-ı İşkâniye” adında iki şubeye ayrılmıştır. Ayrıca “Muhacirin Umur-ı Sıhhiyye” adında kurulmuş olan dairenin ödeneği de komisyon tarafından karşılanacağı ve komisyona bağlı olarak yirmi adet şube kurulacağı belirtilmiştir. Komisyon görevlilerinin devlet memurlarından, ahaliden ve var olan mülteciler arasından seçileceğinin belirtildiği Talimatname’ye göre “komisyon ve şubelerin maiyetine hademe-i hassa-i hazret-i padişahîden ve zabıta ve belediyeler tarafından lüzumu kadar hademe ve zabtıye ve çavuş verilecekti[r]”.¹⁵⁴ Diğer taraftan, komisyonun ve şubelerinin cuma günü haricinde haftanın her günü toplanacağının belirtildiği Talimatname’de, “Muhacirin Umur-ı

¹⁵⁰ Bkz. (146), SAYDAM, 113-114.

¹⁵¹ A.g.k., 115.

¹⁵² Ayıyeten Kocacık, bu düzenleme ile önceleri 40.627,5 kuruş olan maaş giderlerinin 18.800 kuruşa indirildiğini belirtmiştir. Bkz. (129), KOCACIK, 158.

¹⁵³ Tam adı “Dersaadet Muhacirin İdaresi Hakkında Talimatın Nüsha-i Saniyesidir” olan ve 48 maddeden oluşan bu Talimatname, Ahmet Cevat Eren tarafından yayınlanmıştır. Talimatnameye yapılan atıflarda bu yayın kullanılmıştır. Bkz. (125), EREN, 96-113.

¹⁵⁴ A.g.k., 96.

Sıhhiye Komisyonu”nun haftada bir defa olmak üzere idare edilen hastaneler hakkında “İdare-i Umumiye”ye rapor (jurnal) vereceği kaydedilmiştir.¹⁵⁵

Bu talimatnamenin yayınlandığı yıl olan 1295/1878 yılı Salname’sine göre, komisyon heyeti, Sadık Paşa riyaseti altında on üç aza ve bir başkâtip, bir başkâtip yardımcısı, bir evrak müdürü, bir birinci zabıt kâtibi ve bir ikinci zabıt kâtibinden müteşekkildir. “Komisyon Heyet-i Hesabiye”si dört memurdan oluşurken, “İskân-ı Muhacirîn” kısmı sadece bir reise (Şeyh Süleyman Efendi) sahiptir. Bunun yanında bu Salname’de görüldüğü üzere, bu komisyonun bünyesinde “İane-i Muhacirîn Komisyonu”¹⁵⁶ adında da bir komisyon bulunmaktaydı ve bu komisyonun heyeti, bir birinci reis, bir ikinci reis, on dokuz aza ve iki kâtipten oluşmaktaydı. Buna bağlı olan diğer bir hesap heyetinde ise dokuz memur görev yapmaktaydı.¹⁵⁷ İane-i Muhacirîn Komisyonu’nun ömrü fazla olmamış ve 1 Ağustos 1879 (12 Şaban 1296)’da muhtemelen yeni oluşturulmuş olan Muhacirîn Encüme-i Alisi’yle birleştirilmiştir.¹⁵⁸

Bir yıl sonraki Salname’ye (1296/1878) bakıldığında, Muhacirîn Komisyonu’nun yapısında değişiklikler olduğu ve bu komisyonun yanında bir de Padişahın riyaseti altında bulunan “Muhacirîn Encümeni [Alisi]” adında başka bir komisyonun oluşturulduğu görülmektedir. Muhacirîn Encümeni’nin birinci reisi padişah olduğundan, komisyonun padişahтан sonraki en yetkili kişisi komisyonun ikinci reisi sıfatıyla Altunizade İsmail Efendi iken Muhacirîn Komisyonu’nun yetkilisi Emin Paşa idi. Muhacirîn Komisyonu kuruluşuna dair talimatnamede belirtilenden ve bir önceki yılın Salname’sinde görülen yapısından farklı olarak, “İdare kısmı”, “Sevkiyat kısmı”, Heyet-i kalemiye” ve “İskân şubesi” olarak dört kısma ayrılmaktaydı.¹⁵⁹ Bu iki komisyonun görevlilerine bakıldığında, denilebilir ki, Muhacirîn Encümeni, daha çok muhacirlere dair genel politikaları belirleyen ve muhacirlere dair yapılan işleri denetleyen bir heyet konumundadır. Ancak Muhacirîn Komisyonu ise daha çok muhacirlerin pratik işleriyle ilgilenen bir komisyondur.

¹⁵⁵ A.g.k., 98.

¹⁵⁶“Bu komisyonun da görevi İstanbul’a gelen göçmenlere yardımı düzenlemek, göçmenlerin durumlarını inceleyerek gereksinimlerini saptamak, gelen göçmenleri ve bunların nerelere yerleştirildiklerini ayrı bir deftere kaydetmek, sanat sahibi olan göçmenlere iş bulmaktır. Bulundukları yerlerde bakımlarını sağlayamayan göçmenleri Vakıf Gureba Hastanesine gönderme yetkisine de sahip olan bu komisyon, çalışmaları hakkında İdare-i Muhacirîn Komisyonu’na bilgi veriyor, tüm giderleri yine bu sonuncu komisyon tarafından karşılanıyordu” Bkz. (129), KOCACIK, 159.

¹⁵⁷ 1295 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 222-226.

¹⁵⁸ İ.MMS., 63/2966.

¹⁵⁹ 1296 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 150-151.

Aynı yıl içerisinde (Rebiülevvel 1296'dan önce) İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu reisi Emin Paşa vefat edince yerine Muhacirîn Encümen-i Alîsi reisi de olan Altunizade İsmail Paşa tayin edilmiştir.¹⁶⁰ Bunun yanında, 1297/1879 tarihli Salname'de görüldüğü üzere, Muhacirîn Komisyonu, "Muhacirîn Encümen-i Alîsi"ne dâhil edilmiştir. İsmail Paşa'nın ikinci reisliğini yaptığı bu encümen, "İdare kısmı", "Sevkiyat kısmı", Heyet-i kalemiye" ve "İskân şubesi" olarak dört kısma ayrılmıştır ve encümenin bünyesinde yirmi şube bulunmaktadır.¹⁶¹

Bu komisyon 1298/1880 yılında lağv edilmiş olmalı ki bu yılın Salname'sinde komisyona dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak 1299/1881 tarihli Salname'de yeni bir komisyonun oluşturulduğu görülmektedir. "Muhâcirîn Komisyonu" adında bu heyete reis olarak Rıza Bey'in görevlendirildiği ve "İdare kısmı", "Sevkiyat kısmı" ve "Heyet-i kalemiye" bölümleri haricinde yeni şubelerin de oluşturulduğu görülmektedir. Buna göre, İskân şubesinin yanında, Üsküdar, Eyüp, Bayezid, Fatih, Beşiktaş, Sultanahmed ve Beyoğlu gibi şubeleri de bulunmaktadır.¹⁶²

Bu komisyonun yapısında 1300/1882 yılında ufak değişiklikler olduğu görülür. Bir önceki yılda mevcut olan Sultanahmed Şubesi, yeni yılda kaldırılmış ve komisyona "Erkân Şubesi" adında yeni bir şube eklenmiştir.¹⁶³ 1301/1883 ve 1302/1884 yıllarındaki Salnamelere göre, İstanbul özelinde oluşturulan semt şubeleri kaldırılmıştır.¹⁶⁴ 1303/1885 yılı Salname'sine baktığımızda ise, İstanbul dışında iskân işlerini yürütecek kişilerin görevlendirildiğini görürüz. Buna göre, biri Dersaadet (İstanbul) mülhakatı ve Edirne vilayeti için, biri Hüdavendigar, Karesi ve Ankara vilayetleri için, biri Trabzon, Sivas ve Mamuretülaziz (Elazığ) vilayetleri için, biri Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleri için ve biri de Adana, İdin ve Konya vilayetleri için olmak üzere toplamda beş "iskân-ı muhacirîn" memuru görevlendirilmiştir.¹⁶⁵

Bu komisyon 1304/1886 ve 1305/1887 yıllarında "Muhâcirîn İdâre-i Umûmiyye" adıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu yıllarda, muhacirlerin iskânı için, İstanbul, Rumeli, Hüdavendigar, Karesi, Ankara, Adana, İdin, Sivas, Mamuretülaziz ve Trabzon vilayetleri

¹⁶⁰ İ.DH., 786/63786.

¹⁶¹ 1297 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 91-96.

¹⁶² 1299 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 340-342.

¹⁶³ 1300 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 249-251.

¹⁶⁴ 1301 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 451; 1302 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 464.

¹⁶⁵ 1303 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 399-400.

için iskân memurları görevlendirilmiştir¹⁶⁶ ki bu da dönemin muhacirlerinin bu yerlerde iskân edildiğini göstermektedir. 1299/1881 yılından beri Muhacirîn Komisyonu reisi olarak Rıza Bey görülmekte iken, bu yılki “Muhâcirîn İdâre-i Umûmiyye” reisi olarak vezir sıfatında Rıza Paşa görülmektedir.¹⁶⁷ Nedim İpek’e göre, 19 Eylül 1894 tarihinde lağvedilmesine değin 17 yıl boyunca muhacir işleriyle uğraşan bu komisyonun 1877-1890 tarihleri arasındaki komisyon başkanları şunlardır: “Sadık Paşa (1877-78), Naşid Paşa (1878), Feyzi Paşa (1878), Emin Paşa (1878-79), İsmail Paşa (1879), Rıza Bey (1880-1890)”.¹⁶⁸

Bir önceki yılda “Muhâcirîn İdâre-i Umûmiyyesi” görülen idare, her yıl ortalama 18 bin ile 28 bin arasında muhacirin geldiği¹⁶⁹ 1306/1888-1310/1892 yılları arasında, tekrardan “Muhâcirîn Komisyonu” adıyla karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu yıllarda İstanbul ve Rumeli vilayetleri müfettişi haricinde vilayet iskân memurluklarının olmadığı görülmektedir. Bununla beraber Muhâcirîn Komisyonu’na, 1299, 1300, 1301 ve 1303 yıllarında “Hastane Sertabibi” sıfatıyla Rasim Bey adında bir doktorun katıldığı ve üç yıl aradan sonra 1306/1888 yılından 1307/1889 yılına kadar Rasim Bey’in tekrardan komisyona dâhil olduğu ve 1307/1889-1310/1892 yıllarında da Corci Efendi’nin “Muhâcirîn Hastanesi Sertabibi” sıfatıyla Muhâcirîn Komisyonlarında bulunduğu görülmektedir. Bu da iskân işlerinin yanı sıra, 1299/1881 yılından itibaren muhacirlerin sağlık sorunlarının da komisyonda tartışıldığı ve 1306/1888 tarihinde de muhacirlere özel bir hastanenin ayrılmış olduğunu göstermektedir.¹⁷⁰

Muhacir işleriyle ilgilenen komisyon, 1311/1892 ve 1312/1894 yıllarında, bu defa “Umûm Muhâcirîn Komisyonu” adıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu yıllarda da muhacir hastanesi sertabibi hala Corci Efendi’dir ve İstanbul ve Rumeli vilayetleri için iskân-ı muhacirin müfettişi ve Hüdavendigâr, Karesi ve Ankara, Trabzon, Sivas ve Mamuretülaziz

¹⁶⁶ 1304 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 377; 1305 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 287.

¹⁶⁷ Rıza Bey, 28 Zilhicce 1303 tarihinde vezaret rütbesine yükselmektedir. Bkz. İ.DH., 1002/79181.

¹⁶⁸ Nedim İPEK, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*, 69.

¹⁶⁹ *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, 40.

¹⁷⁰ 1306 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 346-347; 1307 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 390-391; 1308 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 394-395; 1309 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 424-427; 1310 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 440-441.

(Elazığ), Adana, İdin ve Konya vilayetleri için de “iskân-ı muhacirîn” memuru görevlendirilmiştir.¹⁷¹

1317-1324 (1899-1906) seneleri arasındaki Salnamelerde görüldüğü kadarıyla, bu yıllar arasında iki farklı komisyonun olduğu görülmektedir. Bunların ilki, padişahın riyaseti altında oluşturan “Muhâcirîn Komisyon-ı Âlîsi”dir. Diğer de, Dâhiliye Nezareti’ne bağlı olarak çalışan komisyondur. Salnamelerden yararlanılarak aşağıda oluşturulan tabloda da görüldüğü gibi, Muhâcirîn Komisyon-ı Âlîsi’ne bahsi geçen yıllar arasında (1324 hariç) üyelerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Sekiz yıl boyunca aynı kişilerin görev yaptığı komisyona sadece 1324 yılında iki yeni üye katılmış.

Tablo 2. Muhâcirîn Komisyonu-ı Âlîsi (1317-1324/1899-1906)

Memuriyet	1317 (1899) ¹⁷²	1318 (1900) ¹⁷³	1319 (1901) ¹⁷⁴	1320 (1902) ¹⁷⁵	1321 (1903) ¹⁷⁶	1322 (1904) ¹⁷⁷	1323 (1905) ¹⁷⁸	1324 (1906) ¹⁷⁹
Birinci Aza	Rıza Paşa	Rıza Paşa	Rıza Paşa	Rıza Paşa	Rıza Paşa	Rıza Paşa	Rıza Paşa	Rıza Paşa
Aza	Osman Paşa	Osman Paşa	Osman Paşa	Osman Paşa	Osman Paşa	Osman Paşa	Osman Paşa	Osman Paşa
Aza	Behcet Bey	Behcet Bey	Behcet Bey	Behcet Bey	Behcet Bey	Behcet Bey	Behcet Bey	Behcet Bey
Aza	Vahid Bey	Vahid Bey	Vahid Bey	Vahid Bey	Vahid Bey	Vahid Bey	Vahid Bey	Vahid Bey
Aza	-	-	-	-	-	-	-	Refik Bey
Aza	-	-	-	-	-	-	-	Mehmet Reşat Bey

Hemen hemen aynı dönemlerde varlığını sürdüren diğer bir komisyon olan “Muhacirîn İdaresi” Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak çalışmaktadır. 1315-1320/1897-1902 yılları arasındaki Salnamelerden yararlanılarak oluşturulan tabloda da görüldüğü gibi, bu yıllar arasında “Muhacirîn İdaresi” memurları görevlerini kesintisiz devam ettirmiş ve birkaç

¹⁷¹1311 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 470-471; 1312 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 486-487.

¹⁷²1317 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 125.

¹⁷³1318 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 127.

¹⁷⁴1319 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 131.

¹⁷⁵1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 135.

¹⁷⁶1321 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 145.

¹⁷⁷1322 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 148-149.

¹⁷⁸1323 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 148-149.

¹⁷⁹1324 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 178-179.

yeni memuriyetin açılması ve bunlara memur görevlendirilmesi dışında bu altı yıl içerisinde herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır.

Tablo 3. Dâhiliye Nezareti, “Muhâcirîn İdâresi” (1315-1320/1897-1902)¹⁸⁰

	1315 (1897)¹⁸¹	1316 (1898)¹⁸²	1317 (1899)¹⁸³	1318 (1900)¹⁸⁴	1319 (1901)¹⁸⁵	1320 (1902)¹⁸⁶
Umum İşkân-ı Muhâcirîn Müfettişi (Muhâcirînin Umur-ı İdaresi Mûmaileyhe muhâvveldir)	Mehmet Ali Bey	Mehmet Ali Bey	Mehmet Ali Bey	Mehmet Ali Bey	Mehmet Ali Bey	Mehmet Ali Bey
Başkâtıp	-	Veli bey	Veli bey	Veli Bey	Veli Bey	Veli Bey
Heyet-i Tahkikiye Memuru	Mehmet Neş’et Bey	Mehmet Neş’et Bey	Mehmet Neş’et Bey	Mehmet Neş’et Bey	Mehmet Neş’et Bey	Mehmet Neş’et Bey
Heyet-i Hesabiye mümeyyizi	Mehmet Ata Efendi	Mehmet Ata Efendi	Mehmet Ata Efendi	Mehmet Ata Efendi	Mehmet Ata Efendi	Mehmet Ata Efendi
Sevk Memuru	Kâmil Efendi	Kâmil Efendi	Kâmil Efendi	Kâmil Efendi	Kâmil Efendi	Kâmil Efendi
Sevkiyat Başkâtibi	-	-	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi
Evrak Memuru	-	-	Rıza Bey	-	Rıza Bey	Rıza Bey

Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak çalışan bu komisyonun, 1321-1324 (1903-1906) yılları arasında, “Muhâcirîn İdâre-i Umûmiyyesi” adını almış olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, yeni bir isimle oluşturulmuş olan bu komisyona, bir önceki idarenin memurları da dâhil edilmiş, ancak bu komisyonun yapısı genişletilmiştir. Komisyonda yeni memuriyetler oluşturulmuş ve bir önceki idareden daha fazla memur istihdam edilmiştir.

¹⁸⁰ Çizgi (-) konulan yerler, memuriyet olmadan önceki durumlar için konulmuştur.

¹⁸¹ 1315 Sene-i [Hicriyyesine] Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 136-137.

¹⁸² 1316 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 146-147.

¹⁸³ 1317 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 146-147.

¹⁸⁴ 1318 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 148-149.

¹⁸⁵ 1319 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 154-155.

¹⁸⁶ 1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 160-161.

Tablo 4. Dâhiliye Nezareti “Muhâcirîn İdâre-i Umûmiyyesi” (1321-1324)

[Daireler]	[Memurluklar]	1321 (1903) ¹⁸⁷	1322 (1904) ¹⁸⁸	1323 (1905) ¹⁸⁹	1324 (1906) ¹⁹⁰
[Muhâcirîn İdâre-i Umûmiyyesi]	Memur	Neyyir Bey	Neyyir Bey	Neyyir Bey	Neyyir Bey
	Muavin	-	Behcet Bey	Behcet Bey	Behcet Bey
	Muavin ve Başkâtîp	-	Veli Bey	Veli Bey	Veli Bey
Tahrirat Kalemi	Başkâtîp	Veli Bey	-	-	-
	Mümeyyiz	Ahmet Sıdkı Efendi	Ahmet Sıdkı Efendi	Ahmet Sıdkı Efendi	Ahmet Sıdkı Efendi
	Ser-Müsevved	-	Kâmil Efendi	Kâmil Efendi	Kâmil Efendi
Evrak Kalemi	Müdür	Ali Rıza Bey	Ali Rıza Bey	Ali Rıza Bey	Ali Rıza Bey
	Ser-Mukayyed:	Hafız Efendi	Hafız Ali Efendi	Hafız Efendi	Hafız Efendi
Tahkikat Kalemi	Tahkik Memuru	Mehmet Neş’et Bey	Mehmet Neş’et Bey	Mehmet Neş’et Bey	Mehmet Neş’et Bey
	Başkâtîp	Ahmet Efendi	Ahmet Efendi	Ahmet Efendi	Ahmet Efendi
Heyet-i Hesabiye	Mümeyyiz	Şakir Efendi	Şakir Efendi	Şakir Efendi	Şakir Efendi
Sevkiyat Kalemi	Sevk Memuru	Kâmil Efendi	Kâmil Efendi	Kâmil Efendi	Mehmet Neş’et Bey
	Başkâtîp	Cemil Bey	Cemil Bey	Cemil Bey	Cemil Bey
	Misafirhane Memuru	Hüseyin Efendi	Hüseyin Efendi	Hüseyin Efendi	Hüseyin Efendi

1324/1906 yılından sonra, padişahın riyaseti altında oluşturulan komisyon ile Dâhiliye Nezareti bünyesinde kurulmuş olan komisyon, padişahın riyaseti altında “Muhâcirîn Komisyon-ı Âlisi” adı altında birleştirilmiştir. Varlığını iki yıl sürdürmüş olan bu komisyon, direkt olarak padişaha bağlı olan, yani birinci reisinin padişah olduğu son komisyondur. Dâhiliye Nezaretine bağlı olan komisyonun da görevlerini üstlenen bu komisyon, bu iki yılda bir önceki dönemlere göre daha geniş bir yapıya sahiptir. Sadece üst komisyon görevinde değil, pratik işlerle de ilgilendiği, bünyesinde oluşturulan kalemlerden

¹⁸⁷ 1321 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 174-177.

¹⁸⁸ 1322 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 186-189.

¹⁸⁹ 1323 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 176-179.

¹⁹⁰ 1324 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 220-223.

anlaşılmaktadır. 1325-1326 (1907-1908) yılları Salnamelerinden bu komisyonun görevlilerine dair kayıtlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5. Muhâcirîn Komisyon-ı Âlisi (1325-1326)

Kısım	Memuriyet	1325 (1907) ¹⁹¹	1326 (1908) ¹⁹²
	Birinci Aza	İzzet Paşa	İzzet Paşa
	Aza	Vahid Bey	Salih Vahid Bey
	Aza	Refik Bey	Refik Bey
	Aza	Mehmed Reşad Bey	Mehmed Reşad Bey
	Aza	Osman Paşa	Osman Paşa
	Aza	Behcet Bey	Behcet Bey
	Umur-ı Tahrîrât Memuru	Hasan Vasaf Bey	Hasan Vasaf Bey
	Umur-ı Hesabiye Memuru	Hacı Hüsnî Bey	Hacı Hüsnî Bey
Muhâcirîn İdâre-i Umûmiyye	Memur	Behcet Bey	Behcet Bey
	Muavin ve Başkâtip	Veli Bey	Veli Bey
	Muavin	Ali Rıza Bey	Ali Rıza Bey
Tahrîrât Kalemi	Mümeyyiz	Ahmed Sıdkı Efendi	Ahmed Sıdkı Efendi
	Ser-Müsevved	Kâmil Efendi	-
Evrak Kalemi	Ser-mukayyed	Hâfız Ali Efendi	-
Heyet-i Hesabiye Kalemi	Mümeyyiz	Şakir Efendi	-
Tahkik Kalemi	Memur	Mehmed Neş'et Bey	-
	Başkâtip	Ahmed Efendi	-
Sevkiyat Kalemi	Memur	Mehmed Neş'et Bey	Mehmed Neş'et Bey
	Başkâtip	Cemil Bey	Cemil Bey
	Misafirhane Memuru	Hüseyin Efendi	Hüseyin Efendi

1327/1909 yılına gelindiğinde, artık “Muhâcirîn Komisyon-ı Âlisi”ne rastlanılmamakta, muhacir işleriyle ilgili Dâhiliye Nezareti bünyesinde sadece müdürü olan (Ziya Paşa) “Muhacirîn İdaresi” bulunmakta¹⁹³ ve bu idare Said Paşa müdüriyeti altında 1328/1910 yılında bir müdürle de olsa varlığını devam ettirmektedir.¹⁹⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan beri göç, göç ettirme ve iskân uygulamalarının ve bu işlerle ilgilenmek üzere kurulan komisyonların kısaca özetlendiği bu

¹⁹¹1325 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 164-166.

¹⁹²1326 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 168-169.

¹⁹³1327 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 207.

¹⁹⁴1328 Sene-i Maliye Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 198.

bölümde görüldüğü kadarıyla, imparatorluğun yeni topraklar almasına veya toprak kaybetmesine bağlı olarak kitlesel göç ettirmeler yaşanmaktadır. Muhacir komisyonları 1860 yılı itibariyle genelde II. Viyana Kuşatması'nın başarısızlığıyla başlayan ve devam eden toprak kayıplarına bağlı olarak içe doğru gerçekleşen göç hareketlerini organize etmek amacıyla göçmen işleriyle özel olarak ilgilenmesi amacıyla kurulmuştur. Bu komisyonların yapılarında sürekli değişiklikler yapıldığı ve muhacirlerin sayılarına göre yeniden –genellikle yeni isimler altında- örgütlendirildiği görülmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN NÜFUS POLİTİKASI

İttihat ve Terakki hükümeti, iskân edilmesi istenilen toplulukları “milliyetleri” ile adlandırmakta ve bazısına “muhacir”, bazısına “mülteci” bazısına da “aşiret (aşair)” demektedir. 1913 tarihli **İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi**’nin ikinci maddesinde, “muhacirler” iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısmı “bağlı olduğu hükümetten izin almakla tabiiyetini bırakıp gelenler”, ikincisini ise “mülteci olarak gelip de Osmanlı tabiiyetine dâhil olmak isteyenler” oluşturmaktadır.¹⁹⁵ Muğlâk görülen bu kavramlar Ayan Meclisi’nde AMMU’ya ek ödenek verilmesinin görüşüldüğü sırada da tartışma konusu olmuş ve Hamdi Bey AMMU genel müdürü olarak, bu kavramlar hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Hamdi Bey, hicret (göç) kökünden gelen muhacir kavramını anlaşıma yoluyla başka bir devlete bırakılan topraklardan gelenleri tanımlamak için kullandıklarını belirtmiştir. Buna örnek olarak da Yanya, Toyran ve Manastır gibi yerlerden gelenleri vermiştir. Ona göre mülteci tabiri “savaş nedeniyle düşman istilasına uğramış yerlerden içeriye doğru yani hududun gerisine iltica eden, cins (millet) ve mezhep farkı gözetilmeden bütün ahali” anlamını taşımaktadır. Hamdi Bey, aşair (aşiretler) kavramının ise, ülkede var olan Arap, Türkmen ve Kürt gibi aşiretler için kullanıldığını ve bu aşiretlerin bazılarının mülteciler gibi iâşe ihtiyaçlarının bulunduğunu belirtir. Bu kavramın, İran hududunda bulunan ve sınırın iç tarafına doğru iltica eden ve toplamda 120 bin nüfus olan Türkmen ve Kürt aşiretleri için kullanıldığını ifade eder.¹⁹⁶ 1916 tarihli Türk ve Kürt mülteciler için hazırlanmış bir talimatnameye göre de “harp nedeniyle harp mıntıkalarından iltica eden Müslüman Osmanlı tebaası ‘mülteci’ ve Balkan harbinden sonra yapılan anlaşma ve daha önceki anlaşmalar gereğince kaybedilip terk edilen topraklardan yerleşmek için Osmanlı topraklarına gelenler ‘muhacir’ ve yerleştirmek için Almanya’dan celp edilen Müslüman esirler ‘esir muhacir’ [olarak] kabul edilir. ‘Siyasi gereklilikler üzerine bir mahalden diğer mahalle nakil olunan şahıslar ve aileler mensup oldukları milletler ismiyle anılır: Kürt, Arap, Ermeni gibi.’”¹⁹⁷

¹⁹⁵ Krş. “Madde 2: Muhâcirîn iki kısımdır. Birincisi hükümet-i metbû’alarından istihsâl-i me’zûniyyetle terk-i tâbi’iyyet iderek gelenler, ikincisi mülteci olarak gelüb de tâbi’iyyet-i ‘Osmâniyyeye dâhil olmak istid’âsında bulunanlardan hükümetce muhâcirîn sıfatıyla kabûlüne karar virilenlerdir.” Bkz. “İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi”, **Düstûr**, II/5, 377.

¹⁹⁶ **M.A.Z.C.**, D. 3, İ. 4, C. 1, 207.

¹⁹⁷ Krş. “Mâdde: 1- İlcâât-ı harbiyye dolayısıyla menâtık-ı harbiyyeden ilticâ iden Müslim tabi’a-i ‘Osmâniyye ‘mülteci’ ve Bâlkân harbini mûte’âkıb ‘akd idilen mu’âhedenâme ve daha evvelki mu’âhêdât mûcebince terk olunan vilâyât-ı zâyı’adan berây-ı tavattun memâlik-i ‘Osmâniyye gelenlere ‘muhâcir’ ve tavtîn için Almanyadan celp idilen Müslümân üserâyâ ‘üserâ muhâcir’ itlâk olunur. ‘İcâbât-ı siyâsiyye üzerine bir mahalden diğer

5. 1. Arnavutlar

Muhacir olarak sayılan topluluklardan biri Arnavutlardır. Arnavutluk bölgesinden iş, eğitim, savaş ve isyan gibi nedenlerle özellikle Marmara Bölgesinde (daha çok İstanbul ve Edirne) yerleşen Arnavutlar bulunmaktaydı.¹⁹⁸ 28 Kasım 1912’de “Arnavut ulusçuluk hareketi önderlerinden İsmail Kemal”’in Avlonya’da bağımsızlığını ilan etmesinden ve bu ilanın 29 Temmuz 1913 tarihinde büyük devletler tarafından onanmasından sonra (ancak Osmanlı Devleti “zımnen” 11 Ağustos 1913’de ve “resmen” 26 Ağustos 1922’de Arnavutluk’un bağımsızlığını kabul etmişti)¹⁹⁹ dahi Arnavutlar buralarda kalmaya devam etmişti. Bunun yanında hem Balkan Savaşları’nda ve hem de I. Dünya Savaşı’nda göç etmek zorunda kalan Arnavutların bir kısmı Osmanlı Devleti’ne sığınmıştı.²⁰⁰

Balkan ve I. Dünya Savaşında Osmanlıya göç etmek zorunda kalan Arnavutlar genelde muhacir olarak kabul edilmiş ve bunların iskânında uygulanacak esaslar için, diğer farklı topluluklar için yapıldığı gibi, kısa bir talimatname hazırlanmıştır. Muhtemelen 3 Teşrinievvel 1333/3 Ekim 1917²⁰¹ tarihli olan bu talimatname, Arnavutların iskânına dair genel politikayı göstermesi açısından üzerinde durulmayı hak etmektedir. Talimatnamenin ilk iki maddesi Arnavutların Osmanlı Devletine kabul şartlarına dairdir. Buna göre Rumeli’de gerek “ihtilal” ve “kargaşalık” çıkaran ve gerekse “düşman”a yardımcı olanlarla, “Osmanlılığa ve Türklere husumetle bilinen, memleket dahilinde yerleşmesinde siyasî ve inzibatî mahzur görülen Arnavutlar memalik-i Osmaniye’ye” kabul edilemeyeceği gibi, Gayrimüslim Arnavutların da kabulü yasaklanmıştır. Talimatnamede Arnavutların iskânına yasak bölgeler de belirtilmiştir. Bunların, özellikle Marmara Bölgesinde yerleşmiş oldukları yukarıda belirtilmişti. Ancak, hükümet burada kalmalarını pek istememiş ve “İstanbul, Aydın, Edirne, Hüdavendigâr vilayetleriyle Çatalca, Kale-i Sultaniye [Çanakkale], İzmit, Gelibolu livaları”nda iskân etmelerini yasaklamıştı. Ancak daha önceden buralara yerleşmiş,

mahalle nakl olunan eşhâs ve ‘â’ileler mensûb oldukları milletler ismiyle yâd idilir: ‘Kürd, ‘Arab, Ermeni gibi.’” Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, 1.

¹⁹⁸ Bkz. (36), DÜNDAR, 109.

¹⁹⁹ Bkz. Yasemin Saner GÖNEN, “Osmanlı’dan 1913’te Ayrılmıştı Babiâli Arnavutluk’u Neden 9 yıl Resmen Tanımadı?”, 4, 7.

²⁰⁰ Bkz. (36), DÜNDAR, 109-110.

²⁰¹ **TİGMA**, 272, 14, 74, 9, 15 numarada kayıtlı olup Fuat Dündar tarafından yayınlanmış olan bu talimatnamede tarih bulunmamasına rağmen, İAMM İskân Şubesi tarafından Nüfus Müdürlüğü’ne gönderilen 14 Mart 1918 tarihli bir yazıda, bu talimatnameden bahsedilmekte ve talimatname tarihi verilmektedir. Her ne kadar bu yazıda talimatnamenin 3. maddesi olarak belirtilen ile elimizdeki talimatnamenin 3. maddesi birbirini tutsa da, 4. madde olarak verilen, elimizdeki talimatnamenin 6. maddesine tekabül etmektedir. Bahsedilen ve elimizdeki talimatnamelerin içerik olarak aynı olmasından dolayı bu yazı, ya aynı talimatnameden bahsetmekte ya da bu minvalde ve muhtemel belirtilen tarihe yakın bir zamanda oluşturan başka bir talimatnameden bahsetmektedir. Talimatname ve yazı için bkz. A.g.k., 113-114, 120-121.

nüfus kayıtları yapılmış ve arazi satın almış olanlar ile bunların yanlarına gelecek olanlar – yerleşmiş olanların yanlarına gelecek olanların bakımlarını üstlenmeleri koşuluyla- bu yasağın dışında tutulmuştu. Bu yasak bölgelere iskân ise zabitanın bunda bir sakınca görmemesi ve nezaretin buna izin vermesi üzerine yapılacaktı.²⁰² İskân mıntıkaları belirlenirken, Arnavutların Arnavutluk’a yakın olmamaları gözetilmesi öngörülmüş ve bunların “lisân ve âdât-ı milliyelerini az zamanda izâle”²⁰³ etmeleri için “müteferrikan ve diğer ırklarla karışık ikâme ve iskân” olunmaları ve “kabile halkının aynı mahallere yoğunlaşma ve birikmesine meydan” verilmemesi gerektiği dördüncü maddede vurgulanmıştır.²⁰⁴

Arnavutların iskânına 1914 yılında başlanılmasına rağmen, yukarıda belirtilen talimatnamenin hazırlanması 1333/1917 yılına rastlamaktadır. 1914 yılından başlayarak görülen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla²⁰⁵, bu tarihe kadarki dönemde yapılan Arnavut iskânları bu talimatnamede belirtilenler çerçevesinde yapılmakta iken, ihtiyaç duyulmuş olacak ki tüm unsurlar gibi Arnavutlar için de kısa ve öz bir talimatname hazırlanma yoluna gidilmiştir. Bu talimatnamede iskân edilecek Arnavutların iskân edilecekleri yerlerdeki oranları belirtilmemiştir. Ancak 1 Ekim 1915 tarihli ve Talat Paşa imzalı bir belge, hem Arnavutların hem de Boşnakların “Türk unsuru” içerisinde % 10 oranında dağıtılması ve tahliye edilen köylere yerleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁰⁶

Hükümetin belirlediği talimatlar çerçevesinde işler tam anlamıyla yolunda gitmemiş ve muhacirler, fırsat buldukça kendilerine uygun olan yerlerde yerleşmeye çalışmıştı. Ancak hükümetin, Arnavut muhacirlerini, Ankara ve Konya gibi merkezlerde toplayarak, Ankara, Adana, Bafra, Bursa, Diyarbakir, Ereğli, Konya, Maraş ve Sivas gibi yerlere sevk ve iskân ettiği bilinmektedir.²⁰⁷

²⁰² A.g.k., 113-14.

²⁰³ “Konyada hâl-i müsâferetde bulundurulanan Arnavud ve Boşnak muhâcirinin li-ecli’l-iskân oraya sevkleri mukarrer olmağla lisân ve ‘âdât-ı milliyelerini az bir zamanda izâle edecek sûretde müteferrikan iskânları muktezidir.” **DH. ŞFR.** 54/216, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’dan Diyârbekir, Ma’mûretülazîz, Sîvâs Vilâyetlerine gönderilen 15 Haziran 1331 (28 Haziran 1915) tarihli şifre.

²⁰⁴ Bkz. (36), DÜNDAR, 113-114.

²⁰⁵ Örnekler için bkz. A.g.k., 114-123.

²⁰⁶ Belge için bkz. A.g.k., 118.

²⁰⁷ Bkz. A.g.k., 121.

5. 2. Boşnaklar

Muhacir olarak kabul edilen diğer bin unsur olan Boşnaklar da aslında Arnavutlara benzer şekilde sevk ve iskân edilmeye çalışılmıştı. Boşnaklar için özel olarak hazırlanmış bir talimatnamenin şimdiye kadar bulunamamış olması nedeniyle, birkaç örnek üzerinden Boşnakların iskânında nelere dikkat edildiğine bakmak faydalı olacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Talat Paşa'nın 1 Ekim 1915 tarihli telgrafında Arnavut ve Boşnakların Türk unsuru içerisinde % 10 oranında dağıtılmaları istenmiştir. Asıl amaç bu unsurların dillerini ve adetlerini unutmaları ve Türkleşmeleri olduğundan uygulanan yöntemler hemen hemen aynıdır. Boşnakların Arnavutlardan farkı, Arnavutlar için yasak bölgeler oluşturulmuşken, bilindiği kadarıyla Boşnaklar için bu tür yerlerin olmamasıdır.²⁰⁸

Tehcire uğrayan Gayrimüslimlerin evlerine yerleştirilmeye çalışılan Boşnaklar, İzmit ve Konya'da toplanılarak buradan, Diyarbakır, Sivas, Mamuretülaziz (Elazığ), Konya²⁰⁹ ve Karesi²¹⁰ gibi yerlere yerleştirilmekteydi.

5. 3. Çingeneler/Kıptiler

Arnavut ve Boşnaklardan farklı olarak Çingeneler iki açıdan devlet için “sorun” teşkil ediyordu. Bir taraftan diğer muhacirler gibi Balkanlar'dan Osmanlıya göç etmek zorunda kalanların iskân edilmesi söz konusuysen, diğer yandan Osmanlı devleti sınırlarında yaşayan ancak göçebe olan Çingenelerin iskân edilmesi gerekli görülmekteydi. Başlangıçta, Müslüman olan Çingenelerin gelişinde sakınca görmeyen hükümet, 1917 yılının sonlarında Sırbistan'dan gelen Türklerin kabul edilmesini, ancak Çingenelerin kabul edilmemesini ve daha önceden gelen Çingenelerin de iadesini Edirne vilayetinden istemekteydi.²¹¹

Hükümet söyleminde Arnavutlar ve Boşnakların iskân edilirken dillerini ve milli adetlerini kaybetmeleri amaçlanmış, ancak Çingenelerin iskânında bunların “temdîn (medenileştirme)” edilmeleri ve “anasır-ı nafi (faydalı bir unsur)” haline getirilmeleri hedeflenmiştir. Dâhiliye Nazırı adına Dâhiliye Nazırı Müsteşarı tarafından 22 Aralık 1917

²⁰⁸ Boşnak unsurunun iskânı için bkz. Bkz. (36), DÜNDAR, 1123-127; H. Yıldırım AĞANOĞLU, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Tarihi: Göç**, 116-118.

²⁰⁹ Bkz. (36), DÜNDAR, 1123-127.

²¹⁰ Bkz. (208), AĞANOĞLU, 116.

²¹¹ Bkz. (36), DÜNDAR, 127-128.

tarikhinde yazılan yazıda bu amaç ve bunun için yapılması gereken açık bir şekilde belirtilmiştir:

Daima göçebe bir halde dolaşan ve hayvan hırsızlığı gibi tecavüzat ile de ahaliyi zarar ve hükümeti işgal eden Kıptiler'in [Çingenelerin] öteden beri iskânları zımnında vuku bulan teşebbüslerinden bir netice alınmaması üzerine temdinleriyle bir anasır-ı nafi haline gelmeleri için evvel emirde nizam ve intizam altına alınmaları düşünülmüş ve ekserisi sanat erbabı olan eşhas-ı merkume kadın ve erkeklerin fabrika ve imalathane gibi askerî müesseselerde sıkı bir inzibat altında çalıştırılmalarının muvafık olacağı Harbiye Nezaret-i celilesine bildirilmiş idi. (...).²¹²

Yukarıda belirtildiği gibi, hükümet Çingenelerin Türkleştirilmesine dair bir amaç gütmüyordu. Elbette hükümetin neden bazı Müslüman unsurların “Türkleştirilmesi”ne dair özel uygulamalara giderken, diğer bazı unsurlar için, örneğin Çingenelere karşı böyle bir amacı olmadığı sorusu akla gelmektedir. Bu sorunun cevabı hükümetin Çingeneleri (Kıptileri) “Türkleşmeye” “layık” görmemesi olabilir. Bu durum hemen hemen aynı zamanlarda hazırlanan “Aşâir ve Muhâcirîn Kanunu (Layiha)” taslağından anlaşılmaktadır. Bu kanun taslağının üçüncü maddesinin gerekçesinde “memleket için nâfi‘ (faydalı) olanların” muhacir olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Taslağın üçüncü maddesinde ise, Çingenelerle beraber frengi ve cüzam gibi bulaşıcı hastalıkları olan hastalar ve aileleri; mecnunlar, aileleriyle beraber olmayan bunamışlar, ahmaklar (eblehler) ve kötürümler; fuhuş ve dilencilik yapanlarla kumar oynayanlar ve bunları meslek haline getirenler; askeri ve siyasi suçlular haricindeki cinayetle mahkûm olanlarla anarşistler ve casuslar muhacir olarak kabul edilmeyeceği belirtilmektedir.²¹³ Görüldüğü gibi, devlet yöneticileri, Çingene olmayı “memlekete” zararlı bir şey olarak görmekte ve onların ancak sıkı bir “güvenlik” altında çalıştırılmaları gerektiğini düşünmektedir.²¹⁴

²¹² **DH. MB. HPS. M.** 32/20 nolu belge için bkz. (36), DÜNDAR, 129.

²¹³ Krş: “Madde 3- Âtîde ta’dâd olunanlar muhâcir olarak kabûl idilemezler: Frengi ve Cüzâm gibi emrâz-ı sâriyeye mübtelâ olanlarla ‘â’ileleri; mecnûnlar ve ‘â’ile nezdinde olmayan ma’tûhlar, eblehler kötürümler; fuhuş ve kumârı ve dilencilîği veya bunlardan istifâde eylemeği san’at ittihâz idenler ve cerâ’im-i siyâsiyye ve ‘askeriyye müstesnâ olmak üzere cinâyetle mahkûm olanlar anarşistler, câsûslar, Çingânelerle otuz ikinci mâdde mücibince memleket hâricine çıkarılmış olanlar ve me’mûrîn-i ‘Osmâniyye tarafından mu’tî ve sâ’iki ibrâzi demeyenler”. **BCA.** 272. 14. 75. 24. 8.

²¹⁴ 14.6.1934 tarih ve 2510 sayılı İskân Kanunu’nda da Çingenelerin Türkiye’ye muhacir olarak kabul edilmeyeceği belirtilmektedir: “Madde 4- A: Türk Kültürüne bağlı olmayanlar, B: Anarşistler, C: Casuslar, Ç: Göçebe Çingeneler, D: Memleket dışına çıkarılmış olanlar Türkiye’ye muhacir olarak kabul edilemezler. Bulaşık hastalıklar doğrudan doğruya Hükümet hastanelerine gönderilip orada parasız tedavi olunurlar.” Bkz. **Resmî Gazete**, 2733, 4003.

5. 4. Çerkezler

Savaşçı ve dağ koşullarına alışkın olan Çerkezlerin iskânı ise, daha çok devlete sağlayacakları askeri “yararlar” göz önüne alınarak yapılmaktaydı. 19. yüzyılda Rusların Kafkasya’daki yayılmasından kaçıp Osmanlıya sığınan Çerkezlerin çoğunluğu Balkanlara, bir kısmı da Arap Urbanlarına karşı devlete dayanak olmaları için Suriye Vilayetine iskân edilmişlerdi. Balkanlara iskân edilen Çerkezler, Balkan Savaşlarından sonra oradaki Müslümanlarla beraber Osmanlıya göç etmek zorunda kalmışlardı. Suriye Vilayetine yerleştirilenler ise, I. Dünya savaşında yerleştirildikleri yerlerden göç etmek zorunda kalmış ve yeniden iskân edilmeleri gerekliliği ortaya çıkmıştı.²¹⁵

Suriye’deki Çerkez göçü, Haziran 1916’da Şerif Hüseyin’in ayaklanarak Osmanlı kuvvetlerine saldırısından sonra başlamıştır. Bu ayaklanma üzerine göç etmek zorunda kalan Çerkezlerin hangi koşullar dikkate alınarak iskân edildiklerine dair yeterli bilgi olmamasına rağmen, Urfa’da toplanan bir kısım Çerkez ve Çeçenin Ayıntab’a iskânı kararlaştırıldığı ve bir kısmının Maraş’a iskânının düşünüldüğü bilinmektedir. Daha evvel, buradaki memurlardan boş hane sayısına ve burada bulunan Çerkez sayısına dair bilgi istenmiş ancak, savaş koşulları dolayısıyla bu bilgilere ulaşılamadığı için Diyarbekir, Urfa ve Mamuretülaziz’de bulunan Çerkezler oldukları yerde iskân edilmiştir.²¹⁶

Çerkezlerin savaş gücü olarak kullanıldıkları yerlerde konuştukları dil ve kıyafetleri “sorun” olarak görülmemiş olsa da, iç bölgelere yerleştirilen Çerkezlerin dillerini konuşup konuşmadıkları ve giyiniş tarzlarını devam ettirip ettirmedikleri “merak” edilmektedir. 12 Temmuz 1916 tarihli AMMU tarafından Niğde Mutasarrıflığa gönderilen şifreli telgrafta, mutasarrıflıktan bazı konularda bilgi istenmektedir. İstenilen bilginin bir kısmı orada muhacirlerin iskânı için gerekli koşulların olup olmasına yönelik iken, diğer kısmı “Çerkezlerin lisan ve kıyafet-i sabika-i kavimlerini muhafaza” edip etmediklerine dairdir.²¹⁷ Ancak öyle görülüyor ki, hükümet tarafından Çerkezlerin dillerini ve adetlerini kaybetmeleri, Boşnaklar, Arnavutlar ve daha sonra görüleceği gibi Kürtlere oranla daha az önemsenmiştir.

²¹⁵Bkz. (36), DÜNDAR, 130-131.

²¹⁶A.g.k., 132.

²¹⁷DH. ŞFR. 65/192’den aktaran: A.g.k., 134.

5. 5. Lazlar ve Gürcüler

Çerkezlerde olduğu gibi, Gürcü ve Lazlar da Kafkasya'daki çetecilik faaliyetlerinde kullanılmaya çalışılmış, bu çetelere mahkûmların ve “şekavet” edenlerin de alınması uygun görülmüştü. Bilindiği kadarıyla, Lazlar, Erdemit ve Burhaniye taraflarında ve Geyve'de²¹⁸ gayrimüslimlerden boşaltılan yerlerde iskân edilmiş,²¹⁹ Trabzon'da bulunan Gürcülerin ise, daha Rus işgali başlamadan, Ordu'ya sevkleri Emniyet Umum Müdürlüğü tarafından Trabzon Vilayetinden istenmiştir.²²⁰

5. 6. Müslüman Esirler

Anlaşıldığı kadarıyla, Müslüman esirler iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısmı, o dönemki Osmanlı devletinin hâkimiyeti altında olan topraklarda yaşayan ve savaş sırasında Osmanlı Devletinin karşı safında yer alanlardı. Bunlar Osmanlı vatandaşı sayıldıkları için, isterlerse Osmanlı vatandaşı kabul edilerek muhacirler gibi muamele görebiliyorlardı. Bunların sevk ve iskânlarıyla İAMM ilgileniyordu. Ancak bu topraklar dışından gelenlerin ise vatandaşlıklarının kabulü Meclis-i Vükela kararıyla gerçekleştiriliyor ve ancak bundan sonra muhacirler gibi muameleye tabi tutuluyorlardı. Bunun dışındaki esirlerin ise, Harbiye Nezareti tarafından hazırlanan talimatname uyarınca iaşe, ikamet ve iskânları Esir Komisyonu (Üsera Komisyonu) tarafından gerçekleştiriliyordu.²²¹

5. 7. Araplar

Birçok unsurun iskânında olduğu gibi, Arap ailelerin iskânı için de talimatname oluşturulmuştu. Ankara, Sivas, Konya Bolu, Kastamonu, Hüdavendigâr, Eskişehir, Karesi ve Aydın vilayetlerinde iskân edilmek üzere Suriye'den gönderilecek Arap ailelerinin iaşelerine sarf edilmek üzere buralara belli miktarlarda paranın gönderildiğinin belirtildiği ve Nazır tarafından Şam'da bulunan 4. Ordu Kumandanlığına gönderilen şifreye eklenen 23 Nisan 1916 tarihli talimatname, 14 maddeden oluşmaktadır. Bu talimatnameye göre, “her aile eski toplumsal ve iktisadi vaziyetine ve aile fertlerinin sayısına göre emval-i metrukeden münasip

²¹⁸ Geyve, bu dönemde İzmit sancağına bağlı bir kazadır. Bkz. Tahir SEZEN, **Osmanlı Yer Adları**, 198.

²¹⁹ Lazların iskânı için bkz. (36), DÜNDAR, 155-158.

²²⁰ Gürcüler için bkz. A.g.k., 134-136.

²²¹ Müslüman Esirler için daha ayrıntılı bilgi için bkz. A.g.k., 162-165.

evlere yerleştirilecektir.” Ancak bu “hanelerin birbirinden ayrı, dağınık olmasına dikkat edilecektir.” Tamir gerektiren evler tamir edilecek ve emval-i metrukeler ihtiyacı karşılamadığı durumda, eldeki depoların kullanılması, yerli halka ve memurlara kiraya verilen evlerin bunlardan alınması gibi çarelere başvurulacaktır. Kiralanabilecek yerlerin bulunduğu durumda ise bunların kiralari muhacirin ödeneğinden karşılanabilecektir. Bu haneler için lazım gelen eşyaların da tedarik edilmesi gerektiğinin belirtildiği talimatnamede, “sanat erbabı olanlara” ihtiyaç duydukları dükkân ve aletlerin sağlanması, ziraat ile uğraşacaklara da arazi, hayvan ve tohumluk verileceği ifade edilmiştir. Ancak geçimlerini sağlayacak duruma gelinceye kadar, giderleri karşılanacaktır. “İskân muamelesinin bitmesinden sonra sakin oldukları mahallin nüfus kütüğüne” yazılacak olan ailelerin “yerli ahali ile iyi geçinmelerinin teminiyle beraber adet ve lisana alışmaları temin edilecektir”. Bu ailelerin bütün masrafları (iaşe, verilecek evlerin tamiri ve kirası gibi) muhacirin bütçesinin iskân faslından karşılanacaktır. Bu muhacirler “nezaretten izin ile özel yazılı bir emir alınmadıkça gerek topluca ve gerek birey olarak mahall-i müretteb ve iskânlarını terk edemeyeceklerdir.”²²²

Tekrar konumuza dönersek, 30 Eylül 1915 tarihinde 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa’nın, merkezden habersiz olarak Suriye Araplarından Dürzî ailelerini Havran’dan Osmaniye’ye sevk etmesiyle ilk büyük sevkiyat başlamıştır. Ekim 1915’te de, aynı akıbete uğrayan Suriyeli Lica urbanının da, bir kısmının “Adana ve Osmaniye’deki, Ermenilerden boşal[tıl]an mahallere iskânları sağlanırken, geri kalan kısmı Sivas vilayetine dağınık olarak yerleştiriliyordu.”²²³

Görünen o ki sevk işlemi yapılmadan önce, gönderilecek yerlerde ne kadar ev ve arazinin olduğu sorulmakta ve sevkiyat ona göre yapılmaktadır. İAMM tarafından 27 Aralık 1915 tarihinde Konya, Hüdavendigâr, Ankara, Sivas vilayetleri ve Kayseri mutasarrıflığına gönderilen şifreli telgrafta “Suriye’den ihrac edilmesi derdest olan ve suret-i katide Anadolu’da iskânları mukarrer bulunan aileleri iskân edilmek üzere oraca Ermenilerden kalmış ve iskâna müsaid ne kadar arazi ve çiftlikât mevcut olduğunun ve kaç aile iskânı mümkün olacağının nihayet yirmi dört saat zarfında” araştırılarak bildirilmesi istenmektedir.”²²⁴

²²² DH. ŞFR. 63-145 nolu belge için bkz. A.g.k., 96-99.

²²³ A.g.k., 99.

²²⁴ DH. ŞFR. 59/107’den aktaran: A.g.k., 100.

Bunlarla beraber, “Suriye’de mevcut henüz iskân edilmemiş Trablusgarb ve Cezayir muhacirlerinin” Diyarbekir, Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerine sevk edilerek oralarda dağınık bir şekilde iskânları, “temessül [asimilasyon] itibariyle daha muvaffak” olacağı düşünüldüğünden uygun görülmektedir.²²⁵

Ne muhacir ne de mülteci sayılan Arapların (buna rağmen ihtiyaçları muhacirîn bütçesinden karşılanmaktaydı) sevk edildikleri yerlere Müslümanlar yerleştirilmemekteydi. İki yıl zarfında Suriye’den sürülen Araplar, “Adana, Ankara, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bitlis, Bolu, Bursa, Diyarbekir, Edirne, Eskişehir, Hüdavendigâr, Isparta, İzmir, İzmit, Karesi, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Kütahya, Ma’mûret-ül-azîz, Musul, Sivas, Tokat, Trabzon, Urfa ve Uşak” gibi vilayet ve mutasarrıflıklara iskân edilmekteydi.²²⁶

5. 8. Türk Muhacirler

Türk unsuru, devletin asli unsuru olarak görüldüğü için her bölgede Türk nüfusunun diğer unsurlardan daha fazla olmasına dikkat ediliyordu. Balkanlardan göç etmek zorunda kalan Türk muhacirler, daha çok İzmir, Edirne, Karesi ve Adana’da iskân edilmekteydi.²²⁷ Savaşlar sonucunda Edirne’den Türklerin göç etmeleri ve buradaki Rum nüfusunun gittikçe artmasından duyulan kaygı, Edirne’ye yeni Müslüman Türk muhacirlerinin iskânına ihtiyaç duyulmasına neden olmuştu.²²⁸ Edirne’nin yanı sıra Gelibolu yarımadası, Edremit ve Ayvalık gibi yerlerde de Rum nüfusuna karşı Türk nüfusunun artırılması için Rumeli’den gelenlerin buralarda iskân edilmeleri isteniyordu. Rumlardan boşaltılan Marmara Denizi sahilleri ve adalarında da Türkler iskân edilmeye çalışılıyordu.²²⁹

28 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915) tarihli İAMM’den Diyarbekir Vilayeti’ne gönderilen şifreye göre, “şimdiye kadar gelen Türk muhacirlerinin büyük kısmı hükümet tarafından takip edilen iskân siyaseti neticesi olarak İzmir, Edirne, Karesi ve Adana’ya” iskân edilmişti.²³⁰ Bu iskân siyasetinden dolayıdır ki 17 Haziran 1331 (30 Haziran 1915)

²²⁵ AMMU tarafından 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa’ya gönderilen 25 Ocak 1916 tarihli şifre, **DH. ŞFR.** 60/9’dan aktaran: A.g.k., 101.

²²⁶ Bkz. (36), DÜNDAR, 102-104.

²²⁷ Bkz. (208), AĞANOĞLU,; bkz. (36), DÜNDAR, 168.

²²⁸ Bkz. (208), AĞANOĞLU, 109.

²²⁹ A.g.k., 110.

²³⁰ Krş: “Şimdiye kadar gelen Türk muhacirînin kısm-ı azamı hükümetçe takip edilen siyaset-i iskâniye neticesi olarak İzmir, Edirne, Karesi ve Adana’ya yerleştirilmişlerdir.” İAMM’den Diyarbekir Vilayetine çekilen 28

tarihine gelindiğinde bile, Konya vilayeti dâhilindeki bazı kazalarda geçici olarak bulunan muhacirlerden 64 hane Arnavut ve 181 hane Boşnak'ın, Diyarbakir ve Sivas vilayetlerindeki boş köylere iskân edilmek üzere gönderilmesi istenirken, 78 hane Türk muhacirin de bu siyaset gereği Adana Vilayeti'ne gönderilmeleri istenmektedir.²³¹ Ancak 1 Temmuz 1915 tarihinden itibaren Diyarbakir Vilâyetine de Türk muhacirlerinin gönderileceği İAMM tarafından Diyarbakir Vilayetine bildirilmektedir.²³²

5. 9. Türk Mülteciler

Balkanlar'dan gelen Türk muhacirleri yanında, Doğu'da Rusların Trabzon, Erzurum, Erzincan ve Van gibi bölgeleri işgali üzerine buradan daha iç kısımlara doğru Müslümanların yoğun ilticası başlamıştır.

AMMU tarafından Bağdat Vilayetine 18 Nisan 1332 (1 Mayıs 1916) tarihinde gönderilen şifrede, ileride aşiretlerin “medenileştirilmesi (temdîn)” için izlenecek siyasette lazım olacağı düşüncesiyle, Irak'ta bulunan Türklerin nüfus ve toplumsal durumlarına dair geniş ve sağlam bilgi istenilmekte ve Bağdat Vilayetinden “Bedre, Horasan, Hanekin, Mendeli ve Divaniye gibi kazalarla vilâyetin diğer mahallerinde bulunan Türkler” hakkında aşağıdaki sorulara cevap verilmesi beklenilmektedir:

Vilayet dâhilindeki yerli Türklerin miktarı nedir ve bunlar hangi liva ve kaza veya nahiye dâhilinde mukimdirler? Bulundukları mahallin Arab veya Kürd ahalisine oranla çoğunlukta mıdır, azınlıkta mıdır? Arab ve Kürd lisan ve âdeti bunlara nüfuz etmiş mi, etmişse ne derecededir? Aile arasında hangi lisanla konuşurlar? Diğer unsurlara nazaran hükümetle alâkaları ve iktisadi durumları ne nispettedir? Çocuklarına ilköğrenimini ne gibi kurumlarda ve hangi lisanla yaptırıyorlar? İçlerinde Arablığa veya Kürdlüğe asimile olmuş veya asimile olmaya uygun bir hale gelmiş aileler veya zümreler var mıdır?²³³

Haziran 1331 [11 Temmuz 1915] tarihli şifre, **DH.ŞFR.** 54/402'den aktaran: (208), AĞANOĞLU, 109; bkz. (36), DÜNDAR, 168.

²³¹Krş: “Dâhil-i vilâyetde hâl-i misâferetde bulundurulana Ereğli, Karaağaç, Ilgın, Akşehir, Sa'id-ili, Karaman kazâlarındaki altmış dört hâne Arnavud ve yüz seksan bir hâne Boşnakların Diyarbakir, Sivas Vilâyâtında boşalan köylerde iskân idilmek üzere mahalleriyle bi'l-muhâbere sevkleri ve sâlifü'z-zıkr kazâlarda mevcûd yetmiş sekiz hâne Türk muhâcirlerinin de Adana Vilâyetine gönderilmeleri ve neticeden ma'lûmât i'tâsı. Fî 17 Haziran 1331 [30 Haziran 1915]. Nâzir Nâmına (imza)”, İAMM'den Konya Vilayetine şifre, **DH.ŞFR.** 54/246.

²³²Bkz. (36), DÜNDAR, 169.

²³³Krş: “‘Irâkda meskûn ve ahâlî-i kadîmeden ma'dûd bulunan Türklerin mikdâr-ı nüfûsuyla ahvâl-i içtimâ'iyeleri hakkında ma'lûmât-ı sahîhe ve esâsiyye istihsâli ileride iskân ve temdîn-i 'aşâyir için tatbîk

Diğer unsurlardan farklı olarak Kürtler ve Türklerin iskânında izlenecek yol hakkında 42 maddeden oluşan ve küçük bir kitapçık halinde yayınlanan teferruatlı bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatname, bu dönemdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Kürtlerin Türklük potasında eritilmesi amacıyla yapılan programın en somut göstergelerinden biri olması açısından, uzun uzadıya değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi tarafından 1332/1916 yılında yayınlanan **Menâtık-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk ve İskân, İâşe ve İkdârlarını Mübeyyin Talîmât-nâme**²³⁴ (bundan sonra “Mülteci Talimatnamesi”) adındaki bu talimatname, harp nedeniyle yaşadıkları bölgelerden, hududun iç taraflarına doğru iltica eden mülteciler için hazırlanmıştır. Bu talimatnameyi üç bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölümde Türk mültecilere, ikinci bölümde ise Kürt mültecilere uygulanacak hükümler ve üçüncü bölümdeyse genel hükümler yer almaktadır.

idilecek siyâset-i (...) için elzem bulunduğundan Bedre, Horâsân, Hânekin, Mendeli ve Divâniye (?) gibi kazâlarla vilâyetin mahâll-i sâ'iresinde bulunan Türklere dâ'ir ber-vech-i âtîma'lûmâtın sür'at i'tâsı.”

“Vilâyet dâhilindeki yerli Türklerin mikdârı nedir ve bunlar hangi livâ ve kazâ veya nâhiye dâhilinde mukimdirler ve bulundukları mahallin 'Arab veya Kürd ahâlîsine nisbetle ekseriyetde mi akalliyetde midirler, 'Arab ve Kürd lisân ve 'âdeti bunlara nüfûz itmiş mi itmiş ise ne derecededir, 'â'ile arasında hangi lisânla konuşurlar, diğer 'unsurlara nazaran hükûmetle 'alâkaları ve mevki'-i iktisâdîleri ne nisbetdedir, çocuklarına tahsîl-i ibtidâ'îyi ne gibi mü'esseselerde ve hangi lisânla yaptırıyorlar, içlerinde 'Arablığa Kürdlüğe temessül itmiş veya temessüle müsta'idd bir hâle gelmiş 'â'ileler zümreler var mıdır[?] Fî 18 Nisan sene 332, Nâzır Nâmına (imza)”, AMMU'dan Bağdad Vilayetine şifre, **DH. ŞFR**, 63-151.

²³⁴ Burada belirtilmesi gerekir ki, görebildiğimiz kadarıyla, bu Talîmât-nâme, daha önce tam olarak yayınlanmamış ve sadece Nedim İpek tarafından tahrif edilerek kullanılmıştır. Talîmât-nâme'de iskân mıntıkları “Türk mültecileri” ve “Kürt mültecileri” olarak ikiye ayrılmasına rağmen, İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler** adlı çalışmasında, Türk mültecileri için ayrılan mıntıkların “geçici iskân bölgeleri”, Kürt mültecileri için ayrılan mıntıkların ise “ikinci derece iskân bölgeleri” olduğunu ileri sürmüştür. Böylece tüm mültecilere aynı politikanın uygulandığını göstermeye çalışmış ve tezini kanıtlamak için orijinal belge üzerinde tahrifat yapmıştır. Talîmât-nâme'deki 1-7 arasındaki maddeler özel olarak Türk mültecilere dair iken, 8-18 arasındaki maddeler ise özel olarak Kürt mültecileri ile ilgilidir. İpek, Kürt kelimesinin kullanıldığı maddeleri kullanmaktan kaçınmış; bu maddelere yer verdiğindeyse Kürt kelimesini kullanmamıştır. Talîmât-nâme'de Türk ve Kürtlere farklı uygulamaların yapıldığı açıkça ortadayken, İpek, bu durumu bilerek hasıraltı etmiştir. İpek, “devletin resmî tezine uygun olarak bilgi üretmek için gerekirse belgeler üzerinde tahrifat yapmaktan dahi kaçınmama” şeklinde, bilim etiğine aykırı olarak davranarak tarihsel gerçekleri çarpıtma yoluna gitmiştir. Bkz. (3), İPEK, 131-132.

5. 9. 1. Mülteci Talimatnamesi'ne Göre Türk Mülteciler

İkinci ve yedinci maddeleri arasında kalan altı madde, özel olarak “Türk Mültecileri”ne dairdir. Talimatnameye göre, Türk mülteciler için ayrılan iskân mıntıkalar şunlardır:²³⁵

Tablo 6. Türk Mültecilerine Ayrılan İskân Mıntıkları

Âdana Vilâyeti: Merkez Sancâğı Mersîn Sancâğı Cebel-i Bereket (Osmaniye) Sancâğı Kozân Sancâğı	Haleb Vilâyeti: Merkez Sancâğı Ayıntâb Sancâğı	Diyârbekir Vilâyeti: Merkez Sancâğı Mârdîn Sancâğı Sîverek Sancâğı Ergani Madeni Sancâğı	Sîvâs Vilâyeti: Merkez Sancâğı Karahisâr-ı Şarki (Şebinkarahisar) Sancâğı
Mamûretü'l-azîz (Elazığ) Vilâyeti: Merkez Sancâğı Malâtya Sancâğı	Mûsul Vilâyeti: ²³⁶ Merkez Sancâğı Kerkük Sancâğı Süleymâniyye Sancâğı	Vân Vilâyeti: Hakkâri Sancâğının cenûb ve garb cihetleri	Müstakil Livâlar: Urfa Cânîk (Samsun) Zor Maraş

Türk mülteciler daha sonra memleketlerine geri gönderilecekleri için, iskân edilecekleri yerlerin memleketlerine yakın olması gerekmektedir. Ancak, memleketlerine yakın yerler ihtiyacı karşılayamadığı durumlarda, belirlenen yollar ile diğer yerlere sevkleri yapılacaktır.²³⁷

“Belirlenen mıntıklar dâhilinde olmak şartıyla” başka yerlere gitmek isteyenler için de belli esneklikler uygulanacaktır. Bu yerlere iskân edilen kişiler, “gidecekleri yerlerde kendilerine yardım edebilecek akrabaları bulunduğunu veya orada çalışabileceklerini veyahut hastalıkla ilgili kesin zaruretleri olduğunu ispat edip gidecekleri yerlerin idari memurlarıyla haberleşme şeklinde yapılan araştırma sonucuna göre gitmeleri uygun görülerek ellerine; damga, hüviyet ve aile fertlerinin miktarını gösteren vesika verilmesiyle

²³⁵Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, M. 2. Her ne kadar bu talimatnamede Haleb merkezi de Türklerin iskân mıntıkası dâhilinde gösterilse de, Talat Paşa'nın Haleb Vilayetine gönderdiği şifreye göre Haleb Türklerin iskân mıntıklarının dışındadır. Öyle görünüyor ki, Talat Paşa'nın bu emri, Haleb Vilayet merkezi ve Ayıntab haricindeki yerler için geçerlidir. Krş: “C. 13 Temmuz sene 332 şifreye. Haleb Vilâyeti iskân mıntıkası hâricindedir. Mezkûr mültecileri ta'limât hilâfına oraya gönderen mahallin iş'ârile berâber Türklerin 'Ayıntâba Kürdlerin de İç-ile (İçel) sevki muktezidir. Fî 21 Temmuz sene 332, Nâzır Tal'at. AMMU'dan Haleb Vilayetine şifre.”, **DH. ŞFR.** 66/127.

²³⁶ Örnek olarak Talat Paşa tarafından 24 Nisan 1332 tarihli şifreye cevaben Musul vilayetine gönderilen bir şifreye göre, “Türk mültecilerinin vilayet dâhilinde münasib bir yere iskânları muvafıktır. Fakat Kürdlerin Fî 23 Nisan 332 tarih ve 5569 nolu şifre mucibince behemehal Anadolu'da iskân edilmek üzere sevkleri lazımdır”. **DH. ŞFR.** 63/273 nolu belgeden aktaran: (36), DÜNDAR, 172.

²³⁷Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, M. 3.

dönüşlerine müsaade olunacaktır.” Böyle durumlarda ise gidiş masrafları kendilerinin üstlenmeleri zorunlu kılınmaktadır.²³⁸

Türk mültecilerin kesin kayıtları, savaşın sonunda belli olacağı için ikinci maddede belirlenen mıntikalara “geçici” bir şekilde iskân edilmeleri istenmektedir.²³⁹ Türk mültecilerin götürüldükleri yerlerde, “iskân olunan her aile veya şahsın doğum, yol, göç tarihi, mahal, ikamet, yaş ve sanat ve aile fertleri isimlerinin özel defterine kayıt” edilerek aile reisine “... vilayetinin ... sancak ... kaza... köyü ahalisinden ... adlı kimse kişiden oluşan aile fertleri... vilayetinin ... sancak ... kaza ... köyünde geçici iskân edilmiştir” şeklinde bir belge verilecektir.²⁴⁰

Özel olarak Türk mültecilere ayrılan son madde olan yedinci madde de, bu mültecilerin memleketlerine dönüncye kadar “meslek ve becerilerine uygun bir şekilde geçimlerini temin etmek için kendilerine sanayi alet ve edevatı, hayvan, çift aletleri ve arazi verilmesi ve yol ile resmi binaların inşaatında ve genel hizmette istihdamları” gerekli görülmektedir.²⁴¹

Aslında buraya kadar her şey normal görünmektedir. Doğal olarak, yaşadıkları bölgelerden savaş nedeniyle kaçan insanların yaşadıkları yerlerin yakınlarına geçici olarak yerleştirilmeleri ve savaştan sonra yaşadıkları yerlere dönme imkânı varsa (mesela diğer devlet tarafından işgal edilmemişse), bu mültecilerin yerlerine (isterlerse) geri döndürülmeleri sağlanmalıydı. Bunun için Türk mülteciler için bunlar öngörölmüş ve hazırlanan talimatnamede bunlar göz önünde bulundurulmuştur. Ancak talimatnamenin Kürtlere ayrılan maddelerine bakıldığında, aslında işlerin hiç de normal seyrinde gitmediği açıkça görülecektir.

²³⁸Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, M. 5. Örneğin Sivas’taki yoğunluk nedeniyle Türk mülteciler Kürtlere ayrılan mıntikalara gönderilmesi istenmektedir: “Fazla kalan Türk mültecilerinin Kürtlere tahsis edilen menatıkda iskânı zaruri olduğundan bunların Kastamonu, Ankara, Konya ve Ma’mûret-ül-azîz vilayetleriyle Niğde sancağına sevkleri muktezadır.” **DH. ŞFR.** 66/74, 23 Temmuz 1916’dan aktaran: (36), DÜNDAR, 173.

²³⁹Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, M. 4.

²⁴⁰Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, M. 6.

²⁴¹Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, M. 7.

5. 10. Kürt Mülteciler

Talimatnameye geçmeden önce, Kürtlerin iskân edilmesindeki amacın ne olduğunu, bu sevk ve iskân operasyonlarını yöneten Dâhiliye Nezareti Nazırı Talat Paşa'nın ilk ağızdan aktarımı net bir şekilde göstermektedir. Talat Paşa, Diyarbekir Vilâyetine gönderdiği ve Mülteci Talimatnamesi'nin Kürtlere dair kısmını özetleyen şifrede, "Kürd mültecilerinin Urfa [ve] Zor gibi güney bölgelere göndermek katiyen caiz" olmadığını ve bunlar "oralarda ya Arablaşmak veyahut milliyetlerini muhafaza etmek suretiyle yine faydasız ve zararlı bir unsur hâlinde kalacakları"nı belirtmektedir. "Faydalı" ve "zararsız" bir unsur haline gelmeleri, Kürtlerin "milliyetlerini" kaybetmelerine bağlı görülmektedir.²⁴² Ancak bu kaybediş, "Araplaşmaya" ya da başka bir şeye dönüşmekle değil, "Türk" unsurunu "temel" olarak oluşmaya başlayan devletin "ana" unsuruna dönüşmekle olmalıdır. Bu dönemde hazırlanan talimatnamenin, gönderilen şifreli telgrafların temel amacı budur ve belgeler birbirini tekrar edegelmektedir. Biz de Mülteci Talimatnamesi'nin, Kürtlerin ne şekilde iskân edilmek istendiğine dair maddelerinden bahsetmekle yetineceğiz.

Kürtlere dair ilk madde olan sekizinci madde, Kürt mültecilerin iskânının Türk mültecilerinden farklı olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Buna göre, Kürt mülteciler savaş sonrası da memleketlerine geri gönderilmeyecektir. Dolayısıyla, bunlar, "mahalli nüfus sicillerine" kayıt edilecek ve hiçbir şekilde başka bir yere gitmelerine izin verilmeyecektir.

²⁴² Bu belgenin tümü şu şekildedir: "C. 18 Nisan 332 şifreye. Kürd mültecilerini Urfa Zor gibi havâli-i cenûbiyyeye göndermek kat'iyen câ'iz değildir. Bunlar oralarda ya 'Arablaşmak veyahûd milliyetlerini muhâfaza itmek sûretiyle yine gayr-ı müfid ve muzırr bir 'unsur hâlinde kalacakları cihetle matlûb hâsıl olamayacağından mültecilerin ber-vech-i zîr sevk ve iskânları lâzımdır.

1- Türk mülteciler ile Türkleşmiş olan kasabât ahâlisi Urfa Mar'aş Ayıntab cihetlerine sevk ve oralarda iskân olunmalıdır.

2- Kürd mültecileri gittikleri yerlerde aşâyir hayatını yaşamamak ve milliyetlerini muhâfaza idememek için aşîret re'îsleri behermehâl efrâddan ayırmak lâzım geldiğinden bunlar arasında ne kadar zî-nüfûz eşhâs ve rü'esâ varsa efrâddan bi't-tefrik Konya Kastamonu vilâyetleriyle Niğde ve Kayseri sancâklarına ayrı ayrı sevk edilmelidir.

3- Meşâkk-ı sefere tahammülü olmayan 'alîl ve ihtiyârlar ile kimsesiz ve fakir kadın ve çocuklar Ma'den kasabasıyla Ergani ve Behremaz nâhiyeleri gibi Türk köyleri bulunan mahallerde ve Türkler arasında müteferrikan iskân ve i'âşe idilecektir.

4- Mevâd-ı sâbika hâricindeki diğer mülteciler de Amasya Tokat livâlarıyla Malatyanın münâsib mahallerinde müteferrikan iskân idilmek üzere o havâliye müteferrik bir sûrette sevk idilecektir.

5- Sevk idilen mahallerle muhâbere edilmekle berâber oralarca sûret-i tevzî' ve iskân hakkında olunacak mu'âmelenin ta'yîn ve iş'ârı için ne mikdâr mültecinin hangi târihte nerelere sevk idildiğinden nezârete de ma'lûmât virilecektir. Fi 19 Nisan 332, Nâzır [Talat]'dan Diyarbekir Vilâyetine Şifre". **DH. ŞFR.** 63/172-173.

Türk mültecilere beşinci maddede akraba, çalışma ve hastalık gibi nedenlerden dolayı başka yere gidebilme olanağı tanıyan hüküm, Kürtler için geçersiz sayılmıştır.²⁴³

Türk mülteciler için olduğu gibi, Kürt mülteciler için de iskân alanları belirlenmiş ve dokuzuncu maddede sıralanmıştır. Bu yerlerin dikkat çekici yanı, İç Anadolu bölgesi olmasıdır. Türk mülteciler için, kendi memleketlerine yakın yerlerde iskân edilmesi gerektiğine dair vurgu, Kürt mülteciler için geçerli değildir. Kürtlerin, memleketlerinin uzaklığına bakılmaksızın, Kürtlerin yaşamadığı ya da azınlıkta olduğu mahallere sevk ve iskânları uygun görülmüştür. Kürt mültecilerine ayrılan mıntıkalar şu şekildedir.²⁴⁴

Tablo 7. Kürt Mültecilerine Ayrılan İskân Mıntıkları

Ankara Vilâyeti: Merkez Sancâğı (Hâymana kazâsı hâricdir) Yozgat Sancâğı Kırşehir Sancâğı (Mecîdiyye [Çiçekdağı] kazâsı hâricdir) Çorum Sancâğı	Sîvâs Vilâyeti: Amâsya Sancâğı Tokad Sancâğı	Konya Vilâyeti: Merkez Sancâğı Burdur Sancâğı Hamîdâbâd Sancâğı	Müstakil Livâlar: İçil Teke Karahisâr-ı Sâhib Kayseri Nîğde
---	---	---	---

Burada dikkat çeken diğer bir kısım, Haymana ve Çiçekdağı'nın bu mıntıklar haricinde bırakılmış olmalarıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun daha erken dönemlerindeki iskân uygulamaları sonucunda bu gibi yerlere getirilen Kürtlerin "Türkleşmemelerinden" dolayı, buraya gönderilecek olan Kürtlerin de kültürlerini koruyabileceği düşünüldüğünden, buralara iskânları istenmemektedir.²⁴⁵

²⁴³Krş: "Kürd mülteciler muhârebeden sonra dahi memleketlerine i'âde olunmayacağından bunlar dokuzuncu maddede ta'yîn idilen menâtıkda iskân olunduklarını müte'âkib mahalli sicil-i nüfûsuna kaydedilerek hiçbir vesile ile başka tarafa 'azîmetlerine müsâ'ade idilmeyecektir (Beşinci maddede ahkâmı bunlar hakkında cârî değildir.)" Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYESİ, M. 8.

²⁴⁴Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYESİ, M. 8.

²⁴⁵ Bu mıntıklar belirlenmeden önce, batı bölgelerinden Kürtlerin iskânı düşünülen yerlerde Kürtlerin durumları hakkında bilgi toplanılmaktadır: "Ahvâl-i harbiyye dolayısıyla dâhile ilticâ iden Kürdlerin Anadolu vilâyât-ı garbiyyesine sevkleriyle müteferrikan iskânları mutasavver ise de dâhil-i vilâyetde/livâda bulunan Kürdler ve Kürd köyleri hakkında ma'lûmât-ı mufasssala ahzîcâbitdiğinden nerede ne kadar Kürd köyleri vardır nüfusları mikdârı nedir lisân ve âdât-ı asliyyelerinin muhâfazaidiyorlar mı iştigalleriyle Türk köylü ve köyleriyle münâsebetleri ne derecededir serî'an tahkikat icrâsıyla mufasssalan ve ilâve-i mutâla'alarıyla birlikde inbâsı. Fi 13 Kânûn-ı sâni sene 331[26 Ocak 1916], Dâhiliye Nâzırı Talat'tan, Konya, Kastamonu, Ankara, Sivas, Adana,

Onuncu maddede, Kürt mültecilerin sevk edilecekleri yolların ne olduğu belirtilmekte iken, on birinci madde, dokuzuncu maddede belirtilen mntıkalar ve onuncu maddede belirtilen yollar haricinde sevkıyatı yasaklamakta, ancak daha kısa yollar varsa onların kullanılabilceğı belirtilmektedir.²⁴⁶

Kürt mülteciler için iskân mntıkaları belirlenirken, Kürtlerin yaşamadığı yerler olmasına dikkat edilirken, bunların yerleştirilecekleri yerlerde dağınık olarak, aşiret reislerinden ve şeyhlerden ayrı olarak iskânları öngörülmektedir. Buna dair 12 ve 13'üncü maddeler şu şekildedir:

Madde: 12 – Kürt mültecileri; miktarı üç yüzü aşmayacak ufak kafiilelere ayrılacak ve silahlarından arındırılarak bir aşiret birkaç kısma bölünecek ve her kısmı farklı mntıkalara gönderilecek, oralarda da genel nüfusunun yüzde beşini aşmayacak şekilde dağınık olarak iskân olunacaktır.

Madde: 13 – Aşiret reisleri ile şeyh, molla ve nüfuzlu kişiler öncelikle fertlerden ayrılmayarak toplu olarak tertip olunan mahallere sevk olunacak ve ayrılan mahallerde adı geçen reisler fertlerden ayrılarak bir daha ilişkide bulunamayacak bir şekilde ayrı ayrı ve aşiret fertlerinden uzak yerlerde iskân olunacaktır. “Reisler ve şeyhler ile nüfuzlu kişiler tercihen şehir ve kasabalarda yerleştirilip hükümetin nezareti altında bulundurulacaktır.”²⁴⁷

Bu iki madde de yukarıda belirtilen, Kürtlerin kendi kültürlerini kaybederek, Türk kültürüne dâhil olmalarını gerçekleştirmek amacını net bir biçimde yansıtmaktadır. Genel nüfusun % 5'ini geçmeyecek şekilde dağınık olarak iskân etmek, aşiretleri parçalara ayırarak, her bir parçayı bir tarafa göndermek, aşiret önde gelenlerini, bir daha aşiretle ilişkide bulunmayacak şekilde ayırmak, devletin kontrolünde tutulabilecek şehir ve

Aydın, Trabzon Vilâyetleriyle Kayseri, Canik, Eskişehir, Karahisar, Niğde Mutasarrıflıklarına şifre”. **DH. ŞFR**, 60/140.

²⁴⁶Krş: “Ta'yîn idilen menâtık ile irâ'e olunan istikametler hâricinde hiçbir tarafa sevkıyât yapılamayacaktır. Ancak kafiilelerin müretteb oldukları mahaller ile güzergâh arasında mürûre müsâ'id ve daha kısa turuk-ı husûsiyye mevcûd ise bu yollardan sevkıyât yapılabilecektir.” Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, M. 11. Her ne kadar yetkililer tarafından iskân mntıkaları belirtilmiş olsa da, yaşadıkları yere yakın yerlere iltica eden Kürt mültecilerden daha batıya sevk edileceklerini duyanlar, yetkililerden kaçarak sevkıyattan saklandığı durumlar meydana gelmiştir. Bkz. (36), DÜNDAR, 147.

²⁴⁷Krş: “Mâdde: 12–Kürd mültecileri; mikdârı üç yüzü tecâvüz itmeyecek ufak kafiilelere tefrîk ve silâhlarından tecrîd olunarak bir ‘aşiret müte'addid aksâma ve her kısmı muhtelif menâtıka gönderilecek oralarda da nüfûs-ı ‘umûmiyyenin yüzde beşini tecâvüz itdirmemek sûretiyle mütefarrikan iskân olunacaktır.”

“Mâdde: 13-‘Aşâ'ir rû'esâsı ile meşâyih, menlâ ve zî-nüfûz eşhâs bidâyeten efrâddan tefrîk idilemeyerek müctemi'an mahall-i müretteblerine sevk olunacak ve mahall-i müretteblerinde rû'esâ-yı merkume efrâddan bi't-tefrîk tekrâr münâsebette bulunamayacak bir sûrette ayrı ayrı ve efrâd-ı ‘aşâ'irden uzak yerlerde iskân olunacaktır. [Rû'esâ ve meşâyih ile zî-nüfûz eşhâs tercihen şehir ve kasabalarda yerleşdirilüb hükümetin nezâreti altında bulundurulacaktır.]” Bkz. (33), DÂHİLİYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ, M. 12-13.

kasabalara yerleştirmek, bir yönüyle, nüfus üzerinde devlet kontrollünü sağlamaya yönelik olmakla beraber, diğeri yönüyle Kürtlerin kendi kimliklerini kaybetmelerine zemin yaratmaya çalışılmaktadır.

Yukarıda bahsedildiğı gibi, Kürtlerin savaştan sonra da memleketlerine döndürülmeyecekleri kararlaştırıldığından, Kürtlere, altıncı maddede belirtilen örnek çerçevesinde verilecek belgelerde, Türk mültecilere verildiğı şekliyle üzerinde “geçici” tabiri yer almayacağı belirtilmektedir.²⁴⁸ Diğeri bir değışle, Kürtler iskân edildikleri yerlerde “kati” bir şekilde iskân edileceklerdir. Buna bağılı olarak, Kürtlerin “muhacirler” gibi görülerek, geçimlerini sağlamaları için emlak ve arazi verilmesini ve **İskân-ı Muhâcirîn Nizâm-nâmesi**’nin haklarında uygulanması gerektiğı talimatnamenin diğeri bir hükmüdür.²⁴⁹

Belirtilen hükümler haricinde, askeri açıdan kendilerinden yararlanan Kürt aşiret reisleri ve fertleri harp mıntıklarına yakın yerlerde iskân edilecek ve bu kişiler orada geçici olarak kaldıkları için, nüfus sicillerine kayıtları yapılmayacaktır.²⁵⁰ Yani, savaş sırasında bunlara dokunulmayacak, ancak savaştan sonra, diğeri Kürtler gibi, Anadolu’nun içlerine doğru sevk edilerek oralarda dağınık bir şekilde iskân edileceklerdir. Bu madde bize şunu da göstermektedir ki, aslında savaş koşulları, Kürtlerin batıya doğru sevkleri için bir bahaneden başka bir şey değışildir. On yedinci madde de, askeri açıdan kendilerinden beklenen görevleri yerine getirmeyenlere, diğeri Kürtler gibi muamele edileceğı ve görevini yapanların durumunun ise harpten sonra kararlaştırılacağı belirtilmektedir.²⁵¹ Bunun yanında İran’dan iltica edenler de Osmanlı tebaası mülteciler gibi görülecek, ancak Türk olanlar Türkler gibi, Kürt olanlar ise Kürtler gibi iskân edilecektir.²⁵²

5. 11. Bulgarlar

I. Balkan Savaşında Edirne’nin Bulgaristan tarafından işgal edilmesi, Bulgaristan’ı Osmanlı başkentine komşu haline getirmiştir. Bu savaş sırasında Bulgar ordularının ilerledikleri yerlerde Müslüman köyleri kullanılmaz hale getirilmiş, bazı Gayrimüslim ve Müslüman gruplar göçe, bazı gruplar da Hristiyanlařmaya zorlanmıştı. Örneğinin Müslüman olan Pomakların Hristiyanlığı kabul etmeleri için, köyleri sarılarak manevi ve fiziki baskı

²⁴⁸A.g.k., M. 14.

²⁴⁹A.g.k., M. 15.

²⁵⁰A.g.k., M. 16.

²⁵¹A.g.k., M. 17.

²⁵²A.g.k., M. 18.

yapılmıştı. Etnik homojenleşmeyi sağlamaya çalışan Bulgarlar, sadece Müslüman nüfusla uğraşmamıştı. Nüfus açısından kalabalık oldukları için Rumlar, Osmanlı Devleti yanlısı olduğu için Yahudiler baskılara maruz bırakılarak göçe zorlanmıştı.²⁵³

II. Balkan Savaşını fırsat bilen İttihatçıların harekete geçerek Edirne'yi geri alması üzerine, bu sefer aynı muameleyi Osmanlı ordusu Hristiyanlara karşı devreye koymuş ve bunların Bulgaristan'a göçmeleri için müdahalelerde bulunmuştu. Osmanlı ordusunun ilerlediği yerlerden daha önce iskân edilmiş Hristiyanların birçoğu göç etmek zorunda kalmış ve bunların yerine daha önce göç ettirilmiş Müslümanlar geri getirilerek yerleştirilmişti.²⁵⁴

Ancak fiili olarak karşılıklı yürütülen bu homojenleştirme hareketlerini yasal zemine bağlanmak için Osmanlı ve Bulgar delegelerin katıldığı karma bir mübadele komisyonu oluşturulmuş ve ilk toplantısını 15 Kasım 1913'te gerçekleştirmişti. Osmanlı ve Bulgaristan arasında yapılan İstanbul Anlaşmasında, “her iki devletin ortak sınırın[ın] 15'er km içerisinde bulunan bölgelerde” yaşayan halkın mallarıyla birlikte “köy köy” değişimi kararı alınmasına rağmen, İttihatçılar tarafından mübadele alanı genişletilmiştir. Mübadele için yapılmak istenen anlaşmada her ne kadar mübadele gönüllülük esasına dayansa da, daha görüşmeler devam ederken gönüllülük esası aranmadan neredeyse bütün Bulgarlar mübadeleye tabi tutulmuştu. Edirne ve Trakya haricinde Karesi ve Aydın'da bulunan az sayıda Bulgar da mübadeleye tabi tutulmuştu.²⁵⁵

Bu durumu anılarında “Balkan Harbi'ndeki hıyanetleri tebarüz eden anâsırdan memleketi temizleme” olarak belirten Halil [Menteşe] Bey, “İstanbul Muahedesiyle Edirne, Kırkkilise ve civarındaki Bulgarlar, Bulgaristan'a sevk” edildiklerini aktarmaktadır.²⁵⁶

Bulgarlardan sonra sıranın Rumlara geldiğini belirten Halil [Menteşe] Bey'in²⁵⁷ yukarıda belirtilen açıklaması İttihatçı zihniyeti gözler önüne sermektedir. Tüm Gayrimüslim unsurlar “hıyanet” damgasıyla damgalanmakta ve bir şekilde bunlardan “memleketi temizleme”ye çalışmaktadırlar. Görünen o ki Bulgar olması, Rum olması ya da Ermeni

²⁵³ Bkz. (12), DÜNDAR, 184-186.

²⁵⁴ A.g.k., 187.

²⁵⁵ A.g.k., 188-189; Taner AKÇAM, “Ermeni Meselesi Hallolmuştur”, 79-81; Yusuf Hikmet BAYUR, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/II, 486.

²⁵⁶ Bkz. (70), MENTEŞE, 165.

²⁵⁷ A.g.k., 165.

olması bunların “hıyanet[çi]” olarak damgalanmaları için yeterli bir sebep olarak görülmüş ve başkaca bir nedenin de aranmasına gerek görülmemiştir.

5. 12. Rumlar

Talat Bey, Balkan Harbi'ndeki hıyanetleri tebarüz eden anâsırdan memleketi temizlemeyi ön safa almıştı. İstanbul Muahedesile Edirne, Kırkkilise ve civarındaki Bulgarlar, Bulgaristan'a sevk edilmişlerdi. Sıra Trakya'daki Rumlara gelmişti. Fakat bu çok ihtiyat isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurin resmen işe müdahale eder görünmeyecek, Cemiyet'in teşkilâtı işi idare edecek. Bir vak'a ihdas edilmeyerek, yalnız Rumlar ürkütülecek, bu talimat dahilinde hareket başladı. Balkan Harbi'ndeki hıyanetlerinin tepkisiyle maneviyatı bozulmuş olan Rum halkı gitmek üzere ayaklandı. 100.000'e yakın Rum, kimsenin burnu kanamaksızın Yunanistan'a çekilip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı. Urla ve Çeşme'de hicret başladı. Bergama, Dikili ve Menemen Rumları da ayaklandılar. Bu defa Venizelos protestoda bulundu. Harp tedarikarı başladı. Babıâli bu işte hükûmetin bir müdahalesi olmadığı, Balkan Harbi'nin tepkisi olarak halkın maneviyatının bozulduğu ve kendi arzularile hicret etmekte olduklarını ileri sürerek mahallinde Dahiliye Nazirile birlikte tedkikat yapmak üzere birer murahhas tayin edilmesi için süferaya notalar gönderdi.²⁵⁸

Dönemin Meclis-i Mebusan reisi olan İttihatçı Halil [Menteşe] Bey'in anılarından aktardığımız yukarıdaki uzun alıntı İttihat ve Terakki'nin Rum politikasını açık bir şekilde özetlemektedir. Amaç çok basittir: Rumların “temizlenmesi”. Bunun aracı da şöyledir: Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle Rumlar “ürkütülecek”tir.

Rumlara karşı uygulanan devlet politikasında Ege Adalarının konumu belirleyiciydi. Ege Adalarını işgal eden Yunanistan, Osmanlı sınırının 21 mil kadar yakınına gelerek Osmanlı İmparatorluğu için daha ciddi bir tehdit haline gelmişti.²⁵⁹ Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rumlar daha fazla tehdit olarak görülmeye başlandı. Diğer

²⁵⁸Bkz. (70), MENTEŞE, 165-166. Rumların belli bir politika doğrultusunda, “temizlenmek” istendiğini Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref Bey de belirtmektedir: “Ege havalisindeki ‘temizleme’ işini, Ordu olarak Pertev Paşa'nın (sayın Pertev Demirhan) kumandasında olan Dördüncü Kolordunun Erkânı Harbiye Reisi Cafer Tayyar Bey (rahmetli general Cafer Tayyar Eğilmez) mülkî amir olarak İzmir Valisi Rahmi Bey (merhum), İttihat ve Terakki Fırkası namına da mes'ul murahhas Mahmut Celâl Bey (sabık Reisicumhur Celâl Bayar) ifa edeceklerdi. Devletin bütün kuvvetleri, bu plânın tatbiki için Harbiye Nezâreti'nin ve Başkumandanlığın verdiği emirlere göre hareket edeceklerdir.” Eşref Kuşçubaşı, **Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayder'de Türk Cengi**, Ercan Yayınları, İstanbul, 62'den aktaran: (255), AKÇAM, 89.

²⁵⁹Bkz. (12), DÜNDAR, 192.

tarafından Yunanistan da benzer bir durum yaşanmaktaydı. Sınırlarını genişleten Yunanistan, aldığı yeni topraklarda bulunan Müslümanları “sorun” olarak görmekteydi. Her iki taraftan da nasıl olursa, yüz binlerce insan yüzyıllardır yaşadıkları yerleri bırakarak başka diyarlara göç etmişlerdi.²⁶⁰

Fuat Dündar, İttihatçıların Rumları “kovma” girişiminin ardında 22 Temmuz 1913 tarihinde Edirne’nin geri alınmasından ve Trakya’nın 1914 yılının başlarına kadar Bulgarlardan “temizlenmesi”nden sonra, “Trakya’dan başkente olan güzergâhı ‘sadık unsurlarla’ doldurmak ve böylece ordunun manevra kabiliyetini arttırmak olarak açıklanan İttihatçı askerî-etnik hedef”le komşu ülkelerin toprak taleplerini ortadan kaldırılmak olduğunu belirtmektedir.²⁶¹

Dündar 1913’ün sonlarında başlayarak 1914 Temmuzuna kadar devam eden Rumların Anadolu’dan göçü için, İttihatçıların “gayriresmî” yollarla Rumların Anadolu’dan “kovulma”ları dönemi olarak değerlendirmektedir. İttihatçı hükümetin bu “kovma”daki araçlarına örnek olarak da, Yunan ve Rum tüccarlarına ve mallarına karşı yapılan “boykot”, “Müslüman çeteler” ve “Osmanlı askerleri”nin Rumlara karşı yaptıkları saldırılar ve Rum köylerine iskân edilen muhacirlerin yerli halka yaptıkları baskılar gösterilmektedir.²⁶² Dündar’a göre, çoğunluğunu Makedon ve Giritlilerin oluşturduğu bu çetelerin yaptığı saldırılar Rum göçünde büyük rol oynamaktadır.²⁶³ Hükümetin Rum köylerinin İslamlaştırmasını ise, “ya Rum köy sakinleri korku ve benzeri yöntemlerle kaçırarak ardından muhacir iskân” edilmek ya da Rumlar köylerden çıkarılmadan muhacirler iskân

²⁶⁰ Ahmet Efilöğlu’nun aktardığına göre 1914 Temmuzuna kadar “Makedonya ve Epir’den 60 bin Müslüman, Türkiye’den ise 150 bin Rum göç etmişti.” Ahmet EFİLOĞLU, “1914 Osmanlı-Yunan nüfus mübadelesi girişi: İttihat ve Terakki’nin ve Yunanistan’ın mübadele politikaları”, 65. Osmanlı Arşiv belgeleri üzerinden Yunanistan’ın Müslümanlara yaptıklarına veya FO belgeleri üzerinden Osmanlıların Rumlara yaptıklarına bakıldığında birbirlerinin koyması oldukları görülmektedir. Bu belgeler üzerinde bakıldığında aralarında nüans farkları olsa da, Yunanistan’ın göç eden Müslümanlardan “donanmaya yardım parası” alınmakta iken Osmanlılar “Donanma Cemiyeti fonu” için bağış alması gibi ayrıntıların birbirinin aynısı olması şaşırtıcıdır. Osmanlı Arşiv belgelerinin yanında kısmen FO belgelerin kullanılarak yapılan bir anlatım için bkz. (12), DÜNDAR, 194-196; Osmanlı Arşiv belgeleri kullanılarak yapılan bir anlatım için de bkz. Ahmet EFİLOĞLU, **Osmanlı Rumları: Göç ve Tehcir (1912-1918)**, 94-101.

²⁶¹ Bkz. (12), DÜNDAR, 194. Balkan Savaşlarında Söke mıntkasını savunmakla görevli olan Halil Paşa da bu minvalde bir şeyler aktarmaktadır: “Sahilde he zaman Yunan eşkiyası barındıran bir sürü Rum köyü vardı. İlk işlerimden biri bunları adalara tehcir etmek oldu. Diğer hareketler ile de Söke mıntkasını kısa zamanda temiz hale soktum.” Halil PAŞA, **İttihad ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş**, Yay. Haz. Taylan Solgun, 128’den aktaran. (208), AĞANOĞLU, 126. Her ne kadar verilen sayılar eksik olsa da, Rumların ve Bulgarların göç ettiğini/ettirildiğini ve yerlerine Müslümanların yerleştirildiğini gösteren diğer bir belge ise, Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey’in hazırlamış olduğu 10 Temmuz 1914 tarihli cetveldir. Bu cetvele göre Edirne, Kırklareli, Gelibolu ve Tekirdağ’dan 56.191 Rum, 30.508 Bulgar göç etmiş/ettirilmiş iken bunların yerine 54.116 Müslüman muhacir gelmişti. Cetvelin ayrıntıları için bkz. Ahmet EFİLOĞLU, **Osmanlı Rumları: Göç ve Tehcir (1912-1918)**, 153-154.

²⁶² Bu politikanın daha ayrıntılı bir anlatımı için bkz. (12), DÜNDAR, 194-225.

²⁶³ A.g.k., 202-203.

etmek şeklinde aktarmaktadır. Ona göre iskân edilen muhacirlerin Rum köylülerini köylerinden kovmaları kaçınılmazdı.²⁶⁴

Ahmet Efiloğlu'na göre, hükümetin iskân politikasının ardında, “sahillerde yaşayan Rumların yayılcı Yunanistan ile işbirliği halinde olmaları Yunanistan’ın Batı Anadolu’ya asker çıkarma tehlikesini daha da arttır[ması]” ve Rumların sahil bölgelerinde nüfus yoğunluğunu sağlamak için gizlice sahil bölgelerine yerleşmeye başlamaları gibi “gizli planı” bozmak bulunmaktadır. Bunun için de Balkan Savaşı’nın başından beri “muhacirlerin bir kısmı özellikle Yunan faaliyetlerinin yoğunlaştığı Ayvalık ve Edremit çevresine sevk edilmişti.”²⁶⁵ Yani özetle hükümetin iskân siyaseti, Yunanistan’ın yayılcı politikalarını bozmaya yönelik şekillenmişti.

Her ne sebeple olursa olsun hükümetin Rumların Yunanistan’a göçmeleri için ortam hazırlıyordu. Buna yönelik olarak yapılan faaliyetlerin en önemlilerinden biri Yunan ve Bulgar zulmünden kaçan muhacirlerin Rum yerleşim yerlerine iskân edilmeleri idi.²⁶⁶ 1914 yılının başlarından itibaren Trakya, Batı Anadolu ve Karadeniz’de bulunan Rum köylerine muhacirler yerleştirilmeye başlanmıştı. Hatta bazı muhacirler Rum evlerine “misafir” olarak yerleştirilmiş²⁶⁷ ve bu muhacirler evlerine yerleştirildikleri Rumları evlerinden atarak yerine “evin sahibi olarak” yerleşmişti. Hükümetin bundaki amacı gayet açıktı ve plan da istenilen sonucu vermişti. Hükümetin de desteğini arkasına alan muhacirlerin, Rumları kaçırmak için her türlü yönteme başvurmaları işten bile değildi ve bu baskılar sonucunda yüz binlerce insan yerlerini bırakıp gitmek zorunda kalmıştı.²⁶⁸

Muhacirlerin iskânın yanı sıra Rumlara yapılan saldırılarda Rumların göçmesine sebep oluyordu. Efiloğlu, Dündar’dan farklı olarak, “silahlı kişiler ve çeteler” tarafından Rumlara

²⁶⁴ A.g.k., 196. Ahmet Efiloğlu ise, Rum köylerine muhacirlerin iskân meselesini ise şu şekilde açıklamaktadır: “Yunanistan, mübadele gerçekleşmeden önce ne kadar çok Müslüman göç ederse o kadar iyidir düşüncesiyle hareket ediyordu. İttihat ve Terakki hükümetinin tavrı da çok farklı değildi. Hükümet, Mayıs ayının sonlarına doğru, Makedonya’dan gelen muhacirleri Batı Anadolu’da sahillere başlayarak iç kesimlere doğru Rum köylerine iskân etmeye başlamıştı. Talat Paşa Aydın vilayetine gönderdiği telgrafta [DH. ŞFR. 41/37, 8], yakında mübadele olacağı için bu tarz bir iskânın uygulanmasını istiyordu.” Bkz. (260), EFİLOĞLU, 52.

²⁶⁵ Bkz. (261), EFİLOĞLU, 106.

²⁶⁶ Bkz. (12), DÜNDAR, 208-209.

²⁶⁷ Örneğin “Aydın Vilayetine 21 Mayıs 1914’te gönderilen telgrafta gelen muhacirlerin ‘sahillerden başlayarak dahile doğru Rum köylerine misafir edilmesi’” istendi. Bkz. (261), EFİLOĞLU, 108-109.

²⁶⁸ Mesele salt gelen muhacirlerin bir yere yerleştirmek zorunda kalınması değildir. Bazen sınırların dışından muhacirlerin getirilmesi (celb) için de çalışılmaktadır. Buna yönelik hükümet tarafından “Selanik başşehbenderliğine” gönderilen 23 Nisan 1914 tarihli şifreyle 10.000 muhacirin gönderilmesi istenmektedir: “Mümkünse Kayalar, Cuma, Kozana, Serfceli ve hali oldukça iyi ve çalışkan çiftçilerden on bin kadar [10.000] muhacirin süratı mümkün ile Tekfurdağı’na çıkarılması elzemdir. Cemiyet-i İslamiye ile bil-müzakere icabına tevessül ile acilen malumat itası.” DH. ŞFR. 40/80 nolu belge için bkz. (12), DÜNDAR, 209.

yapılan saldırıların, gasp, hırsızlık, yol kesme, köy basma, basılan köyü yağmalama, hayvan çalma/kaçırma, öldürme ve yaralama şeklinde gerçekleşen olayların arkasında hükümetin bulunmadığını ve bu olayların zulüm gören Müslümanların “intikam” alma duygusunun bir sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu tür olaylarda Nisan 1914’te artış olmasına bağlı olarak da Rumların göçünde artış olmuştur.²⁶⁹

Bunlar haricinde Rumların göçmesi için, Mart 1914’te Trakya’dan başlayarak, Müslüman ahalinin Rumlara yaptığı baskı artmış ve bu baskılara paralel olarak binlerce Rum Yunanistan’a göç etmek zorunda kalmıştı. Bu baskının büyüklüğünden olacak ki, boşalan köylerin ahalisini yerlerine döndürmek için gönderilen nasihat heyetleri de sonuç almadan geri dönmek zorunda kalmıştı.²⁷⁰

Bu olaylar ve Rumların göçü devam ederken, Haziran 1914’de İttihat ve Terakki’nin Rumların göçtürülmesi konusundaki uygulamaları fiili anlamda değişime uğramıştı.²⁷¹ Ahmet Efiloğlu’na göre, bu değişim, Rum göçüne dair Avrupa kamuoyunda İttihat ve Terakki hükümetine karşı artan tepki ve hükümetin Yunanistan ile savaşı göze almamasından kaynaklanmıştır. Bu sebeplerden dolayı da Haziran 1914’ten sonra hükümetin Rum göçü politikası değişime uğramış ve Talat Paşa, Rum göçünü durdurmak için Batı Anadolu’ya gönderilmiştir.²⁷² Ancak Fuat Dündar, bu politika değişikliğini mübadele komisyonunun oluşturulmasına bağlamaktadır. Dündar’ın, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nden, Aydın Vilayetine gönderilen şifreli telgrafa ve Talat Paşa’nın bir şifresine²⁷³ dayanarak belirttiğine göre, Mübadele Komisyonu’nun kurulması Rumların

²⁶⁹ Bkz. (261), EFİLOĞLU, 117-119. Aslında Osmanlı ordusu tarafından “Tekirdağ’ın geri alınmasından bir gün sonra 15 Temmuz 1913’te, Başkumandan Vekili Ahmet İzzet Paşa’ya çekilen” telgrafta, oralarda “Ermenilere karşı yapıldığı haber alınan taşkınlıkların önlenmesi için gereken tedbirlerin alınması” istenirken Rumlara yapılanlar söz konusu olmamıştır. Bu emir haricinde çıkan birkaç emirde de, Ermenilerin korunması istenmekte iken, Rumların ismi geçmemektedir. Anlaşılan, devlet Rumlara yapılanların durdurulmasını istememektedir. Bu örnekler için bkz. A.g.k., 68-69.

²⁷⁰ A.g.k., 126-127.

²⁷¹ Örneğin Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Aydın, Trabzon, Kastamonu Vilayetlerine ve İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Teke, Menteşe, Kale-i Sultaniye mutasarrıflıklarına gönderilen 4 Haziran 1914 tarihli şifreli telgrafta, Rum köylerine muhacir iskânının “şimdilik” durdurulması istenmektedir. Bu da Rum köylerine muhacir iskânının hükümetin Rumları göçtürülmesi için uyguladığı planlı bir politikanın ürünü olduğunu göstermektedir. Ayrıca Haziran ayında Rumlara yapılan saldırılara katılanlar Divan-ı Harb-i Örfî’ye sevk edilmektedir. Bkz. A.g.k., 109-110, 123.

²⁷² Efiloğlu, **İkdam** gazetesinin haberine dayanarak, Venizelos’un 12 Haziran 1914 tarihinde Yunan Meclisinde yaptığı konuşmada, Rum göçünün durdurulmamasını savaş nedeni sayacaklarını açıklamaktadır. Bkz. (260), EFİLOĞLU, 54.

²⁷³ EUM’dan Aydın vilayetine 8 Temmuz 1914 tarihli şifre şu şekildedir: “muhaceratın, komisyonun netice-i tedkikatına kadar men edilmesi”, **DH. ŞFR.** 42/231. Talat Paşa’ya atfedilen şifre ise şu şekildedir: “komisyonun Dersaadet’de inikadına değin muhacerete suret-i katiyede mani olunmasını ehemmiyetle rica [ederim]”, **DH. ŞFR.** 46/67. Bkz. (12), DÜNDAR, 225-226 ve 186. not.

göçüne dair İttihatçı politikanın değişimine sebep olmuştur. Ona göre, “Rumları şiddetle kovma yöntemine gerek kalmamış olması” bu politikayı değiştirmiştir.²⁷⁴

Temmuz 1914’de başlayan bu Muhtelit Mübadele Komisyonunun toplantılarında uzlaşılamayan konular, bu noktada fikir vermektedir. Mesela Osmanlı heyeti mübadelenin yapılacağı alanı genişletmeye çalışmıştır. Görüşmeler başlamadan evvelki, Yunanistan tarafında Makedonya ve Epir, Osmanlı tarafında Trakya bölgesi ve Aydın vilayetinin mübadeleye tabi tutulmasına dair mevcut fikir değişmiş ve Osmanlı heyeti Çanakkale Boğazı’nın çevresinin de mübadele alanına dâhil edilmesini istemiştir.²⁷⁵ Diğer taraftan “İttihat ve Terakki hükümeti, Rumların göç etme arzularının Muhtelit Mübadele Komisyonu tarafından incelenmesine karşı çıkıyor, bu incelemenin yerel makamlar tarafından yapılmasını istiyordu.”²⁷⁶ Ancak Yunan heyeti de Çeşme ve Bergama gibi şehirlerden göç etmiş Rumların yerlerine iadesinde ısrar ediyordu.²⁷⁷ Bu da Yunanistan’ın yeri geldiğinde kendisine dayanak olabileceğini düşündüğü Rum nüfusun Anadolu’da kalmasını istediğini göstermektedir.

Öyle görünüyor ki, İttihat ve Terakki hükümeti, kişilerin isteğine bırakılan bir mübadelede, istediğini tam olarak elde edemediğinde, yerel makamların marifetiyle, Rumların göç etme/etmeme arzusunu değiştirmeye yönelik “müdahale”lerde bulunmak için zemin oluşturmak istemiştir. Her iki taraf da bunu çok iyi bilmektedir ki, baskı ve tehdit gibi devletin sürekli kullandığı “araçlar” devreye girmeden yüzyıllardır aynı topraklarda yaşayan insanların, yaşadıkları yeri terk etmeleri çok düşük bir ihtimaldi. İsteğe bırakıldığı takdirde mübadelenin her iki tarafı da memnun etmeyeceğinden, homojen bir nüfus yaratma isteğinde olan bu devletler, yeri geldiğinde “zoru” devreye koymaya zemin bırakmak istemekteydiler.

Her ne kadar Mübadele Komisyonunun çalışmaları bir sonuç vermemiş olsa da, I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla beraber Rumlara karşı politika farklı bir seyir almıştır. Aydın mebusu olan Emanuel Emanuelidi Efendinin, Rumların göçtürülmesi, Rum mallarına yapılan boykot ve Rum köylerine muhacir yerleştirilmesine dair sunduğu soru önergesine Talat Paşa cevap verirken, Rumların göç etmesini şiddetle engellenmesinde hükümetin kendinde hiçbir hak görmediğini belirtmişti.²⁷⁸ Talat Paşa işine geldiğinde gayet “hak-hukuk” tanıdığını,

²⁷⁴ A.g.k., 226.

²⁷⁵ Bkz. (260), EFİLOĞLU, 61.

²⁷⁶ A.g.m., 64.

²⁷⁷ A.g.m., 66.

²⁷⁸ Rum göçüne dair tartışma için bkz. **M.M.Z.C.** D. 3, İ. 2, 26, C. 1, 606-614.

insanların istemlerini şiddetle bastırmayacağını belirtse de işine gelmediğinde bunların göçünün önüne geçmeye çalışmıştı. Talat Paşa'nın Edirne'ye gönderdiği 22 Ekim 1914 tarihli şifreli telgrafta "Rum muhaceratı Yunanistan'a karşı bir vesile-i tehdit olarak kullanılacağından bu hususda tebligat-ı mahsuse vuku[u]na kadar vilayet dahilindeki Rumların muhaceratına katiyen müsaade olunmaması"nı istemiştir.²⁷⁹

Rumlara uygulanan politika bu sefer, bunların iç bölgelere gönderilmeleri şeklinde gerçekleşmiştir. Öncelikle Trakya bölgesinde Rumların iç taraflara sevk edilmeye başlanmasının ardından, Yunanistan'ın olayı protestosu ve Almanya'nın araya girmesi üzerine Şubat 1915'te sevkiate ara verilmiştir.²⁸⁰ Mart ayında sevk tekrar başlamış ve Mart-Haziran ayları arasında hedef alınan Marmara Adaları, Gelibolu, Çanakkale, Edirne, Çatalca ve Tekfurdağı'ndan Anadolu'nun içlerine sevkler gerçekleştirmiştir. Temmuz ayında Edirne'den 7-8 bin Rum, Ertuğrul ve Bilecik'e gönderilmiştir. 23 Haziran 1915 tarihinde ise "Edirne, Hüdavendigar Vilayetleri ile Karesi, Çanakkale mutasarrıflıklarına" gönderilen şifreyle "Marmara havzasında sahilden 1 saat mesafede bulunan köylerde sakin Rum ahalinin dahile celbine başkumandanlık" tarafından gerekli görüldüğü için sahillerdeki köyler hakkında bilgi istenilmişti. İç sevk edilen Rumlar çok nadir Müslüman köylerine iskân edilirdi. Bunların genelde Rum veya duruma göre Ermeni köylerine yerleştirilmeleri istenirdi.²⁸¹ Bu sevk de, Rum Patrikliğinin "stratejik sebeplerle" iç bölgelere sürülen Rumlar" adında Trakya Rumlarını içeren listeyi yayınlaması ve buna karşı Yunanistan'ın notası üzerine 27 Temmuz 1915'te Rumların sevkiate tekrardan durdurulur.²⁸²

Rumlardan boşaltılan yerlere ise muhacirler yerleştirilmeye devam edilmişti. Örneğin Marmara adalarında Rumlardan boşaltılan yerlere özellikle "Türk unsuruna mensub" olan muhacirlerin yerleştirilmesi istenmekteydi.²⁸³

Rumların iç bölgelere sevki 1916 Mayıs'ında da devam etmiştir. Bu defa Trabzon ve Samsun (Canik) kıyıları hedeflenmiş ve Yunanistan ile ilişkileri zedelemeyecek şekilde

²⁷⁹ **DH.ŞFR.** 46/57 nolu belge için bkz. (12), **DÜNDAR**, 230. Talat Paşa başka bir telgrafında ise, aslında Rumları göçe kendilerinin mecbur ettiklerini itiraf etmektedir: "Evvelce de tebliğ edildiği vechle bugün biz Rumları muhacerata mecbur ettikçe Yunanlılar da Selanik, Drama, Siroz ve civarındaki İslam ahaliye ait araziye zapt etmekte ve bu babda ki şikâyetlerimiz nazarı dikkate alınmamaktadır. Mukabele-i bil-misle bugünkü siyasetimiz müsait olmadığı gibi vasıta-i tehdidimizi dahi kaybetmekteyiz." **DH. ŞFR.** 46/66 nolu belge için bkz. (12), **DÜNDAR**, 231.

²⁸⁰ A.g.k., 232-233.

²⁸¹ A.g.k., 233-235.

²⁸² A.g.k., 235-236.

²⁸³ A.g.k., 236-238.

gerekli görülen köylerle sınırlı tutulması istenmiştir.²⁸⁴ Devamlı bir şekilde vilayet ve livalardaki Rumların nüfusuna dair bilgiler toplanırken,²⁸⁵ diğer taraftan Rumların göçtürülmesi bir başlatılmış, bir durdurulmuştu. Ancak hedef sürekli büyümüştür. 11 Ocak 1917 tarihli bir belgeye göre hedef artık “Rumların [sahillerden] 30 ya da 50 kilometre içeriye alınmasıdır.”²⁸⁶ Buna yönelik operasyonlara devam edilmiş ve Rumlar iç tarafa sürülürken yerlerine Müslümanlar (daha stratejik yerlere özellikle Türkler) iskân edilmişti. Örneğin Ayvalık’tan 5.000 Rum Denizli’ye sevk edilirken “Karadeniz Rumları, Sivas, Ankara, Kastamonu, Çorum, Çankırı, Karahisar-ı Sahip, Konya, Kütahya gibi illere sevk” edilmiştir.²⁸⁷

Yunanistan’ın savaşa katılma kararından sonra, hükümet tüm gücüyle sahillerde kalan Rumları iç bölgeler sevk ve yerlerine muhacir veya mültecileri iskân etmeye başlamış ve 1918 Haziranına kadar bu çalışmaya devam etmişti.²⁸⁸ Bu yoğun müdahaleye rağmen kalan Rumlar, Cumhuriyet kadroları tarafından mübadele ile gönderilmiştir.

5. 13. Ermeniler

Ermeniler gibi asırlardan beri meskun ve hazarî olan ve ekalim-i mutedile ve hatta baride iklimiyle ülfet etmiş olan bir kavmi ağaçtan, sudan ve her türlü levazım-ı inşaiye ve gıdaiyeden mahrum olan Zor çöllerine sevkten maksat ne idi? Maateessüf meseleyi inkâr ve teville mecal yok. Maksad imha idi ve imha edildi ve yine setr ve ihfası gayrikabildir ki: Bu kararı İttihad ve Terakki merkez-i umumiyesinin bazı azay-ı nafizesi ittihaz ve o merkez-i umuminin azay-ı tabiesinden olan hükümet tatbik eyledi.” (Ermeni sürgünü muhaliflerinden Haleb Vilâyeti valisi Celal Bey’in anılarından).²⁸⁹

Ermeni meselesine dair söz söylemek birçok neden dolayısıyla elbette kolay değildir. Özellikle Ermenilere karşı uygulanan İttihat ve Terakki politikalarının yüz binlerce insanın hayatına mal olması ve yaşanan büyük felaketler, söylenecek sözleri zorlaştırmaktadır. Ancak İttihat ve Terakki’nin Anadolu’nun “Türkleştirilmesi” denebilecek projesinde Ermenilere de yer vermesi bu mesele üzerinde durmayı zorunlu kılmaktadır.

²⁸⁴ A.g.k., 238-239.

²⁸⁵ A.g.k., 240.

²⁸⁶ A.g.k., 241.

²⁸⁷ A.g.k., 242.

²⁸⁸ A.g.k., 243-245.

²⁸⁹ Bkz. (4), ŞEKER, 171.

Ermeni “tard” ve “teb’îd”inin²⁹⁰ ana hatlarıyla anlatımına, Dört Yol bölgesindeki Ermenilerden başlamak mümkündür. Adana Valiliği’nin 13 Şubat 1330 (26 Şubat 1915) tarihli şifresinde, vali, Dört Yol bölgesindeki Ermenilerin “sevk”lerinin nedenlerinden söz etmektedir. Buna göre, 30 Kânûn-ı sâni 1330 (12 Şubat 1915) tarihinde Dört Yol’dan üç Ermeni “düşman gemisine firâr” etmiştir. 11 Şubat 1330 (24 Şubat 1915) tarihinde “sazlık içinde deniz kenarında” yakalanan bir Ermeni ifadesinde, “Türkiye’de huzur içinde olmadıklarını; küçük bir kuvvetle buraya geldiklerinde, kendilerinin de silâhlarıyla hazır olduklarını, Türkleri katledeceklerini ve söz konusu bölgedeki askerin kuvvetinin [ve topunun] bulunmadığını, düşman zırhlısına firar ederek ihbar etmek üzere sevk edildiklerini anlatmaktadır.” 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915)’da başka bir sazlık içinde “helyosta (ışıldak) işaretine mahsus iki tarafı siyah ortası kırmızı bir camlı bir ayine” bulunmuştur. Yani valiliğin belirtmek isteği, bu Ermeniler “düşman” güçleriyle ilişki içindedir ve onlarla beraber “Türkleri” yok etmek istemektedirler. Vali bu olaylardan sonra Erzin’deki mıntika kumandanını arayarak “o mıntikada hiçbir Ermeni kalmamak üzere Dört Yol’daki Ermenilerin kâmilan Osmaniye, Ceyhan ve Adana’ya sevkleri”nin gerekli olduğunu bildirmiştir.²⁹¹

Daha sonra ise 9 Nisan 1915’te Zeytun bölgesinin tamamen boşaltılması kararı alınarak Maraş Mutasarrıfına şifre ile bildirilmiştir.²⁹² Buna sebep olarak asker kaçağı Ermeniler ile askerler arasında yaşanan çatışmalar ve büyük bir “isyanın” çıkabileceğinden duyulan korku gösterilmiştir.²⁹³

Aynı gün (9 Nisan 1915/26 Nisan 1331) Nazır [Talat Paşa] Van Valisi Cevdet Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey’e şifreli telgraf gönderir. Bu şifreli telgrafta, “Van Gölü etrafında ve Van Vilâyetince malum olan mevâki’-i muayenedeki Ermeniler”in yoğun olarak yaşadıkları yerlerden “tard ve ihraclarıyla cenûba sevkleri takarrur edildiği”

²⁹⁰Ermenilere uygulananlar hakkında kullanılan “tehcir” kelimesi meselenin aslını gizleyen bir kelime olduğu için kullanılmadı. Bunun yerine, tam olarak olmasa da, meseleyi daha iyi yansıtacak ve belgelerde de sıkça geçen “tard” ve “teb’îd” kelimelerinin kullanılması uygun görüldü. “Tehcir” göç ettirmek anlamına geliyorken, tard ve teb’îd, kovma, uzaklaştırma ve sürme gibi anlamlara gelmektedir ve bir nebze de olsa uygulamaları daha iyi yansıtmaktadır. Bu kavramların geçtiği birçok örnek için bkz. **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı 1878-1920**.

²⁹¹GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**, C. I, 55, 341; Bkz. (255), AKÇAM, 139.

²⁹²**Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı 1878-1920**, 134.

²⁹³Bkz. (255), AKÇAM, 140. Kâmuran Gürün’e göre, 3 Ağustosta seferberlik ilan edildi. Ancak Zeytun’daki Ermenilerin, Osmanlı ordusuna katılmayarak Zeytun Fedai Alayı kurmak suretiyle kendi bölgelerini korumak istemeleri ve bu istekleri devlet nezdinde Kabul edilmemesi üzerine 30 Ağustosta isyan etmişlerdir. Bkz. Kâmuran GÜRÜN, **Ermeni Dosyası**, 200.

bildirilmekte ve bu uygulamanın Erzurum'un güneyi ve Bitlis'e bağlı kazalarda da, özellikle Muş, Sason ve Talori civarında, yürütülmesi istenmektedir.²⁹⁴

Bunu 24 Nisan tutuklamaları izlemiştir. Talat Paşa, anılarında bu tutuklamaların nedeni olarak Anadolu'da başlayan "sevk"lerin İstanbul'daki Ermeniler arasında "heyecan" yaratmasını göstermiştir.²⁹⁵ Ermeni parti liderlerinin ve komitacılarının takip edilmeye başlanması daha önceki bir tarihe rastlamaktadır. 6 Eylül 1914'te, EUM tarafından vilayet ve sancaklara gönderilen şifreli talimatla, Ermeni siyasi parti reisleri ile komitelerin önde gelenlerinin takip edilmesi ve gözetim altında tutulması istenmektedir.²⁹⁶

Bir taraftan tard ve tebid devam ederken Ermenilerin ne şekilde iskân edileceğine dair de fikirler oluşmaya başlamıştır. Başkumandanlık Vekâleti tarafından 26 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda belirtilenler bu fikirlerden biridir ve görüldüğü kadarıyla kendilerine ayrılan mıntikalara yetişebilen Ermeniler, bu hükümler çerçevesinde iskân edilmiştir. Buna göre;

Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetlerinden, Zeytun'dan ve buna benzer yoğun bulundukları yerlerden Diyarbakır vilayeti güneyine, Fırat nehri vadisine, Urfa Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri şifahi kararlaştırılmıştı. Yeniden fesat yuvaları meydana getirmemek için Ermenilerin göç ettirilmesinde şu düşünceler esas alınmalıdır:

- a) Ermeni nüfusu gönderildiği yerlerdeki aşiret ve İslam sayısının %10 nisbetini geçmemelidir.
- b) Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır.
- c) Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle da olsa yakın yerlere ev değiştirememelidir.²⁹⁷

Başkumandanlık Vekâleti'nin gönderdiği öneri yazısı daha Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmadan, 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde çıkarılan ve kısaca "Tehcir Kanunu" olarak bilinen **"Vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat"** adındaki geçici kanun ile yapılacak tard ve tebidlerin sorumluluğu hükûmete mal edilmiştir. Dört maddeden oluşan, bu kısa kanunun ilk iki maddesine göre;

²⁹⁴Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı 1878-1920, 134-135; Erdal AYDOĞAN, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, 354.

²⁹⁵Bkz. (12), DÜNDAR, 277.

²⁹⁶Bkz. (293), GÜRÜN, 212. Ayrıca bkz. (12), DÜNDAR, 263.

²⁹⁷Genelkurmay, No 1/1, KLS 44, Dosya 207, F. 2-3'ten aktaran: (293), GÜRÜN, 213; bkz. (294), AYDOĞAN, 354.

1-Vakt-i seferde ordu, kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükûmete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silâhla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakap (hemen) kuvay-ı askeriye ile en şiddetli surette tedibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

2-Ordu, kolordu ve fırka kumandanları, icabat-ı askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kura (kariyeler) ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemian diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.²⁹⁸

Başkumandanlık ve Harbiye Nazırının uygulamadan sorumlu tutulduğu bu kanun, elbette gücünü muğlaklığından almaktadır. Örneğin “icabat-ı askeriye (askeri gereklilikler)” ya da “hiyanet” neye göre ve kim tarafından belirlenecektir? Askeri ihtiyaçları kim belirler ve bunun ölçüsü nedir? Bu sorulara net bir cevap verilemez ve kanundan şu anlam çıkarılır: Ordu, kolordu ve fırka kumandanları istediklerini (topluca ya da tek başına) “başka” mahallere sürebilir. Yani bu kanun orduya, istedikleri kişi ya da kişileri istedikleri yere sürme hakkını vermektedir.²⁹⁹

Her ne kadar bu kanun, kişi ya da kişilerin bir yerden başka bir yere gönderilmesi görevini orduya ve uygulama sorumluluğunu Başkumandanlık ve Harbiye Nazırına vermiş olsa da, Ermenilerin tardı operasyonun başında Dâhiline Nazırı Talat Paşa bulunmaktadır. Talat Paşa, 21 Haziran 1915 tarihinde Trabzon, Diyarbekir, Canik, Sivas ve Mamuretülaziz’e gönderdiği şifrede, vilayet dâhilindeki Ermenilerin “bilaistisna bilumum” Musul, Urfa ve Zor³⁰⁰ taraflarına gönderilmeleri istenmektedir. Ancak yine de az sayıda aile bunun dışında tutulmuştur.³⁰¹ İstisna tutulan “zanaatkâr aileleri, asker aileleri ile Protestan ve Katolik

²⁹⁸ Yusuf Hikmet BAYUR, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III, 40. Kalan iki maddesi de kanunun ne zaman yayınlanacağına ve kanunun uygulamasından kimin sorumlu olduğuna dairdir.

²⁹⁹ Aslında devlet bu “muğlaklığı” çoğu durumda bırakır. Örneğin “Tunceli Kanunu”nun 31. Maddesi: “Vali ve kumandan emniyet ve asayiş noktasından lüzumlu görürse vilâyet halkından olan ferdleri ve aileleri vilâyet içinde bir yerden diğer yere nakletmeğe ve bu gibilerin vilâyet içinde oturmalarını menetmeğe salahiyetlidir.” İsmail BEŞİKÇİ, **Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi**, 15.

³⁰⁰ Zor bölgesi, 21 Mart 1912 tarihli Zor’un eski Mutasarrıf yardımcısı Lütfi Efendi’nin raporuna göre, toprakların % 80’i islah edilmemiş bir yerd. Sadece nehir kenarlarına yarım saat mesafeye kadarki yerlerde ziraat yapılabilir. Arazilerin sulanabilmesi için kanalların yapılması durumunda, buralara milyonlarca muhacir yerleştirilebilir. Ancak Lütfi Efendi’nin önerisi sadece bununla sınırlı değildir. Bölgede iskân edilmemiş aşiretler bulunmakta ve hükümetin oradaki hakimiyeti sınırlı kalmaktadır. Bu aşiretlerin iskân edilmesi ve “seyyar mutasarrıflık”lar kurularak aşiret reislerinin kaymakam olarak seçilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre çölü askerle doldurmak bile meseleyi çözmeyecek, aksine olayların çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Raporun değerlendirmesi için bkz. (12), DÜNDAR, 255-256.

³⁰¹ A.g.k., 296-298, 489. Erdal Aydoğan, “tehcir” kararının tüm Ermenileri kapsamadığına örnek olarak, “özellikle yetim çocuklar, dul kadınlar, hastalar ve ihtiyarlar”ı vermektedir. Bkz. (294), AYDOĞAN, 357.

aileleri” belirlenen yerlere % 5 oranına göre yerleştirilecekti.³⁰² Bunlar haricinde, Edirne, İzmir ve İstanbul’da yapılan sürgünler sınırlı kalmıştı.³⁰³

Daha bu kanun çıkmadan önce birçok Ermeni yerlerinden güneye doğru sürülmüştü. Her ne kadar Ermenilerin tard ve tebidi için çıkarılan kanun geçici de olsa, Ermeniler götürüldükleri yerlerde kalıcıydılar. Ermeniler sürülür sürülmez, bunlardan boş kalan yerlere Müslüman muhacirler yerleştirilmeye başlanmıştı. Örneğin Diyarbakır valisi boşalan köylere yerleştirilmesi için İstanbul’dan 10 bin muhacir gönderilmesini istemekteydi. Diğer taraftan Sivas valisi de 5 bin muhacirin gönderilmesini istiyordu. Ancak elde boşaltılan yerleri doldurabilecek kadar iskân edilmemiş muhacir yoktu. Bundan dolayı başka yöntemlere başvuruluyordu. Suriye’de bulunan Türk asıllı muhacirlerin, Halep, Urfa ve Adana gibi yerlere gönderilmesi ve buradaki boş Ermeni evlerine iskân edilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca Talat Paşa 21 Ağustos 1915’te tüm vilayet ve sancaklardan göçebe ve yarı-göçebe olan Türklerin boş yerlere iskân edilmesini istemekteydi.³⁰⁴

Bunun haricinde, açılan boşluğun doldurulamaması üzerine, “Kasım 1915’te, aşiret suvari fırkalarına mensub aşiretler” boşaltılan yerlere yerleştirilir. Eylül 1915’te Osmaniye’de bir grup Dürzü ve 1915’in sonlarına doğru Arap aileler Eskişehir, Konya, Hüdavendigar, Ankara, Sivas ve Kayseri’de Ermeni yerleşimlerine iskân edilir.³⁰⁵

Talat Paşa’nın defterine göre, birkaç vilayet hariç, 924.158 Ermeni “sevk” edilmiştir.³⁰⁶ Başka bir kaynaktaki³⁰⁷ olup da bu defterde olmayan Van’ı da eklediğimizde bu sayı 991.950’yi bulmaktadır. Tabii listeye eklenmeyen başka yerler de vardır ve fakat elimizdeki listelerde buna dair bilgiler bulunmamaktadır. Sadece bu bilgiler olayın büyüklüğünü bize göstermektedir. Belirtilmesi gereken başka önemli bir nokta daha vardır. Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayınlanan **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri** kitabının I. cildinde yer alan “Sevk ve teb’îdleri mukarrer Ermeni ahâlînin vilâyet ve müstakil livâ üzerine mikdârını irâe eder” başlığı altında verilmiş listede, vilayet veya liva isimlerinin yanına sırasıyla “Sicilde mukayyed nüfûs” ve “sevk olunan nüfûs” ile ilgili sayılar verilmektedir.³⁰⁸ İlginç olan burada “Sicilde mukayyed nüfûs” olarak verilen sayılar, **Talât**

³⁰²Bkz. (12), DÜNDAR, 298-299.

³⁰³A.g.k., 307.

³⁰⁴A.g.k., 289-291.

³⁰⁵A.g.k., 292.

³⁰⁶Murat BARDAKÇI, **Talât Paşa’nın Evrak-ı Metrûkesi**, 77.

³⁰⁷Bkz. (291), GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, 445.

³⁰⁸A.g.k., 445

Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi kitabında “sevk” edilmiş olarak gösterilmektedir.³⁰⁹ Yani iki kaynak karşılaştırıldığında sicile kayıtlı olan bütün nüfus sevk edilmiştir. Ancak **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri** adlı yayında ayrıca Zor, Musul ve Suriye'ye sürülen Ermenilerden bir kısmının kaçmayı başarak sürgünden kurtulduğu belirtilmiştir.³¹⁰

Bu kadar kısa bir zamanda bu kadar büyüklükte bir kitlenin sürülmesinin ağırlığı, birçok Ermeni'nin Müslüman olmasına yol açmıştır. Çünkü ilk dönemlerde din değiştirenler sürgünden kurtulmuştu. Örneğin 22 Haziran 1915 tarihli Talat Paşa imzalı Van, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbekir ve Sivas vilayetleriyle Canik Mutasarrıflığına gönderilen şifreli telgrafta, Ermenilerin güneye sevk esnasında din değiştirerek Müslüman olanların alıkonulması ve bu din değiştirmenin toplu olduğu durumda, bunların vilayet/liva dâhillerinde dağıtılması istenmişti.³¹¹

Ancak bir müddet sonra din değiştirmek de sürgünü engellemeye yetmez olmuş ve din değiştirmeye dair yapılan başvurular kabul edilmemeye başlanmıştır. 1 Temmuz 1915 (18 Haziran 1331) tarihinde Erzurum, Adana, Bitlis, Haleb, Diyarbekir, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van, Urfa, Kütahya, Maraş, İçel ve Eskişehir, Vilâyet ve Mutasarrıflıklarına hitaben yazılan şifreli telgrafta bu durum görülmektedir. Buna göre, bazı Ermenilerin Müslüman oluşunun sebebinin memleketlerinde kalmak olduğu bilindiği için yapılan din değiştirmelerine itimat edilmemeli ve “menfaatlerini tehlikede gördükleri zaman” bu tür yöntemlere başvuran şahısların Müslüman olsalar da sevklerine devam edilmelidir.³¹² Aynı içerikte daha kısa bir şifre 13 Temmuz 1915 (30 Haziran 1331) tarihinde Kayseri Mutasarrıflığına gönderilmektedir. Burada da, “Ermenilerin ihtidâsı sırf ilcâ-yı menfaat ile olduğu için ihtidâları üzerine teb'îdleri te'hir” edilmeyeceği belirtilmektedir.³¹³

4 Kasım 1915 (22 Teşrinievvel 1331) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Haleb, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van Vilâyetleri'ne ve Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kale-i Sultaniye, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Maraş, Eskişehir, Kütahya Mutasarrıflıkları'na gönderilen telgrafta, Müslüman olmalarına izin verilecekler için daha genel ilkeler belirlenmiş gözükmektedir. Buna göre,

³⁰⁹ Bkz. (306), BARDAKÇI, 77.

³¹⁰ Bkz. (291), GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, 445.

³¹¹ DH. ŞFR. 54/100'den aktaran: (36), DÜNDAR, 159.

³¹² DH. ŞFR. 54/254 numaralı belge için bkz: **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı 1878-1920**, 185.

³¹³ DH. ŞFR. 54/427 numaralı belge için bkz: A.g.k., 198.

sevk edilmeyen veya sevk edilip de yolda sevkleri durdurulanların ihtidaları kabul edilecektir.³¹⁴

5. 14. Nasturi ve Süryaniler

Genelde Hakkâri (Çolemerik) bölgesinde yaşayan Nasturiler için uygulanan pratik diğer etnik topluluklara uygulananlarla hemen hemen aynıdır. Kalan az sayıda Ermeni'nin, Rum'un veya Müslüman toplumların (Kürtler, Arnavutlar, Boşnaklar gibi) iskân edilmesinde uygulanan politikalar Nasturilere de uygulanmıştır. Nasturilerin nüfuslarının azlığı dolayısıyla bunların başka yerlere gönderilmeden orta Anadolu'da iskân edilmeleri istenmiştir. "İhraç ve tard" edilmelerine kullanılan "söylem" diğer Gayrimüslim unsurlar için kullanılanlarla aynıdır. Talat Paşa tarafından Van Vilayetine yazılan 26 Ekim 1914 tarihli şifre hem bu "söylem"i göstermekte, hem de bunların "ihraç ve tard"larından sonra ne şekilde iskân edilecekleri noktasında yeterince fikir vermektedir:

Şimdiye kadar vaziyetleri hükümet için daima dai-i iştibah bir halde kalmakdan kurtulamayan ve tahrikât-ı ecnebiyeye pek büyük bir vasıta ve alet olmakdaki istidadları İrandaki harekât ve teşebbüsât-ı ahireleri münasebetiyle nazar-ı hükümetde bir kat daha tevazzuh eden Nasturilerden bilhassa İran hududuna civar menatıkımızda bulunanlarının mücerred hükümetin kendilerine karşı adem-i itimadından münbais bir ceza-yı mahsus olmak üzere işar-ı alileri vechile bulundukları yerlerden ihrac ve tardlarıyla Ankara ve Konya gibi münasib vilayata müteferrik suretde sevkleri ve badema toplu bir halde bulunmamaları için de münhasıran İslam kurasında olmak ve hiçbir mahalde azami olarak yirmi haneyi tecavüz etmemek ve iskân hususunda hükümetçe hiçbir güna muavenet ve taahhüdü tazammun etmemek şartıyla kalabilmelerine müsaade edilmesi ve icab eden vilayata tebliğ-i keyfiyet olmak üzere işarı ve bu hususta icab eden tedabirin ittihazından sonra Vandan müfarakat olunması.³¹⁵

Belgede görüldüğü gibi, genelde klasikleşmiş bir söylem olarak ecnebilerin tahriklerine alet olduğu belirtilen Nasturilere hükümetin itimadı kalmadığından bunlara özel bir ceza olarak Ankara ve Konya gibi yerlere sürülmeleri ve buralarda toplu halde kalmamaları için Müslüman köylerine en fazla 20 hane olacak şekilde iskân edilmeleri istenmektedir.

³¹⁴ DH. ŞFR. 57/281 numaralı belge için bkz: A.g.k., 314.

³¹⁵ DH.ŞFR.46/78 nolu belge için bkz. (12), DÜNDAR, 350-353, 492-493.

Ancak Ekim 1914'te gönderilen telgrafta bunların sürülmesi için Ankara ve Konya gibi orta Anadolu vilayetleri seçilirken, Nisan 1915'te yapılan operasyonla Nasturiler Musul'a sürülmüşlerdir. Bu hükümetin Nasturilerle ilgili planlarında bir değişiklik olduğunu göstermektedir. Bu değişikliğin Ermeni sürgünüyle ilgili olma olasılığı yüksektir.

Ancak bu durumun merkezin inisiyatifi dışında gerçekleşmiş olması da muhtemeldir. Çünkü yerel yöneticilerin Diyarbakir'deki Süryanileri sürgün ettiğinde, merkez bunu engellemeye çalışmıştı. Merkezden Süryanilere dair bir müdahale olmamasına rağmen bunlar da Ermenilerin akıbetine uğramıştı. Ermenilere uygulanan sürgün ve katliamların tüm Hristiyanlara uygulanması üzerine, Talat Paşa "Ermeniler hakkında ittihaz edilen tedabir-i inzibatiye ve siyasiyenin diğer Hristiyanlara" uygulanmamasını Diyarbakir valisinden istemişti.³¹⁶

5. 15. Yahudiler

Yüzyıllardır Yahudilerin sığındıkları yer Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. İttihat ve Terakki'nin başa geçtiği dönemlerde bu durum değişmiş ve Balkanlar'da Müslümanlarla beraber baskı ve zulme uğrayan Yahudilerin Osmanlı'nın kalan topraklarına sığınmalarına pek sıcak bakılmamaya başlanmıştır. Osmanlı döneminde devletle pek sorunu olmayan ve hatta II. Meşrutiyet öncesinde İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler kuran ve II. Abdülhamid'e karşı cemiyetle beraber muhalefet eden Yahudiler, İttihatçıların yeni projesinde yer almamıştır. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Yahudilerin Filistin bölgesine yerleşme planlarına karşı alınan önlemler İttihat ve Terakki döneminde de devam etmiştir. Birbirine muhalif olan bu iki iktidarın, iktidarda oldukları süre içerisinde Yahudilere uyguladıkları politikaları benzerdi: Filistin'de Yahudi nüfusunun yerleşmesine izin vermemek.³¹⁷

Filistin'de biriken Yahudilerin buradan çıkarılması için yapılan operasyonlar, buradan sorumlu olan Cemal Paşa ve Yafa mutasarrıfı olarak atanan polis memuru Bahaddin'in üzerinden gerçekleştirilir. Ancak Yahudilerin çıkarılması hiç de kolay değildir. Çünkü yapılan en ufak müdahale uluslararası güçlerin tepkisiyle karşılaşmış ve yapılan operasyonlar durdurulmak zorunda kalınmıştı. İttihatçılar bunları gönderme çarelerini ararken, yabancı devlet tebaası olan Yahudilerin Osmanlı tebaalığına geçmeleri gerektiğini

³¹⁶ A.g.k., 353-354.

³¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. A.g.k., 354-371.

belirtmiş ve bunun üzerine binlerce Yahudi, Osmanlı tebaalığına geçmek için başvuruda bulunmuştur. Bununla, başvuruda bulunmayanların gönderilmeleri için zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu arada Yahudilerin iç kesimlere sürülmesi de düşünülmüş, fakat tepkiden çekinildiği için gerçekleştirilememiştir. Ancak yine de fırsat bulunur bulunmaz Yahudiler gönderilmeye devam edilmiştir. Örneğin 2 Ocak 1915 tarihinde, Meclis-i Vükelaca Yahudilerin kabul şartları belirlenir, ancak belirlenen şartlar dikkate alınmadan 1.600 Yahudi sürülür.³¹⁸

Uygulanan yöntemler kısmen başarılı olur ve 1915 yılının sonuna gelindiğinde 11.300 Yahudi Filistin'den çıkarılır. Osmanlı tebaalığına geçenlerin sayısı da 20.000 civarında kalır. Yahudilerin akıbeti Talat ve Cemal Paşalar tarafından belirlenmiştir. Talat Paşa, 25 Ağustos 1915'te Cemal Paşa'ya gönderdiği şifrede "Osmanlı'ya düşman duygular besleyen yabancı tebaa Yahudilerin Çorum'a sürülmeleri ve Osmanlı tebaalığını yeni kabul etmiş olanların da arz-ı Filistin'den hariç yerlerde ikamete mecbur bırakılma, yani iç bölgelere gönderilmeleri"ne dair görüşünü sormaktadır. Cemal Paşa da Yahudilerin sürülmesi noktasında Talat ile hemfikir olmalı ki 1915 sonlarında takibatı ve sürgünü başlatır. Ancak bu sefer de araya Almanlar girmiştir.³¹⁹

Bu hemfikirliği ve "Siyonistler"e uygulanmak istenenleri en iyi gösteren belge Talat Paşa'nın Cemal Paşa'ya cevaben gönderdiği 6 Temmuz 1916 tarihli telgraftır. Talat Paşa "memleket için zararlarından şüphe olmayan Siyonistlerin, memlekettten temizlenmeleri icab eden her türlü şiddetli ihracları lüzumunun kabulü" yanında "bunların Filistin'deki emlak ve arazilerinin hükümet tarafından temelluk olunarak, muhacirlere tahsisıyla, devlet çıkarı açısından hayırlı ve pek elzem olacağına" da iknadır. Ancak bu uygulamaların "bu aralık mümkün olup olmadığının ve bu emlakın ve arazinin istimlakı halinde hangi mahal muhacirlerinin iskânı münasip bulunduğunu" da öğrenmek istemektedir.³²⁰

Mesele açıktır ve Siyonistlere uygulanması gerekenler belirlenmiştir. Ancak bu uygulamalar için zaman olup olmadığı ve buralar boşaltıldığında buraların elde tutulması için hangi muhacirlerin yerleştirileceği gibi konular netleştirilmemiştir. "Kurtulması", "kuşatmaya" alınması ve "Türkleştirilmesi" gereken bölgeler vardır ve bunların hepsi için daha fazla "muhacir" ve Türk nüfus gerekmektedir. Bu hesaplar birbirini tutmazsa yapılan

³¹⁸A.g.k., 373-376.

³¹⁹A.g.k., 383.

³²⁰A.g.k., 385-386.

müdahaleler, tepki haricinde bir şey getirmeyecektir. Örneğin daha Ermenilerden boşaltılan yerler muhacir ve Türklerle doldurulmamışken, Filistin gibi daha uzak olan bir yere bu nüfusu göndermek sıkıntı yaratabilir. Ayrıca bu nüfusun gönderilmediği durumda da buranın elde tutulması zorlaşabilir. Bu açıdan hesaplamaları yapan ve tüm yerlerdeki muhacir, mülteci, Müslim ve gayrimüslim sayılarını bilen Talat Paşa'dır ve bir ayarlama yapma uğraşındadır. Cemal Paşa tüm bunlardan, bu nüfustan kısmen habersiz kendi bölgesindeki nüfustan "kurtulmaya" bakmakta ve bu noktada Talat Paşadan daha aceleci davranmaktadır.

Siyonist olarak tanımlanan Yahudilerin sürgün edilmelerinin nedenleri Ermeniler ya da Rumlarınkiyle kısmen benzerlik gösteriyordu. Örneğin İngilizler Gazze'yi kuşattıklarında –Osmanlı ordusu tarafından durdurulmalarına rağmen- Kudüs Mutasarrıfı İzzet Bey, Yafa ve civarını Yahudilerden boşaltmak ister. Şiddetli bir şekilde gerçekleşen bu boşaltmada, Cemal Paşa'nın emriyle sadece çiftçiler dışta tutulmuştur. Buranın boşaltılması tamamlandıktan 10 gün sonra Kudüs'ün boşaltılma kararı alındığı bilinmektedir.³²¹

Ermenilerin başına gelenlerin herkes için malum olduğu bir dönemde Yahudilerin de bu muameleye tabi tutulmasına yönelik dış tepkilerin fazla olması, ortaya çıkan sonucun bir benzerinin tekrardan ortaya çıkması durumunda İttihatçılar çok fazla zorlanacaktı. Bu açıdan Yahudilerin biraz daha az "hasar" ile bu süreci atlattıkları söylenebilir. Ancak bazı yöneticilerin Yahudileri tehdit edişinde Ermenilerin başına gelenleri örnek verdiği durumlarla da karşılaşmak mümkündü. Mesela Hayfa Mutasarrıfının Samarin köylülerine söyledikleri bunu ortaya koymaktadır:

Lasinski adlı casusu bana teslim etmezseniz Ermenilerin başına gelen sizin de başınıza gelecektir. Çünkü Ermeni olaylarında benim de dahilim vardır.³²²

Yahudilerin sürgününde her seferinde birileri devreye girerek müdahaleyi durduruyordu. Ancak buna rağmen müdahale sürekli olarak devam ediyordu. Örneğin Cemal Paşa'nın askeri nedenler göstererek Gazze, Yafa, Hayfa, Beyrut ve Trablusşam Yahudilerini iç bölgelere sevk etmek istemesine rağmen, dış baskılar nedeniyle Enver Paşa devreye girerek sevkı durdurmaktaydı. Bu tür müdahaleler 9 Aralık 1917'de Kudüs'ün kaybına kadar devam etmiştir.³²³

³²¹A.g.k., 388-389.

³²²A.g.k., 393.

³²³A.g.k., 393-395.

5. 16. Sonuç

İttihat ve Terakki'nin nüfus politikalarının anlatılmaya çalışıldığı bu bölümde görüldüğü gibi, kısa denebilecek bir zamanda milyonlarla ifade edilen kitleler oradan oraya sürülmüş ve büyük kayıpların yaşandığı/yaşatıldığı nüfus müdahaleleri yapılmıştır. Uygulanan bu nüfus politikaları Müslüman olup da Türk olmayan unsurlara karşı genelde “Türkleştirme” amacıyla yapılmakta iken, Gayrimüslimlere uygulanan politikalar çok daha karmaşık bir durumdadır. Anadolu'nun mümkün olduğu kadarıyla bu Gayrimüslim nüfustan boşaltılması amacı güdülürken, bir taraftan bunları başka devletlere karşı bir koz olarak kullanma yolu tutulmaktadır.

ALTINCI BÖLÜM

6. İSKÂN-I AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYETİ (İAMM)

Özellikle Balkan Savaşlarıyla beraber yaşanan kitlesel göç hareketleri için dönemin hükümetinin aldığı önlemlerin en önemlisi 30 Nisan 1329 (13 Mayıs 1913) tarihli **İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi**'nin hazırlanmasıdır. Bu nizamnamede, muhacirlerin sevk ve iskânlarının hangi esaslar çerçevesinde yapılacağı belirtilmekte ve muhacirlerin işleriyle ilgilenecek bir müdüriyet ve buna bağlı komisyonların oluşturulması planlanmaktadır. Genelde İAMM bu nizamnamenin öngördüğü bir kurum olarak görülse de, aslında nizamname ile İAMM uygulamaları arasında çok derin anlayış farklılıkları bulunduğu söylenebilir. İhtiyaçtan dolayı, yani gelen muhacirlerin sevk ve iskân edilmesi için, hazırlanmış olan bu nizamname, gelen muhacirleri “milliyet” esasına göre ayırmayan, yerleşik ya da göçebe yaşayanların hayatına müdahale etmeyen bir programdır. Ancak İAMM toplumun homojenleştirilmesine dair yapılacak “müdahalelerin” odak noktalarından biri olmaktadır.

6. 1. İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi

Daha önce de belirtildiği gibi, 1328 (1912-1913) yılına gelindiğinde muhacir işleriyle ilgilenen “Muhacirîn İdaresi”nde sadece bir müdür (Said Paşa) görev yapmaktaydı. Ancak muhacir göçünün artması üzerine, önceki kısa talimatnamelerden farklı olarak, teferruatlı bir nizamname hazırlanmıştı. 6 Mayıs 1329 (19 Mayıs 1913) tarihinde yayınlanarak yürürlüğe giren ve 45 maddeden oluşun 30 Nisan 1329 (13 Mayıs 1913) tarihli **İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi**³²⁴, “Muhâcirînin Sûret-i Kabûlu”, “Vazâif”, Sûret-i İskân” ve “Mevâdd-ı Müteferrika” olmak üzere dört bölümden oluşturulmuştur.

Genel olarak nizamnamede, muhacirlerin kabul edilme koşulları, kabul edilenlerin ne şekilde iskân edileceği, hükümet tarafından yapılacak yardımlar, bunların muafiyet ve sorumlulukları ve bu işleri yürütecek müdüriyet ve komisyonların yapısı ile görevleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Bu nizamnamede, İttihat ve Terakki'nin

³²⁴ 13 Cemaziyelahir 1331/6 Mayıs 1329 (19 Mayıs 1913) tarih ve 1466 numaralı **Takvîm-i Vekayi**'de yayınlanmış olan bu nizamname için bkz: “İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi”, **Düstûr**, II/5 377-384. Bu nizamnamenin çeviriyazısı daha önce yayınlanmıştı. Ancak, ben kullandığım maddeleri **Düstûr**'da yayınlanmış haliyle karşılaştırarak kullandım. bkz: Ahmet HALAÇOĞLU, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, 110-115; bkz. (208), AĞANOĞLU, 346-354.

politikalarından farklı olarak, gelen muhacirler “milliyet” esasına göre ayrılmamış³²⁵ ve muhacirlerin iskân edilmelerinde âdet ve dillerini unutturmak gibi amaçlar güdülmemiştir. Örneğin, İttihat ve Terakki Cemiyeti “milliyet”lerine göre muhacirlerin iskânında yerli ahalinin (genelde “Türk” nüfusunun) % 5 veya % 10’nu geçmemesi istenirken, bu nizamnamede toplu gelen muhacirler için köyler kurulabilecektir.³²⁶ Bu köylere cami, mektep, çeşme, karakol, mezarlık ve pazar yeri gibi tüm halkın ihtiyaçlarını karşılayacak yapılar yapılacaktır.³²⁷ Diğer taraftan, nizamnamede, akraba olanların yan yana veya yakın yerlere iskân edilmeleri gereği özellikle belirtilmektedir.³²⁸ Muhacirlerin geldikleri yerlerdeki iklim koşullarına uygun yerlere iskân edilmeleri gerektiği de nizamnamedeki hükümler arasında yer almaktadır.³²⁹

Nizamnamenin yayımlanışı, İttihatçıların Babiâli Darbesiyle hükümete geldikleri tarihten sonraya denk gelmektedir. Yani 23 Ocak 1913 tarihli Babiâli Baskını ile İttihatçılar iktidarı ele geçirmişlerdir ve bu baskından yaklaşık dört ay sonra (13 Mayıs 1913) nizamname onaylanmıştır. Bu nizamnamenin İttihatçıların politikalarına uygun olarak hazırlanmayışına ilişkin farklı görüşler öne sürmek mümkündür. Nizamnamenin İttihatçıların politikalarına uygun olmaması bu dönemde Mahmut Şevket Paşa’nın sadrazam olması ve İttihatçıların hükümetteki etkilerinin hala sınırlı olmasıyla mı³³⁰ yoksa İttihatçıların bu nizamname ile politikalarını gizlemeye çalışmak istemeleriyle mi açıklanmalıdır? Bir açıdan İttihat ve Terakkinin yönetime tümüyle hâkim olması, Mahmut Şevket Paşa’nın, muhalifler

³²⁵Muhacirler yalnızca “muhacir” ve “mülteci” olarak ayrılmaktadır. Krş. “Madde 2: Muhâcirin iki kısımdır. Birincisi hükûmet-i metbû’alarından istihsâl-i me’zûniyyetle terk-i tâbi’iyyet iderek gelenler, ikincisi mülteci olarak gelüb de tâbi’iyyet-i ‘Osmâniyyeye dâhil olmak istid’âsında bulunanlardan hükûmetce muhâcir sıfatıyla kabulüne karar virilenlerdir.”

³²⁶Krş. “Madde 27: Yeni bir karye teşkil idecek sûrette bir mahalle toplu muhâcir iskân idildiği takdirde inşâsı lâzım gelen câmi’-i şerif ile mekteb binâsı ve çeşme için ihtiyâr olunacak masraf ve lede’l-hâce köy nâmına alınacak damızlık hayvân ve âlât-ı zirâ’iyye esmânî karye hânelerine tevzî’ ve taksîm olunarak her hânenin hissesine isâbet iden mikdâr her hâneye mahsûs olan zimemât ile birlikde hazînece âtiyen tahsîl olunur.”

³²⁷Krş. “Madde 32: Bir mahalden toplu olarak gelen muhâcirlerin muntazam ve kavâ’id-i sıhhiyyeye muvâfık bir karye teşkiliyle iskânı te’mîn olunmak üzere tefrîk olunan arâziye tabîb ve mühendis i’zâm ve câmi’ ve mekteb ve çeşme ve karagol ve bir köye mahsûs hâne başına onar dönüm i’tibâriyle mer’â mahalli ve birer dönüm orman mahalli ve kabristân ve pazar yeri gibi ihtiyâcât-ı ‘umûmiyye için münâsib mahaller intihâb ve tefrîk olunur.”

³²⁸Krş. Madde 31. “(...) Muhâcirin miyânında yekdiğerine akraba bulunanların birlikde veya yekdiğerine yakın yerlerde iskânlarına dikkat olunacaktır”,

³²⁹Krş: “Madde 43: Vilâyâtdeki komisyonlar muhâcirin iskânı için bulacakları arâzinin maddesi sâlifede gösterilen arâziden hangisi olduğunu ve sâhibli veya sâhibsiz bulunduğunu ve ikamete ve karye ittihazına mevki’an ve sıhhaten sâlih ve sâlim ve zirâ’ate elverişli olup olmadığını ve muhacir iskânıyla ahâlî-i kadîmenin ihtiyâcâtı tazyik idilüb idilmeyeceğini tedkik etmek ve muhâcirin-i vâridenin vatan-ı aslîlerini nazar-ı dikkate alarak alışdıkları âb u havâyâ mümkün mertebe muvâfık olacak mahaller tefrîk ve tahsîs eylemek vazifesiyile bi’l-hâssa mükellefdirler. Bu sûretle muhâcirin iskânı için bulunacak arâzi tafsilât-ı lâzimeyi câmi’ olarak Dâhiliye Nezâretine bildirilür ve Muhâcirin Müdüriyetince ve mahallî komisyonlarca defâtir-i mahsûsaya kayd idilür.”

³³⁰Nizamnamenin altındaki yazılan isimlerde şunlardır: Sadrazam ve Hiriciye Nâzırı Mahmûd Şevket, Hâriciye Nâzırı Mehmed Sa’îd, Şurâ-yı Devlet Re’îsi Sa’îd Paşa, Şeyhülislâm Es’ad, Ticâret ve Zirâ’at Nâzırı ve Nâfi’a Nâzırı Vekîli Celâl, Mâliye Nâzırı Ref’at, ‘Adliye Nâzırı İbrâhîm, Bahriye Nâzırı Mahmûd Paşa, Dâhiliye Nâzırı ‘Âdil, Ma’ârif Nâzırı Ahmed Şükrü, Posta ve Telgraf Nâzırı Öskan, Evkaf-ı Hümâyûn Nâzırı Hayri.

tarafından istifaya zorlanması ve 11 Haziran 1913'te uğradığı suikast sonucu ölümünden sonra 13 Haziran 1913'te Sait Halim Paşa sadrazam ve Talat Bey de Dâhiliye Nazırı olmasıyla gerçekleşmiştir.³³¹ Diğer taraftan nizamname resmi gazetede yayınladığından, her kesim tarafından okunması ve değerlendirilmesi mümkündür. Ancak İttihatçılar asıl amaçlarına hazırladıkları talimatnameler ve gizli emirlerle ulaşmaya çalışmaktadır. Diğer bir deyişle “görünür” olan bu nizamname tam anlamıyla sadece “Türk” olarak kabul edilen muhacirler için uygulanmaktaydı

6. 1. 1. İskân-ı Muhâcirîn Nizâm-nâmesi'nde Öngörülen “Muhâcirîn Müdiriyyeti” ve “Muhâcirîn Komisyonları”

Diğer taraftan nizamnamede öngörülen “Muhâcirîn Müdiriyyeti” ve “Muhâcirîn Komisyonları”, öngörüldüğü şekliyle oluşturulmamıştır. Nizamname yalnızca muhacirlerle ilgilenecek bir müdüriyetin yapısını çizmektedir. Ancak oluşturulan müdüriyet, muhacirlerin yanında bir de aşiretlerin iskânıyla ilgilenmektedir. Bu nizamnamede öngörülen “Muhâcirîn Müdiriyyeti” ve “Muhâcirîn Komisyonları”nın yapısı ve görevleri hakkında nizamnamedeki ilgili hükümlerin özetini yapmakta fayda vardır.

Nizamname'de, “muhacirlerin bütün işleri Dâhiliye Nezaretine bağlı Muhâcirîn Müdiriyyeti tarafından idare” edileceği öngörülmektedir. “Bu müdiriyyetin vazifesi talimatname ile muayyendir”.³³² Merkezdeki müdüriyet haricinde iskân işlerinin yoğun olduğu vilayetlerde de bu müdüriyete bağlı bir “idare şubesi” oluşturulacaktır. Bu idare şubesi, “bir muhacirîn müdiri veya memuru ile bir kâtibten” oluşacaktır. İdare şubesi olmadığı yerlerde, bu kişilerden biri bu işlerle görevlendirilecektir.³³³ Vilayetlerde görevlendirilecek müdür ve memurlar Dâhiliye Nezareti tarafından hizmeti geçmiş kaymakamlar arasından seçilecek ve bunların memuriyeti ise irade-i seniyye (Padişah emri) ile uygulanacaktır. Kâtip ve diğer geçici memurlar ise, “İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu” tarafından tayin olunacaktır.³³⁴

³³¹Hasan BABACAN, **Mehmed Talât Paşa (1874-1921): Siyasi Hayatı ve İcraatı**, 75-76.

³³²Krş: “Madde 9: Muhâcirîn mu‘âmelât-ı ‘umûmiyyesi Dâhiliye Nezâretine merbût Muhâcirîn Müdiriyyetince idâre olunur. Bu müdiriyyetin vazifesi ta‘lîmât-nâme ile mu‘ayyendir.”

³³³Krş: “Madde 10: Mu‘âmelât-ı iskâniyyesi kesir olan vilâyâtda bir muhacirîn müdir veya me‘mûru ile bir kâtibden mürekkeb ve Muhâcirîn Müdiriyyetine merbût bir idâre şu‘besi teşkil veya bunlardan yalnız biri tavzîf idilir.”

³³⁴Krş: “Madde 11: Mu‘âmelât-ı iskâniyyesi kesir olan vilâyâta ta‘yîn olunacak muhâcirîn müdir ve me‘mûrları mesbûkü'l-hidme ka'im-makamlar miyânından Dâhiliye Nezâretince intihâb ve me'mûriyyeti bâ-irâde-i seniyye

İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu, her vilayette ve müstakil livalarda bulunacak, vali ve mutasarrıfların riyaseti altında olacaktır. Komisyona defterdar veya muhasebeci ve “İdare Meclisi ve Belediye azasından birer veya ikişer kişi, Defter-i Hakanî, Ziraat, Sıhhiye müdürleri, Nafia başmühendisi ve hükümet doktoru olmadığı yerlerde belediye doktoru” katılacaktır.³³⁵

Vilayet komisyonlarının gerek görmesi üzerine, liva ve kazalarda oluşturulacak şubeler ise, o yerleşim biriminin “mutasarrıf veya kaymakamlarının riyaseti altında” ve uygun kişilerden oluşturulacaktır.³³⁶

Oluşturulacak bu komisyon ve şubelerde görev yapacak kişiler, kendi asli görevlerinin dışında bu işlerle uğraşacaktır. “Şerefli bir hizmet” olarak görülen bu iş için görevlendirilen kişilere ayrıca ödeme yapılmayacaktır. Diğer bir deyişle iskân işleri, daha önceki dönemde olduğu gibi, devlet memurlarına ek görev olarak verilmektedir. Sadece bu görev için bulunduğu yerden başka yere giden kişilere, “harcırah kararnamesine” uygun olarak yevmiye ve harcırah verilecektir.³³⁷

Nizamnamenin 15’inci maddesi “İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu”nun görevlerine dairdir. Buna göre:

Muhacirlerin geçici olarak iaşesi ve sevk ve iskânı; bunlara verilecek arazinin taksimi ve ihtiyaca göre yapı inşası; vilayete gönderilmiş tahsisatın güzel bir şekilde idare ve sarfı; vilayet dâhilinde iskâna uygun olan arazinin araştırılması ve özetle muhacirlerin iskânına dair hususlar hakkında kararlar alınması İskân-ı Muhâcirîn Komisyonlarının vazifesidir. Bütün sarfiyat vilayetler ve müstakil liva komisyonlarının karar ve havalesiyle icra olunur.³³⁸

icrâ olunur. Kâtib ve sâ’ir me’mûrîn-i muvakkate bu me’mûrîn-i inhâsıyla İskân-ı Muhâcirîn Komisyonlarının ta’yîn olunur.”

³³⁵Krş: “Madde 12: Her vilâyet ve müstakil livâlarda vâlî ve mutasarrıfların riyâsetleri altında defterdâr veya muhâsebeci ile Meclis-i İdâre ve Beledî a’zâsından birer veya ikişer zâtdan ve Defter-i Hâkanî ve Zirâ’at ve Sıhhiye müdürlerinden ve Nâfi’a ser-mühendisinden ve hükümet tabîbi bulunmayan yerlerde Belediye tabîbinden mürekkeb birer İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu vardır.”

³³⁶Krş: “Madde 13: Mülhak livâ ve kazâlarda teşkiline vilâyet komisyonunca lüzûm gösterilecek şû’beler mutasarrıf veya ka’im-makamların riyâsetleri tahtında olmak üzere yine bu sûretle zevât-ı münâsibeden teşkil olunur.”

³³⁷Krş: “Madde 14: İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu riyâsetiyle a’zâlığı bir hizmet-i fahriyyedir. Fakat iskân veya sâ’ir muhâcirîn mu’âmelâtına me’mûren komisyonlarca hârice i’zâmlarına lüzûm gösterilecek zevâtâ harc-ı râh karârnamesine tevfiikan muhâcirîn tahsisâtından yevmiye veya harc-ı râh virilir.”

³³⁸Krş: “Madde 15: Muhâcirlerin muvakkaten i’âşesi ve sevk ve iskânı ve bunlara virilecek arâzinin taksîmi ve ledel-hâce mebânî inşâsı ve vilâyete muhavvel tahsisâtın hüsn-i idâre ve sarfı ve vilâyet dâhilinde şerâ’it-i iskâniyyeyi hâ’iz arâzî taharrîsi ve l-hâsıl iskân-ı muhâcirîne müteferri’ husûsât hakkında mukarrerât ittihâzı

Nizamnameye göre, görevleri talimatname ile belirlenmiş olan vilayet muhâcirîn memurları, “İşkân-ı Muhâcirîn Komisyonlarında doğal üye olarak bulunurlar ve komisyonlarının kararlarının tamamının icrasından sorumludurlar.”³³⁹ İşkân işlerinin artması ve toptan inşaat yapılması gibi durumlarda, Dâhiliye Nezaretinden izin alınarak, geçici olarak memur alınabilecekti.³⁴⁰ Muhacirlerin yazım ve hesap işleri için de görevliler bulunacaktı ve bu görevliler “kaza, liva ve vilayetin maliye ve tahririye heyetinden uygun memurlar ayrılacaktı.”³⁴¹ Ayrıca, “muhacirlerin sevk ve iskânı muamelelerinde jandarma” istihdam edilmesinin yanında gerektiğinde polis memurları da istihdam olunabilecekti.³⁴²

Yukarıda anlatıldığı gibi, nizamnamede öngörülen bu müdüriyetin ve buna bağlı komisyonların çalışma alanı sadece muhacirlerle ilgiliydi ve nizamname aşiretlere dair bir hüküm içermemekteydi. Ancak bu nizamnamenin yayınlanmasından birkaç ay sonra karşımıza çıkan “idare”nin hem aşiretlerle hem de muhacirlerle ilgili bir görev tanımı ve örgütlenme yapısı bulunmaktadır.

6. 1. 2. İşkân-ı Muhâcirîn Nizâm-nâmesi’nin Değiştirilmesi İsteği

17 Şubat 1330 (2 Mart 1915) tarihli ve “Dâhiliye Nâzırı Nâmına Müsteşâr” tarafından yazılan bir yazıda, Muhâcirîn Nizâm-nâmesi’nin “Muhâcirîn’in suret-i kabul ve iskânları” hakkındaki iki bölümünün, ihtiyacı karşılamadığı düşüncesiyle değiştirilmesinin gerektiği belirtilmektedir. Bu nizamnamenin neden değiştirilmesi gerektiği de şu şekilde açıklanmaktadır:

Şu geçen iki üç sene zarfında devlet hazinesi tarafından harcanan meblağların hayli bir toplama geldiği halde talep edilen bir tarzda iskân işlerinin yerine getirilmesinde başarılı olunamamış olması ve Muhâcirîn Komisyonlarının oluşturulmasında öngörülen faydaların elde edilememesi, dağıtılan hayvanların ve ziraat aletlerinin elden

İşkân-ı Muhâcirîn Komisyonlarının vazîfesidir. Bi'l-‘umûm sarfîyyât vilâyât ve müstakil livâ komisyonlarının karâr ve havâlesiyle icrâ olunur.”

³³⁹Krş. “Madde 16: Vilâyât muhâcirîn me’mûrlarının vazâ’ifi ta’lîmât-nâme ile mu’ayyen olub İşkân-ı Muhâcirîn Komisyonlarında a’zâ-yı tabî’iyye olarak bulunurlar ve komisyonlar mukarrerâtının tamâmî-i icrâsından mes’ûldurlar.”

³⁴⁰Krş. “Madde 18: Mu’âmelât-ı iskâniyyenin tekessürü ve toptan inşâât vuku’u gibi ahvâlde vilâyât komisyonları kararıyla Dâhiliye Nezâretinden alınan tahsisât ve me’zûniyyet üzerine münâsib yevmiye ile me’mûrîn-i muvakkate istihdâmı câ’izdir. Der-sa’âdetde bu yolda yevmiye i’tâsı ve muvakkat me’mûr istihdâmı Muhâcirîn Müdüriyetinin müzekkeresi üzerine Dâhiliye Nezâretinin emir ve işâretine mütevakkıftır.”

³⁴¹Krş. “Madde 17: Muhâcirîne ‘â’id umûr-ı tahrîriyye ve hesâbiyyeye kazâ ve livâ ve vilâyetin hey’et-i mâliye ve tahrîriyyesinden münâsib me’mûrlar tefrîk olunur.”

³⁴²Krş. “Madde 19: Muhâcirîn sevk ve iskânı mu’âmelâtında jandarma ve lüzûmu hâlinde polis me’mûrları istihdâm olunur.”

çıkarılması, muhacirlerin kendi başlarına belirlenen yerlerini terk etmeleri, sonuç vermeyen harcamaların toplamının sonuç veren harcamaların toplamından fazla bulunması, yapılan harcamayla iskân olunan muhacirler hakkında kayıtlar elde edilmemesi gibi.³⁴³

Özetle harcanan paranın büyük bir meblağ tutmasına rağmen, elde edilen sonucun yeterli olmadığı vurgulanmaktadır. Yazının devamında ise yapılması gerekenin ne olduğu belirtilmektedir. Buna göre, eski maddelerden zararlı olanların kaldırılması ve bunların yerine istenilen maksadı gerçekleştirmek için uygun maddeler eklenmesi önerilmektedir. Ayrıca “muhâcirîn memurlarının nezâret ve memurlar idaresine karşı olan görevlerini tayin edecek ve gerektiği durumda komisyonların varolan şekillerinin değiştirilmesi veya büsbütün ortadan kaldırılması gibi esasları ihtiva edecek bir nizamnamenin” yapılması gerektiği belirtilmektedir.³⁴⁴

Her ne kadar nizamnamenin ihtiyacı karşılamadığı noktasında böyle bir fikir olsa da, bu nizamname imparatorluğun sonuna kadar yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Ancak 8 Eylül 1333 (8 Eylül 1917) tarihinde Talat Paşa tarafından sadarete “Aşâir ve Muhâcirîn Kanunu” taslağı sunulmasına rağmen, bu kanun yasalaşmamıştır.³⁴⁵ Bu sürece kadar ve bu süreçten sonra da, muhacir, mülteci ve aşiretlere dair işler talimatnamelerle yürütülmeye çalışılmıştır.

6. 2. İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti

6. 2. 1. Kuruluşu

Salnamelerden anlaşıldığı kadarıyla, 1328 (1912-1913) yılında varlığını devam ettiren “Muhacirîn İdaresi”nde müdür olarak Said Paşa görev yapmaktaydı.³⁴⁶ Yukarıda da belirtildiği gibi, 30 Nisan 1329 (13 Mayıs 1913) tarihli **İskân-ı Muhâcirîn Nizâm-nâmesi**’nde, muhacir işleriyle uğraşacak komisyonun merkez ve taşra teşkilatlarının yapısı ve görevleri hakkında maddeler konulmuştu. Fakat genel olarak muhacirlerle ilgilenmesi planlanan bu komisyonun sorumluluk alanında aşiretler bulunmuyordu.

Ancak 16 Teşrin-i Evvel 1329 (29 Ekim 1913) tarihli bir belgede, hâlâ Muhâcirîn İdâresinden bahsedilmekte ve bu “Muhâcirîn İdâresiyle birleştirilerek ve genişletilerek” yeni

³⁴³ DH. KMS. 27-51.

³⁴⁴ DH. KMS. 27-51.

³⁴⁵ BCA. 272. 14. 75. 24. 8.

³⁴⁶ 1328 Sene-i Maliye Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 198.

bir müdüriyetin oluşturulduğu belirtilmektedir. Bu yeni oluşturulan müdüriyetin görev alanına, “aşairin (aşiretlerin)” de dâhil edildiği görülmektedir. Diğer taraftan “İdâre-i Aşâyir ve Muhâcirîn Müdüriyeti” olarak adlandırılan bu müdüriyetin müdürlüğüne eski Kerek Mutasarrıfı olan Suad Bey³⁴⁷, birinci müdür muavinliğine (“muavin-i evvel”) “mülga Muhâberat-ı Umumiyye Dairesi İkinci Şube Müdürü Şerif Muhtar” Bey tayin olunurken, 1328 (1912-1913) yılı Salname’sinden aktarıldığı gibi, “Muhâcirîn İdaresi” müdürü olan Said Paşa, oluşturulan yeni müdüriyetin ikinci müdür muavinliğine (“muavin-i sani”) atanmıştır.³⁴⁸ 28 Teşrin-i sani 1329 (11 Aralık 1913) tarihli ve “Dâhiliye Nâzırı nâmına müsteşâr”ı imzalı bir belgede 1 Mart 1332 (14 Mart 1916)’de Teşkilat Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle kurulmuş olan “Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyyesi”nin adından bahsediliyor olması da dikkat çekici bir noktadır.³⁴⁹

Belirtilmesi gereken diğer bir husus da, 9 Kanun-ı evvel 1329 (22 Aralık 1913) tarihinde kabul edilen ve 15 Kanun-ı evvel 1329 (28 Aralık 1913) tarihinde yayınlanarak yürürlüğe giren “Dâhiliye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâm-nâme”de³⁵⁰ önümüze çıkan ve Dâhiliye Nezaretine bağlı müdüriyetler arasında sayılan “Umûr-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti”nin de bu nizamname yayınlanmadan önce oluşturulmuş olmasıdır. Ancak Nizamnamede geçen bu isim de yaygın olarak “İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti” olarak kullanılacaktır.

Asıl mesele bu müdüriyetin tam olarak hangi tarihte oluşturulduğudur. Müdür ve müdür muavinlerinin atanmaları baz alındığında 16 Teşrin-i Evvel 1329 (29 Ekim 1913) tarihi verilebilir. Ancak “Dâhiliye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâm-nâme”nin yayımlanış tarihi baz alınırsa, 15 Kanun-ı evvel 1329 (28 Aralık 1913) tarihi verilebilir. Ancak müdür ve müdür muavinlerinin atandığı tarihin dikkate alınması gerekir. Çünkü müdüriyet, “Dâhiliye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâm-nâme” yayınlanmadan evvel oluşturulmuştur. Bu

³⁴⁷Kurumun ilk müdürünün Suad Bey olduğuna dair bilgiye, şu yazı sayesinde ulaştım: Volkan MARTTİN, “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, 22.

³⁴⁸Krş. “14 Teşrin-i evvel 1329 târîhli ve 1367 nümerolu tezkire-i ‘aliyyelerine cevâbdır. (...) Muhâcirîn İdârsiyle tevâhid ve tevsî‘an teşkil olunan İdâre-i ‘Aşâyir ve Muhâcirîn Müdürlüğüne Kerek [bu dönemde Ürdün’e bağlı bir sancak] mutasarrıf-ı sâbıkı Su‘âd ve mu‘âvin-i evvelliğine mülga Muhâberât-ı ‘Umûmiyye dâ‘iresi ikinci şu‘be müdürü Şerif Muhtâr ve mu‘âvin-i sânilliğine Muhâcirîn müdürü Sa‘îd [Bey] (...) ta‘yîni husûsuna bi‘l-istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-müte‘allik buyurularak musaddak sûreti leffen (...) kılınmağla ifâ-yı muktezâsı siyâkatinde.” Daire-i sadaret Tahrîrât Kaleminden Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine, 28 Zilkade sene 331 ve 16 Teşrin-i evvel sene 329. Bkz. **BEÖ**. 4226/316922.

³⁴⁹Krş. “Nezâretce icrâ edilen teşkilât-ı ahîre mücebince memâlik-i osmaniyyede bulunan seyyâr ve nîm-seyyâr bilcümle aşâirin ahvâl-i husûsiyye ve ictimâ‘iyyeleri hakkında tedkikat-ı lâzime icrâ ve bunların iskân ve tavînleri umûrile işğal eylemek üzere bir de Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyyesi te‘sis kılındığı ma‘lûmdur. (...)” Bkz. **DH. EUM. MH.**, 72-64 ve **DH. MB. HPS. M.** 9-50.

³⁵⁰Bu Nizamname için birkaç kaynağa bakılabilir. Bu çalışmada nizamnamenin **Düstûr**’da yayınlanmış hali kullanılmıştır. bkz. **Takvîm-i Vekayi**’, 1681, 1-3; **Düstûr**, II/6, 130-135; **İkdam**, 6052, 3-4.

müdüriyet 15 Kanun-ı evvel 1329 (28 Aralık 1913) tarihinden önce “İdâre/Umûr/İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti” olarak adlandırıldığı için, görevlilerin atandığı 16 Teşrin-i Evvel 1329 (29 Ekim 1913) tarihini kuruluş olarak almak daha uygundur.

Bundan sonraki bölümde üzerinde durulacağı gibi, bu müdürlük 1332 senesinin başında (1 Mart 1332/14 Mart 1916), Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi adında bir genel müdürlüğe dönüştürülmüştür.³⁵¹

6. 2. 2. Görev Alanı

“Dâhiliye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâm-nâme”de, bu Nezarete bağlı on bir müdüriyetten biri olarak görülen “Umûr-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti”nin görev alanı nizamnamenin 8. maddesinde belirtilmektedir. Buna göre:

Madde 8 - Umûr-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti aşiretlerin genel ve özel durumlarını, adetlerini, ihtiyaçlarını ve özel eğilimlerini araştırarak, bir yere yerleştirilmelerini sağlamak, medenileştirmelerinin zeminini hazırlamak ve uygulamalarına süratle başlamak; hariçten gelecek muhacirlerin sevk, iâşe ve iskânı muamelelerini ifa etmek ve dâhilden harice gerçekleşecek göçe karşı engelleyici tedbirler planlamak ve icra etmekle mükellef olup Nezaretin bu konular hakkındaki haberleşmelerini de idare eyler.³⁵²

Maddede görüldüğü gibi bu müdüriyet iki ana noktada çalışma yürütecektir: Aşair ve muhacirîn. Aşiretler için nihayi amaç iskân edilmeleri ve “medenileştirilme”leridir. Bunun için de bunlar hakkında bilgi toplanması ve bu bilgiler doğrultusunda hareket edilmesi öncelikli hedef olarak konulmuştu. Bu amaçla hazırlanan cetveller vilayetlere gönderilmiş ve “hangi vilayetlerde ne gibi aşiretler mevcut olduğu, her bir aşiretin kaç kısma ayrıldığı, bu aşiretlerin hükümetle alakalarının nelerden ibaret bulunduğu ve ne gibi şartlarda yaşadıkları”na dair bilgilerin bu cetvellere kaydedilerek, gönderilmesi istenmişti.³⁵³

Diğer çalışma alanı ise dışarıdan gelen muhacirlerin sevk, iâşe ve iskân edilmeleri ile ilgiliydi. Yoğun bir muhacir göçü olmaktadır ve bunların iskân edilecekleri yerlere sevk edilmeleri ve geldikleri andan itibaren kendi hayatlarını kazanabilecekleri zamana kadar iâşe

³⁵¹DUİT. 39/98.

³⁵²Krş. “Madde 8 - Umûr-ı ‘Aşâyir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti ‘aşâyirin ahvâl-i husûsiyye ve ‘umûmiyye ve âdât ve ihtiyâcât ve temâyülât-ı mahsûsesini tedkik ile tavn ve temdînleri esbâbını tehyi’e ve ihzâr ve icrââtına ibtidâr etmek ve hâricden gelecek muhâcirînin sevk ve i’âşe ve iskânı mu’âmelâtını ifâ ve dâhilden hârice vuku’ bulacak muhâcerete karşı tedâbir-i mâni’â ittihâz ve icrâ eylemekle mükellef olup nezâretin bu mesâ’il hakkındaki muhâberâtını da idâre eyler.”

³⁵³DH. EUM. MH., 72-64 ve DH. MB. HPS. M. 9-50.

edilmeleri görevi bu müdüriyete verilmişti. Bunun yanında bu müdüriyet, bunların üretici konuma gelebilmeleri için toprak, çift hayvanı ve alet verilmesi, meslek sahiplerine ise mesleklerini yapabilmeleri için gerekli olan alet ve edevatın temin edilmesiyle de sorumlu tutulmuştu. Kısacası müdüriyet, devlete “faydalı” olmaları için yaşamaları ve üretime katılmaları için gerekli altyapının oluşturulmasıyla yükümlüydü.

Bunlarla beraber, müdüriyetin görev alanına ülke sınırları dışına doğru olabilecek göçlere karşı tedbirlerin alınması da dâhil edilmişti. Bundan tam olarak ne kastedildiği belli olmamakla beraber, büyük olasılıkla gelen muhacirlerin geri dönmeleri ya da yerli Müslümanların dışa doğru göç etmelerinin engellenmesiyle ilgilidir. Çünkü daha önce anlatıldığı gibi, bir yönüyle homojen bir toplum yaratılmak istenilen bu dönemde, Müslüman olmayanların devletin sınırları dışına göçüne engel olunmadığı, hatta bunun “teşvik” edilmiş olduğunu belirtmek gerekmektedir.

6. 2. 3. Öngörülen Yapısı

Dâhiliye Nezaretinin teşkilat nizamnamesinin on yedinci maddesinde İAMM’nin idari yapısı kaydedilmiştir. “Aşâyir ve Muhâcirîn İdâresi Müdüriyyeti” başlığı altında gösterilmiş olan bu yapı, her ne kadar belirtilmemişse de, müdüriyetin merkez idaresini teşkil etmektedir. Ayrıca vilayetlerdeki işleri yürütmek için gerekli görülen vilayetlerde bu müdüriyete bağlı çalışan komisyonlar oluşturulmuştur. Bu nizamnameye göre müdüriyetin merkez teşkilatı aşağıdaki gibidir:

Tablo 8. Aşâyir ve Muhâcirîn İdâresi Müdüriyyeti

Görevliler	Verilecek maaş	Açıklama
Müdür	5000	
Müdür Muavin-i Evveli (Birinci müdür yardımcısı)	3000	
Müdür Muavin-i Sanisi (İkinci müdür yardımcısı)	2000	
Mümeyyiz ³⁵⁴	3000	2 kişi olacak ve beherine 1500 verilecek
Birinci Sınıf Hulefa ³⁵⁵	3000	3 kişi olacak ve beherine 1000 verilecek
İkinci sınıf Hulefa	1600	2 kişi olacak ve beherine 800 verilecek
Üçüncü Sınıf Hulefa	1800	2 kişi olacak ve beherine 600 verilecek
Sevk Memuru	1500	3 kişi olacak ve beherine 500 verilecek
[Toplam]	20.900	

³⁵⁴Mümeyyiz, bir dairede yazıcıların yazdıkları yazıları düzelten kâtip için kullanılır.

³⁵⁵Hulefa, resmi dairelerde kalem amirlerine bağlı bulunan memurlar için kullanılır.

6. 2. 4. Yer Kiralanması

Kurumun adının “İskân-ı Muhâcirîn ve Aşâir Müdüriyyeti” olarak geçtiği, 7 Teşrîn-i sâni 1329 (20 Kasım 1913) tarihli bir yazıda, müdüriyetin “Nüfus İdaresi” ile aynı yerde çalışmalarını yürüteceği ve seneliği 140 lira olan bir “hane”nin kiralandığı belirtilmiştir. Bu meblağ da “Nezaret-i celile (Dâhiliye Nezareti) bütcesinin vilayat levazımına aid dördüncü faslın birinci maddesindeki icarat (kira) tertibinin İstanbul Vilayeti namına tanzim olunan havale” ile karşılanacağı cevaben belirtilmiştir.³⁵⁶

Cağaloğlu’nda kiralanmış olan bu yerin bir yılı dolduğundan kontratın yenilenmesi gerekmektedir. Bunun için 16 Teşrîn-i evvel 1330 (29 Ekim 1914) tarihli bir belgede kısaca “Muhacirîn İdaresi” olarak geçen kurum ve Nüfus İdaresi için kiralanmış olan hanenin kontratının yenilenmesi hukuk müşavirliğine ve gerekli olan paranın karşılanması için de muhasebe müdüriyetine bildirilmesi istenilmektedir.³⁵⁷

6. 2. 5. Bütçesi

1328/1912 yılında, muhacirlerin işlerine “Muhâcirîn İdâresi” adında bir kurumun baktığını yukarıda belirtmiştik. Bu idare için, Dâhiliye Nezareti bütçesinde yeralan “Müessesat-ı Hayriyye” kısmının 17. faslı olan “İskân-ı Muhâcirîn” maddesine 1328/1912 senesi bütçesi için 10.000.000 kuruş ödenek ayrılmıştı.³⁵⁸ Ayrıca yeri geldikçe savaş sebebiyle gelen muhacirler için de ek ödenekler verilmekteydi.³⁵⁹ 1329/1913 yılı bütçesi için yeni bir kanun hazırlanmamış ve 13 Şubat 1328 (26 Şubat 1913) tarihli bir “irade-i seniyye” ile 1328/1912 yılı bütçe kanunu 1329/1913 yılında da geçerli kılınmıştı.³⁶⁰

1913 yılında Balkan Savaşları’nda dolayı muhacir hareketliği önceki yıllara göre artmış, bunların masrafları için alınan ek ödenekler yetmemiş ve sürekli olarak yeni ek ödenekler istenmişti. Örneğin 18 Temmuz 1329 (31 Temmuz 1913) tarihli geçici bir kanunla Ziraat Bankası’ndan alınması kararlaştırılan borç paradan, Dâhiliye Nezareti payına düşen

³⁵⁶ DH. MB. HPS., 28/26,

³⁵⁷ DH. MB. HPS., 28/68.

³⁵⁸ Düstûr, II/4, 223.

³⁵⁹ A.g.k., 698.

³⁶⁰ Düstûr, II/5, 108.

kısından 10.000.000 kuruşun “İşkân-ı Muhâcirîn” faslına ayrılması kararlaştırılmıştı.³⁶¹ Ancak borcun alınması uzamıştı ve Dâhiliye Nazırı olarak Talat Paşa Sadarete göndermiş olduğu 24 Haziran 1329 (7 Temmuz 1913) tarihli yazıda, İşkân-ı Muhâcirîn için alınması planlanan borç para alma işinin uzayacağından acilen 10.000.000 kuruşun verilmesini istemişti. Ayrıca Talat Paşa bu yazıda, muhacirlerin iskânı için bütçede kalmış olan 800.000 kuruşun ancak İstanbul ve diğer vilayetlerdeki muhacirlerin çok az bir iâşe masraflarını karşılayacağını ve hem bu iâşe masraflarının karşılanması, hem de muhacirlere arazi gösterilerek bunların ziraate başlamalarına teşvik edilmesi için bu parayı istediğini belirtmiştir.³⁶² Bu ihtiyaçtan dolayı olacak ki, 14 Temmuz 1329 (27 Temmuz 1913) tarihinde, 1329/1913 senesi İşkân-ı Muhâcirîn faslına 3.000.000 kuruşun ilave edilmesi ve bu ilavenin 500.000 kuruşunun Edirne Vilayetine, diğer bir 500.000 kuruşunun da iskân ve yardıma muhtaç durumda olanların durumlarının araştırılması için gönderilecek komisyona verilmesi Sadaret tarafından Maliye Nezareti’nden istenmiştir.³⁶³ Ayrıca, görülebildiği kadarıyla, 1329/1913 yılı bütçesine yapılan diğer bir ek ödenek de, 26 Eylül 1329 (9 Ekim 1913) tarihli geçici bir kanunla yapılmıştı. Yapılan 15.000.000 kuruşluk bu ilave,³⁶⁴ 11 Mart 1332 (24 Mart 1916) tarihli kanunla aynen kabul edilmiştir.³⁶⁵

1330/1914 yılı bütçesi için de “İşkân-ı Muhâcirîn” için ayrılan ödenek, yine “Müessesat-ı Hayriyye” kısmında, ancak bu sefer 22. faslında yer almıştır. 20 Temmuz 1330 (2 Ağustos 1914) tarihli 1330/1914 senesi bütçe kanununda, bu fasıl için 10.000.000 kuruş ayrılmıştı.³⁶⁶ Bu yıl içerisinde bu bütçeye yeni eklemeler yapılmıştı. 29 Kânûn-ı sâni 1330 (11 Şubat 1915) tarihinde 1.539.000 kuruş³⁶⁷ ve bunların dışında 1.000.000, 1.500.000 ve 310.000 kuruş olmak üzere dört defa ek ödenek ayrılmıştı.³⁶⁸

Dâhiliye Nazırı olarak Talat Paşa, muhacir ve mülteciler ile yakından ilgilendiği için, bunlar için ayrılan ödenekleri ve yapılan harcamaları defterine not etmiş ve buna dair haritalar ve tablolar hazırlamıştı. 1330/1914 yılında muhacirler için yapılan ödeneğin

³⁶¹ A.g.e., 582. Ancak, Meclis kapalı olduğu için Meclis tarafından onaylanmayan ve Meclisin açılmasında onaylanması gereken bu kanun, 10 Mart 1332 (23 Mart 1916) tarihli kanunla ayrılan bu meblağda değişikliğe gidilmiş ve 1329/1913 Dâhiliye Nezareti bütçesinin on yedinci faslı olan “İşkân-ı Muhâcirîn” tertibine yapılan bu ödenek, 3.000.000 kuruş olarak kararlaştırılmıştı. Bkz. **DÜİT**, 86/6.

³⁶² **BEO**, 4196/314637.

³⁶³ **BEO**, 4200/314956.

³⁶⁴ **Düstûr**, II/5, 826.

³⁶⁵ **DÜİT**, 86/16.

³⁶⁶ 1330 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanununun neşir tarihi 20 Ağustos 1330’dur. Dahiliye Nezareti’ne 102.716.036 kuruş ayrılmıştır. Bkz. **Düstûr**, II/6, 1077, 1147.

³⁶⁷ Kanunun neşir tarihi 2 Şubat 1330. Bkz. **Düstûr**, II/7, 226.

³⁶⁸ Bkz. (306), **BARDAKÇI**, 66-67.

14.349.000 kuruş olarak kaydedildiği defterde, yıl içinde yapılan 11.929.431 kuruş harcamanın nerelere yapıldığı gösterilmektedir.³⁶⁹

Sarfiyatın nev'i	<u>Kuruş</u>	<u>Para</u>
İaşe masrafı	2.324.693	35
Hane ve iskân masrafı	2.311.220	21
Âlâtve edevât-ı zirâiye ve sînâiye	80.902	02
Araba hayvanât masrafı	810.470	09
Memurîn maâşâtı	352.814	18
Harcırah ve yevmiye	220.870	26
Hane ve hotel icârı	82.874	13
Tohumluk masrafı	1.107.047	21
<u>Sevk ve masârif-i müteferrika</u>	<u>4.623.507</u>	<u>30</u>
YEKÛN	11.914.401	15
	<u>15.029</u>	<u>25</u>
YEKÛN-I UMUMÎ	11.926.431	00

Görüldüğü gibi yapılan masrafın en önemli kısmı sevk, iskân ve iaşeye için yapılmıştı. Aynı deftere göre, Balkan Savaşı'ndan sonra, 1329/1913 yılında 177.352, 1330/1914 yılında 120.566 ve 1331/1915 yılında 41.156 kişi olmak üzere toplamda 339.074 kişi gelmiş ve bunların yarısından fazlası Aydın (145.320 kişi) ve Edirne (81.542 kişi) Vilayetlerine yerleştirilmişti.³⁷⁰

1331/1915 Dâhiliye Nezareti bütçesinin dördüncü bölümü olan “Müessesat-ı Hayriyye”nin 22 faslı, “İskân-ı Muhâcirîn” faslıdır. 1331/1915 senesi bütçesi için Dâhiliye Nezaretine 97.579.591 kuruş ayrılmışken, bunun 10.000.000 kuruşu “İskân-ı Muhâcirîn” için ayrılmıştı.³⁷¹ Ancak yıl içerisinde bu kısma birkaç defa ek ödenek verilmişti. İrade-i Seniyyelerle yapılan bu ödenekler, 27 Nisan 1331 (10 Mayıs 1915) tarihinde 3.000.000 kuruş, 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihinde 10.000.000 kuruş, 27 Temmuz 1331 (9 Ağustos 1915) tarihinde 10.000.000 ve 31 Ağustos 1331 (13 Eylül 1915) tarihinde

³⁶⁹A.g.k., 68-71.

³⁷⁰A.g.k., 38-41.

³⁷¹MALİYE NEZARETİ, *Devlet-i Osmaniyyenin 1331 Senesine Mahsus Bütçesidir*, 94; *Düstûr*, II/ 7, 326.

10.000.000 kuruş şeklindedir.³⁷² Talat Paşa'nın defterine göre, 1331/1915 yılı bütçesine, belirtilen bu ödenekler haricinde, birinde 10.000.000 kuruş diğerinde 25.000.000 kuruş olmak üzere genel toplamda 78.000.000 kuruş ödenek yapılmıştı.³⁷³

Görüldüğü gibi 1330/1914 yılı içerisinde bu müdüriyete toplamda ayrılan ödenek 14.349.000 kuruş iken, Ermeni sürgününün yapıldığı 1331/1915 senesinde bu meblağ 5 kattan fazla artarak 78.000.000 kuruşa çıkmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, Talat Paşa'nın defterine göre, 1329-1331 (1913-1915) yılları arası Balkanlardan 339.074 kişi gelmiş ve müdüriyetin ilgilendiği muhacirler için 1330/1914 yılında 14.349.000 kuruş ödenek alınmıştır. 1331/1915 senesinde ayrılan ödeneğin bir önceki seneye göre 5 kattan fazla artmış olduğunu gözönüne aldığımızda, 1331/1915 yılı içerisinde müdüriyetin sevk, iase ve iskân ettiği kişi sayısının 5 kattan fazla artmış olduğunu belirtmek mümkündür.

6. 2. 5. Müdürler

6. 2. 5. 1. Suad ve Süleyman Beyler

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti'ne ilk müdür olarak eski Kerek Mutasarrıfı olan Suad Bey, birinci müdür muavinliğine ("muavin-i evvel") "mülga Muhaberat-ı Umumiye Dairesi İkinci Şube Müdürü Şerif Muhtar" Bey ve ikinci müdür muavinliğine ("muavin-i sâni"), "Muhacirîn İdaresi" Müdürü Said Paşa atanmıştır.³⁷⁴ Suad Bey hakkında elimizde fazla bilgi yoktur. Ancak 30 Temmuz 1914'te Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişliği'ne atandığına ve onun yerine de "Erkân-ı Harbiyye Binbaşılığında ayrılma" Süleyman Askeri Bey'in tayin edildiğine dair **Tanin** gazetesinin haberi ve bunu teyid eden bir arşiv belgesi bulunmaktadır.³⁷⁵

³⁷²Kanunun tarihi 8 Kânûn-ı evvel 1333'tir ve neşir tarihi 14 Kânûn-ı evvel 1333'tür. **Düstûr**, II/10, 25-26.

³⁷³**Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi** ve **Düstûr**'da yayınlanan kanunda verilen bu ek ödeneklerin tarihi birbirini tutmamaktadır. İrade-i Seniye tarihleri ile Talat Paşa'nın defterindeki günlerde 1-2 gün oynarken, yılda bir sorun vardır. **Düstûr**'da 1331 yılı verilirken, Talat Paşa'nın defterinde 1332 yılı gösterilmektedir. Verilen meblağlar birbirini tutuyor olsa da, Dahiliye Nazırı olarak Talat Paşa'nın yılları karıştırmış mı, yoksa bu farklılığın nedeni başka bir şey mi bilmek güçtür. Bkz. (306), BARDAKÇI, 70-71; **Düstûr**, II/10, 25-26.

³⁷⁴**BEO**. 4226/316922.

³⁷⁵Bkz. (40), MARTTİN, 25.

6. 2. 5. 2. Şükrü [Kaya] Bey (1883-1959)

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyeti'nin ikinci müdürü ve AMMU'nun ilk müdürü olan Şükrü Bey'in hayatının önemli bir kısmı, nüfus ve iskân işleriyle uğraşmakla geçmiştir. Şükrü Bey'in nüfus ve iskân işleriyle ilgili çalışmalarının üzerinde durulması Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Cumhuriyet Türkiye'si arasındaki zihinsel sürekliliği göstermesi açısından önemlidir.

Müftüzade Ahmet Rüştü Bey ve Hatice Bidan Hanımın oğlu olarak, 9 Mart 1299 (1883) tarihinde İstanköy'de doğan Şükrü Bey, ilk ve rüştiye öğrenimini burada tamamladıktan sonra, 1314'de (1898) girdiği Midilli İdadisinden 1316 (1900) yılında mezun olmuştur.³⁷⁶ “1902'de Galatasaray Lisesine başlamış, 1903'te lisenin Türkçe altıncı ve Fransızcanın yedinci sınıfına devam ederken aynı zamanda Hukuk Mektebinde de öğrenim görmüştür. Önce liseyi, 8 Şubat 1908'de de hukuku bitirdi. Doktoraya başladı ise de bu çalışmasını tamamlayamadı.”³⁷⁷

1909'da Paris Hukuk Fakültesine başlayan Şükrü Bey, bir kaynağa göre 5 Ağustos 1912³⁷⁸ tarihinde, başka bir kaynağa göre Şubat 1912'de³⁷⁹ diplomasını alarak geri dönmüştür. Ancak Şubat 1912-Temmuz 1913 tarihleri arasında Hariciye Nezareti Umur-ı Ticariyye Şubesi 4. Sınıf Kâtipliğinde çalıştığına göre Şükrü Bey ya Paris'te iken bu göreve başlamıştır, ya da geri dönüşüne dair Kâzım Öztürk'ün vermiş olduğu 5 Ağustos 1912 tarihi yanlıştır.³⁸⁰

Bu görevinden iki ay sonra Matbuat Kalemi Kâtipliği'ne atanan Şükrü Bey, Temmuz 1913 ile Ekim 1913 tarihleri arasında Edirne Merkez Sulh Hâkimliğinde çalışmış ve daha sonra Edirne Vilayeti Merkez Bidayet Mahkemesi Hâkimliği'ne atanmıştır. Ekim 1913 ile Kasım 1914 tarihleri arasında Mülkiye Müfettişliği görevinde bulunan Şükrü Bey, Osmanlı ve Bulgaristan arasında yapılması planlanan mübadele için oluşturulan “Mübadele-i Ahali Muhtelit Komisyonu”na atanmıştır.³⁸¹

³⁷⁶ “Şükrü Kaya”, T.B.M.M. Âzâyi kiramına mahsus muhtasar tercümei hal varakası, No: 592.

³⁷⁷ Kâzım ÖZTÜRK, Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem 1923-1927, III., 616.

³⁷⁸ A.g.k., 616.

³⁷⁹ “Şükrü Kaya”, Türk Ansiklopedisi, XXI, 414.

³⁸⁰ Bu iki kaynağın tarih çevirme tarzlarından olacak, verdikleri tarihlerde günler birbirinden farklıdır. Bkz. (377), ÖZTÜRK, 616; Bkz. (379), “Şükrü Kaya”, 414.

³⁸¹ Bkz. (376), “Şükrü Kaya”; bkz. (377), ÖZTÜRK, 616-617; bkz. (371), “Şükrü Kaya”, 414.

İlk toplantısı 15 Kasım 1913'te olan bu Mübadele Komisyonunun üyelerinden olan Şükrü Bey, 23 Mayıs 1914 tarihli toplantısına da başkanlık etmiştir.³⁸² Şükrü Bey nüfus meseleleriyle uğraşmaya başladığı bu tarihlerden itibaren bu yönlü birçok görevde aktif rol oynamıştır.

Haziran 1914'de, Mülkiye Müfettişi olan Şükrü Bey, "Trakya ve İzmir kırsalında yaşayan Rumlar ile Makedonya ve Epir köylülerinin"³⁸³ mübadeleleri için oluşturulan "Muhtelit Mübadele Komisyonu"nda Osmanlıyı temsil eden iki üyeden biri olarak görevlendirilmiştir. Osmanlı heyetinin birinci üyesi Eski Atina Sefiri Ahmet Muhtar Bey'dir.³⁸⁴ Şükrü Bey, ilk toplantısı Temmuz 1914'de³⁸⁵ İzmir'de Hükümet Konağında³⁸⁶ ve son toplantısı 26 Kasım 1914'de İstanbul'da yapılan bu komisyonun³⁸⁷ çalışmalarının sonuna kadar görevine devam etmiştir. Ancak yapılan toplantılardan bir sonuç alınmadan komisyon dağılmıştır.³⁸⁸

Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun çalışmalarının bitmesinden bir kaç gün sonra, 18 Teşrin-i Evvel 1330 (1 Aralık 1914) tarihinde Şükrü Bey, İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'ne müdür olarak atanmıştır. Başlangıçta bu müdüriyete Burdur Mebusu Atıf Bey düşünülmüş, ancak ihtiyaç duyulması nedeniyle Atıf Bey, "Umûr-ı Mahaliye ve Vilayat Müdürlüğüne" atanmıştır.³⁸⁹ Şükrü Bey'in ilk başta düşünülmemesinin nedeni onun, son toplantısını 26 Kasım 1914 tarihinde yapan "Muhtelif Mübadele Komisyonu"ndaki çalışmalarından kaynaklı olmalıdır. Komisyonun çalışmaları devam ederken, Şükrü Bey alınmak istenmemiş olmalı ki ilk başta Atıf Bey müdür olarak düşünülmüş ve Mübadele Komisyonunun çalışmaları biter bitmez de Şükrü Bey hemen müdüriyete atanmıştır.³⁹⁰

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'ndeki çalışmalarına devam eden Şükrü Bey, 2 Mart 1332 (15 Mart 1916) tarihinde, yeni kurulan Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i

³⁸² Bkz. (12), DÜNDAR, 189.

³⁸³ A.g.k., 218.

³⁸⁴ Bkz. (260), EFİLOĞLU, 59; bkz. (12), DÜNDAR, 218.

³⁸⁵ Fuat Dünder, ilk toplantı için 7 Temmuz, ikinci toplantı için 11 Temmuz tarihini verirken, Ahmet Efiloğlu, ilk toplantı için 11 Temmuz tarihini vermektedir. Bkz. Ahmet Efiloğlu, "1914 Osmanlı-Yunan nüfus mübadelesi girişimi: İttihat ve Terakki'nin ve Yunanistan'ın mübadele politikaları", 59; bkz. (12), DÜNDAR, 218.

³⁸⁶ Bkz. (260), EFİLOĞLU, 60.

³⁸⁷ A.g.m., 67.

³⁸⁸ Şükrü Bey'in Rumlar hakkında yaptığı görevleri bununla sınırlı değildir. Ayrıca kendi ifadesiyle Mayıs 330 (Mayıs 1917)'da "İzmirde vuku bulan rum tehcirini tefişe memur" edildi. Bkz. (376), "Şükrü Kaya", bkz. (377), ÖZTÜRK, 616-617; bkz. (371), "Şükrü Kaya", 414.

³⁸⁹ İ.DH. 1511/23.

³⁹⁰ Şükrü Bey'in milletvekli olduğunda yazdığı tercüme-i hal'inde "330 bidayetinde İskân- Aşâir ve Muhâcirîn müdürü" olduğu ve genel müdürlüğe de Kânunusanide atandığını belirtse de bu tarihle atama için çıkan "İrade-i Seniyye"ler ile örtüşmemektedir. Bkz. (376), "Şükrü Kaya".

Umûmiyyesi'ne Genel Müdür olarak atanmıştır. Genel Müdürlüğün Teşkilat Kanunu daha yayınlanmadan, bu kanuna eklenen özel bir madde ile martın başında (1 Mart) yürürlüğe girmiş ve bir gün sonra da Şükrü Bey Genel Müdür olarak atanmıştır.³⁹¹

Şükrü Bey'in bu görevden 26 Kânûn-ı sâni 1332 (8 Şubat 1917) tarihinden evvel ayrılmış olduğu muhtemeldir. Çünkü 14 Nisan 1332 (27 Nisan 1916) tarihinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Müdür Muavinliğine atanan Hamdi Bey³⁹², 26 Kânûn-ı sâni 1332 (8 Şubat 1917) tarihinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi'ne asaleten Genel Müdür olarak atandığında, bu memuriyette kimse bulunmamaktadır ve bu görevi bir müddetten beri vekâleten Hamdi Bey yürütmektedir.³⁹³ **Türk Ansiklopedisi'**nde yazılan "Şükrü Kaya" maddesinde, **T.B.M.M. Özlük İşleri, Sicil No. 592**'ye dayandırılarak aktarıldığına göre Şükrü Bey, 2 Mart 1916-20 Aralık 1916 tarihleri arasında Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi'nde Genel Müdürlük yapmıştır.³⁹⁴ Rumî takvime göre 2 Mart tarihinde Şükrü Bey'in bu müdüriyetin Genel Müdürlüğüne atandığını belirtmiştik. Görülen o ki "Şükrü Kaya" maddesinde aktarılan tarih, gün ve ayı çevrilmeden sadece yılı miladî takvime çevrilerek elde edilmiştir. O zaman muhtemelen 20 Aralık 1916 tarihi 20 Kânûn-ı evvel 1332 (bu da tam olarak 2 Ocak 1917 tarihine denk gelir) tarihinden çevrilmiştir. Bu durumda, 20 Kânûn-ı evvel 1332 (2 Ocak 1917) tarihinden 26 Kânûn-ı sâni 1332 (8 Şubat 1917) tarihine kadar Hamdi Bey vekâleten Genel Müdürlük görevinde bulunmuş ve bu tarihten sonra da asaleten göreve devam etmiştir. O zaman Şükrü Bey, 18 Teşrîn-i evvel 1330 (1 Aralık 1914)-2 Mart 1332 (15 Mart 1916) tarihleri arasında İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyeti Müdürü, 2 Mart 1332 (15 Mart 1916) ile 20 Kânûn-ı evvel 1332 (2 Ocak 1917) tarihleri arasında Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Genel Müdürü olarak görev yapmıştır.³⁹⁵

Her ne kadar neden Genel Müdürlüğü bıraktığı/bıraktırdığı bilinmese de, bu görevinden iki gün sonra, yani 22 Kânûn-ı evvel 1332 (4 Ocak 1917) tarihinde, "Aşâir ve

³⁹¹ Teşkilat kanunu Osmanlı resmi gazetesi olan **Takvîm-i Vekayi**'de 9 Mart 1332/17 Cemâzilevvelî 1334 tarih ve 2475 numaralı nüshasında yayınlanmaktadır.

³⁹² **DUİT**, 39/103

³⁹³ **DUİT**, 39/108

³⁹⁴ Bkz. (379), "Şükrü Kaya", 414. **T.B.M.M. Âzâyi kiramına mahsus muhtasar tercümei hal varakası**, No: 592'de verilen tarihlerde gün ve ay verilmemiştir. Bu dosyanın başka ekleri varsa, o eklerde bu tarihler belirtilme olasılığı olmakla beraber, bu tarihlerin tercüme-i hal'inde olmadığını belirtmek gerekir.

³⁹⁵ Zekeriya [Sertel] Bey anılarında Şükrü Bey'den de bahsetmektedir: "Muhacirin Umum Müdürü' Şükrü Kaya idi. Paris'teki öğrenimini tamamlamış ve yurda yeni dönmüştü. Zeki ve bilgili bir gençti. İşin başına onu geçirmişlerdi. Ben de 'Aşayir Şubesi Müdürlüğü'ne atandım. Şükrü Kaya bana aşiretler hakkında önce bilimsel bir araştırma yapmak gerektiğini söyledi. Memlekette aşiretlerin sayısı neydi? Bunlar nerelerde ve nasıl yaşıyorlardı? Âdetleri, gelenekleri nelerdi? v.b... Önce bunları bilmek ve ona göre işe girişmek gerekti." Bkz. Zekeriya SERTEL, **Hatırladıklarım**, 82.

Muhâcirîn Müdür-i Umûmîsi Şükrü Bey[in]”, Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişi olarak tayin olunduğu bilinmektedir.³⁹⁶

4 Ocak 1917 tarihinde Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişi olarak atanan Şükrü Bey, Ocak 1918’de görevinden istifa ederek İzmir’e gitmiştir. Burada özel işleriyle meşgul olduğunu ve Mütareke döneminde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Dışişlerine seçildiğini “Tercüme-i Hal”inde³⁹⁷ belirten Şükrü Bey’in, bir dönem Buca Sultanisi’nde öğretmenlik yaptığı, Şubat 1919’da tutuklanarak Bekirağa Bölüğü’ne hapsedildiği ve daha sonra da Malta’ya sürüldüğü belirtilmektedir.³⁹⁸ Burada dokuz ay esir kaldıktan sonra, 16 Eylülde bir grup arkadaşıyla kaçmayı başaran Şükrü Bey, önce İtalya ve Almanya’ya ve oradan da Anadolu’ya geçmiştir. Lozan Konferansına “müşavir” olarak katılan Şükrü Bey, konferansta “Mübadelei Ahali”, “akalliyetler”, “Emanatı mubareke hukuku hilâfet asarı atika müzakerelerine” katıldığını belirtmektedir.³⁹⁹ Daha Lozan Konferansı’nda iken, 1922 yılında İzmir Belediye Başkanı seçilen Şükrü Bey, Halk Fırkası adayı olarak, 16 Temmuz 1923’te, Menteşe Milletvekili olarak seçilmiştir. Ziraat Vekilli (Bakanlığı), Hariciye Vekilliği gibi görevler üstlenen⁴⁰⁰ Şükrü Bey’in en uzun görevi, 2 Kasım 1927-24 Kasım 1938 tarihleri arasında yaptığı İçişleri Bakanlığı görevidir. Bu görevinden Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünden sonra istifa etmiştir.⁴⁰¹

Yukarıda belirtildiği gibi, Şükrü Bey Bulgar ve Rum mübadeleleri için oluşturulan komisyonlarda çalışmasının yanı sıra İzmir’deki Rum tehcirini de denetlemekteydi. Rum ve Bulgarlar’a dair görevini Tercüme-i Hal’inde açıkça belirten Şükrü Bey, İAMM’nun Müdürü olduğu sırada, “umum Anadolu ve Irakı teftiş” ettiğini belirterek, Ermeni “teb’id”inde oynadığı önemli rolleri üstü kapalı olsa da dile getirmektedir.⁴⁰² 18 Ağustos 1331 (31 Ağustos 1915) tarihli Konya, Ankara, Hüdavendigâr, Adana ve Haleb Vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Maraş Mutasarrıflıklarına hitaben Nazır Talat Paşa tarafından yazılan şifrede, Ermenilerin belirlenen yerlere sevkleri için tedbirlerin alınması ve “ihtiyaçların araştırılması ve temin edilmesi için” Dâhiliye Nezareti’nin “Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey”in tayin edildiği ve kendisiyle getirdiği talimatlara uyulması gerektiği

³⁹⁶DUİT. 43/80.

³⁹⁷Bkz. (376), “Şükrü Kaya”.

³⁹⁸ Bkz. (377), ÖZTÜRK, 617.

³⁹⁹ Bkz. (376), “Şükrü Kaya”.

⁴⁰⁰A.g.k.

⁴⁰¹Bkz. (377), ÖZTÜRK, 617.

⁴⁰²Bkz. (376), “Şükrü Kaya”.

belirtilmektedir.⁴⁰³ Bundan üç gün sonra, yani 21 Ağustos 1331 (3 Eylül 1915) tarihinde, “Nazır” imzasıyla Konya Vilayetine gönderilen bir şifrede, “Ermeni muhacirlerin sevklerini tanzim için Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey”in gönderildiği belirtilmektedir.⁴⁰⁴ Ermeni sürgününün yürütülmesinin merkezi olarak seçilen Haleb’e⁴⁰⁵ gönderilen Şükrü Bey, yerine varmadan, Nazır Talat, Haleb Vilâyeti’ne şifreli emir göndermiş ve Haleb Valisinden Ermenilerin sevkıyat ve iskânları için yapılacak işlerin oraya gelecek Şükrü Bey’le beraber kararlaştırılmasını istemiştir.⁴⁰⁶ Bunun yanında, Talat Bey, Dördüncü Ordu Kumandanı olan Cemal Paşa’dan da görevi esnasında Şükrü Bey’e yardım edilmesini istemiştir.⁴⁰⁷ Verilen örneklerden de görüldüğü gibi, Muhâcirîn Müdürü olarak Şükrü Bey, Ermenilerin “teb’îd”leriyle görevlendirmiş ve bu görevi eksiksiz yerine getirebilmesi için de merkezden sürekli olarak desteklenmiştir.

Şükrü Bey ayrıca Kürtlerin “asimilasyonu” ile de ilgilenmiştir. AMMU tarafından hazırlanan ve Kürt ile Türk mültecilerin iskânlarının esaslarını gösteren 1332/1916 tarihli **Menâtık-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk ve İskân, İâşe ve İkdârlarını Mübeyyin Talîmâtname**⁴⁰⁸ adlı talimatname Şükrü Bey’in AMMU’nun Genel Müdürü olduğu sırada hazırlanmıştır. Osmanlı Döneminde, Kürtleri asimile etme projesinin en somut belgelerinden olan bu Talimatname, Şükrü Bey’in Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı) olduğu dönemde hazırlanan 1934 tarihli 2510 sayılı “İskân Kanunu”nun adeta ön-taslağı niteliğindedir. En net ifade ile “‘Türk kültürüne sadakati’ ve ‘Türkçe’yi anadil olarak konuşmayı’ merkezine alan, özellikle gayri Türk Müslüman etnikleri, bilhassa Kürtler ve Arapları hedef alan” ve “temelde bir asimilasyon yasası”⁴⁰⁹ olarak tanımlanabilecek olan bu kanundan beklentisini, bu kanununun mecliste görüşüldüğü sırada dile getiren Şükrü Bey, “bu kanun[un] memlekette büyük bir davanın hallini temin” edeceğini belirtmiştir. Bu büyük

⁴⁰³ DH.ŞFR. 55-A/16.

⁴⁰⁴ DH.ŞFR. 55-A/41.

⁴⁰⁵ Bkz. (12), DÜNDAR, 324.

⁴⁰⁶ DH.ŞFR. 55-A/240, 31 Ağustos 1331/13 Eylül 1915 nolu belge için bkz. **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, 248.

⁴⁰⁷ DH. ŞFR. 56-65, 5 Eylül 331 (21 Eylül 1915). Ayrıca yerinden edilenlerin malları için hazırlanmış olan “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emvâl ve Düyun ve Matlûbât-ı Metrûkesi Hakkında Kanûn-ı Muvakkat” adındaki kanununun uygulanmasına dair nizamnamenin hazırlanması için “Adliye Nezareti heyet-i teftişîye reisi Yusuf Kemal beyin riyaseti altında” oluşturulan komisyonda da görev almaktadır. Bkz. DÜİT. 93/18, 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915).

⁴⁰⁸ Bu talimatnamenin içeriği hakkında, Kürtlerin ve Türklerin iskânı ile ilgili İttihat ve Terakki Cemiyetinin uyguladığı iskân siyasetinin anlatıldığı bölüme bakılabilir.

⁴⁰⁹ Ahmet YILDIZ, “Ne Mutlu Türküm Diyene”: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1939), 248.

davayı da (uzun zamandır uğraştıkları, ancak bir türlü “hal” edemedikleri) “dil davası” olarak tanımlamaktadır.⁴¹⁰

Şükrü Bey’in Dersim’e dair yaptığı çalışmalarından da bahsedilmeden geçilemez. Şükrü Bey, 1931 Sonbaharında Dersim’de yaptığı gezi sonrasında Dersime dair bir rapor hazırlamıştır. Osmanlı’nın Dersim politikalarının bir tekrarı mahiyetinde olduğu belirtilebilecek bu raporda, silahların toplanması, reislerin Dersim’den uzaklaştırılması, bunları yapabilmek için çok büyük bir kuvvetle tedib harekâtlarının yapılması, Dersim’in idari anlamda “ıslah” edilmesi, yollar yapılması (tabii ordunun daha rahat hareket etme alanını genişletmek amacıyla), davaların hızlı görülmesi, mekteplerin açılması (ki bu mekteplerin açılma nedeninin başında asimilasyon gelmektedir) ve “Türklük propagandası”nın yapılması gibi öneriler sıralanmıştır.⁴¹¹ Şükrü Bey’in önerdiği idari “ıslahat”, 1935 tarihli “Tunceli Vilâyetinin İdaresi Hakkında Kanun” ile yapılmıştır. 1937-38 Dersim katliamlarının temelini oluşturan bu kanunun hazırlandığı esnada Dâhiliye Vekili Şükrü Bey idi, dolayısıyla bu kanunun hazırlanmasında etkisi büyük olmalıdır. Çünkü Şükrü Bey’in hazırlamış olduğu rapordaki önerilerin bir kısmı bu kanunda yer almıştır. Bu kanunun görüşülmeye başlanmasından önce yaptığı konuşmada Şükrü Bey, Dersimlilerin “aslen Türk unsuruna mensup” olduklarını, 1876 yılından beri üzerlerine 11 askeri harekâtın yapıldığını, ancak bu harekâtların istenen sonucu vermediğini belirtilmiştir. Şükrü Bey Dersim’de “anormal” bir durumun olmadığını belirtse de hazırlanan kanun gayet “anormal”dir. Bir askerin vali olarak atanmasını öngören ve bu valiyi Dersim’de yapmak istediği her şeyde (idari, askeri ve adli tüm alanlarda) tam yetkili kılan bu kanun bir sıkıyönetim kanunuydu. Hemen hemen tartışmasız olarak kabul edilen bu kanuna sadece Muğla Milletvekili Hüsnü Kitabcı bir noktada itiraz etmiştir. Hüsnü Kitabcı, kanunun, Teşkilatı-ı Esasiye kanununa göre “normal” hallerde Meclise ait olan “tahkikatın tehirinin ve cezanın tecilini ve idamın infazı”na karar verme hakkının, bu yöreye vali olarak atanacak bir askere verilmesine itiraz etmiştir. Bu itiraza karşı kanunun hazırlayıcılarından Trabzon Milletvekili Raif Karadeniz’in verdiği cevap kanunu özetler niteliktedir: “Layihada idarei örfiye [sıkıyönetim] kullanılmamış ama yaptığımız şey bundan başka bir şey değildir”.⁴¹²

Genel bir değerlendirme yapıldığında, İttihat ve Terakki Cemiyetinin politikası olan Gayrimüslimleri mümkün oldukça gönderme ve Müslümanları “Türkleştirme”yi hayata

⁴¹⁰ T. B. M. M. Z. C. D. 4, İ. 3, C. 24, s. 140.

⁴¹¹ Rapor için bkz. **Dersim Jandarma Umum Komutanlığı’nın Raporu**, 190-203.

⁴¹² Kanunun mecliste yapılan tartışması için bkz. İsmail BEŞİKÇİ, **Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi**, 10-21.

geçirmek için Şükrü Bey, sürekli olarak uğraşmış ve bunun en önemli ayaklarından olan nüfus ve iskân politikalarında önemli roller üstlenmiştir. Şükrü Bey Osmanlının son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki kadro ve düşünsel açıdan sürekliliği temsil etmesi açısından önemli bir isimdir.

YEDİNCİ BÖLÜM

7. AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ (AMMU)

7. 1. Kuruluşu

1916 yılına geldiğimizde Ocak ayı itibariyle başlayan Rusların saldırı ve ilerleyişi devam ettiği bir sırada, Osmanlı Meclis-i Mebusan'da (30 Kânunusani 1331/13 Şubat 1916), “Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilâtı Hakkında Kanun Layıhası” görüşülmeye başlanmıştı. Madde içeriklerinin neredeyse tartışmasız kabul edildiği altı maddeden oluşan bu kanun teklifinin görüşmeleri, kanunun yürürlüğe giriş tarihi üzerine odaklanmıştır. 1916 tarihinde, I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde, nüfus hareketliliğinin yoğunlaşması/yoğunlaştırılması ve bu hareketliliği yönetecek güçte bir teşkilatlanmanın bulunmaması gibi sebepler nedeniyle, bu büyük kitlesel yer-değiştirmelerini organize edebilecek ve yeri değişen/değiştirilen kitlelerin sevk ve iskânıyla başa çıkabilecek kapsamda bir kurumun biran evvel oluşturulması istenmiştir.

Meclis-i Mebusan'da kanun teklifinin görüşülmesi sırasında ilk maddeleri tartışmasız kabul edildikten ve Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat Bey'in, acil bir şekilde görüşülmesini teklif ettiği taslağının altıncı maddesi kabul edildikten sonra Ayıntab mebusu Ali Cenani Bey, kanuna “tarihi neşrinden muteberdir [yürürlüktedir]” şeklinde bir madde eklenmesini önermiştir. Ali Cenani Bey'e göre “kavaninin neşri hakkındaki kanun”a göre, kanun yayımlandıktan iki ay sonra yürürlüğe gireceğinden kanunun yürürlüğe girmesi 1332/1916 senesi Nisan ayını bulacaktır. Bu öneriler doğrultusunda, Meclis Reisi, bu kanuna 1332/1916 senesinin Mart ayının başında yürürlüğe gireceğini ifade edecek bir madde eklenmesini teklif etmiştir. Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey, bu kanunun ne zaman yayınlanacağını bilinmediğini, yayımlandığı tarihten itibaren yürürlüğe girer yönünde bir bilginin kanuna eklenmesinin daha açıklayıcı olacağını belirtmiştir. Tekrar söz alan Ali Cenani Bey buna karşı çıkarak, ödeneğinin 1332/1916 senesi bütçesi içerisinde olduğunu, kanunun hemen yürürlüğe girer denilse dahi ancak 1332/1916 yılının Mart ayının başında icra edilebileceğini söyler. Bu tartışmalar sonunda eklenen bu madde Meclis Reisinin teklif

ettiği şekliyle (mealen 1332/1916 senesinin Mart ayının başında yürürlüğe girer şeklinde) kabul edilir.⁴¹³

Meclis-i Mebusan'da bu şekilde kabul edilen kanun, Meclis-i Âyan'da 23 Şubat 1331 (7 Mart 1916) tarihinde görüşülmeye başlandı. Maliye Encümeni'nin mazbatası⁴¹⁴ okunduktan sonra İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîr-i Umumîsi Şükrü Bey, kanunun acil bir şekilde görüşülmesini istemektedir. Hemen ardından söz alan Ahmet Rıza Bey, muhacirlerin iskânı için şimdiye kadar iyi bir düzenleme yapılamadığından, muhacirlerin büyük bir kısmının mahvolduğunu söylemektedir. Teşkilatta görev dağılımından başka bir şeyle uğraşmadığını vurgulayan Rıza Bey, “yapılacak iş nedir? Muhacirinin ne yolla iskânı tasavvur edilmektedir? Şimdiye kadar tatbik ettikleri usulden ne gibi istifadeler edilmiş, bundan memleket, muhacirin ne gibi istifade edecek?” gibi meselelerden hiç bahsedilmediğini belirtmektedir.⁴¹⁵

Şükrü Bey, bu eleştirilere uzun bir cevap vermektedir. Bunun bir teşkilat kanunu olduğunu ve “icraat teşkilât kanununa ait bir mesele” olmadığını belirtmektedir. Ona göre muhacir meselesi, Osmanlı askerlerinin Viyana'dan dönüşüne rastlamıştır ve o günden beri devam etmektedir. Başka ülkelerde ordunun çekildiği yerlerde “millet”in kaldığını vurgulayan Şükrü Bey'e göre, Osmanlı'da “millet” kaderini orduya bağladığından, ordunun çekildiği yerden “millet” de çekilmektedir. Devletin muhacirler meselesi ile ilgilenmesinin Kırım seferinden sonra gerçekleştiğini söyleyen Şükrü Bey, bu çerçevede kurulan komisyonların sadece İstanbul'a gelen muhacirler ile ilgilendiğini, taşrada bulunan muhacirler için bir şey yapılmadığını belirtmektedir. Taşrada yapılan şahsi teşebbüslerden

⁴¹³ M.M.Z.C., D. 3, İ. 2, C. 2, 575-576.

⁴¹⁴ Bu mazbataya göre, “Muhacirîn ve aşaire ait muamelerinin yapılması için idareten Dahiliye Nezaretine bağlı, bahsedilen muameleri yapmakla mükellef ve bütçesi Dahiliye Nezareti bütçesine dahil olmak üzere İstimar Müdiriyet-i Umumiyesi teşkiline dair hükümetçe tanzim edilen kanun layıhası değiştirilerek kabul” edilmiştir. Bkz. A.g.k., 261. Geçici olarak kurulmuş olan “İstimar Müdiriyet-i Umumiyesi” adındaki “İstimar” kelimesi üzerinde durmakta fayda bulunmaktadır. Çünkü bu kelime bu dönemde muhacirlere ve aşiretlere uygulanan siyaseti en açık ele veren bir kelimedir. “İmâr ettirme”, “bir yerin imârını isteme”, “istimlâk etme; sömürgeleştirme” (Bkz. Ferit Devellioğlu, 460) anlamlarına gelen bu kelimenin, bu kurum tarafından “colonisation” anlamıyla kullanıldığına dair elimizde somut bir kanıt bulunmaktadır. **Türk Yurdu** dergisinde yayınlanan ve kurum çalışanlarından biri tarafından yazıldığı açık olan “Aşiretler Hakkında İlmî Tedkikatler” adındaki yazıda “isti'mâr” kelimesinin yanına açıklama olarak “colonisation” yazılması bu iddiayı desteklemektedir. Bkz. M., 100. Ayrıca “Encümen-i İlmî”nin anlatıldığı bölümde bu tezi doğrulayan başkaca veriler bulunmaktadır. Burada sadece bu örnekle yetinelim.

Fuat Dündar, Meclis-i Vükela (MV. 200/35) belgelerine dayanarak “İstimar Müdiriyet-i Umumiyesi”nin 10 Şubat 1916 tarihili Bakanlar Kurulu kararıyla kurulduğunu belirtmektedir. Bkz. (36), DÜNDAR, 61. Ancak yukarıda belirtilen Maliye Mazbatası'na göre, geçici olarak kurulan bu müdiriyet 2 Şubat 1331 (15 Şubat 1916)'de kanunu değiştirilerek yerine AMMU kurulmak istenmektedir. Yani müdiriyetin kurulma kararı alındıktan 5 gün sonra kanunu değiştirilerek başka bir müdiriyet kurulmak istenmektedir. İsmin neden değiştirildiğini bilmesek de anlayışın değişmediğini rahatlıkla belirtmek mümkündür.

⁴¹⁵ M.A.Z.C., D. 3, İ. 2, C. 2, 261-262. Bkz. EK-8.

Musa Paşa'nın Çeçen Mültecilerini “memleketleri, menşeleri, nazar-ı itibara alınmayarak”, Irak taraflarına, Habur kenarına ve Tebük vadilerine göndermesini örnek veren Şükrü Bey, bu kırk elli bin nüfustan geriye birkaç yıkık ev ve bir mezarlık kaldığını belirtmektedir. Merkezi bir teşkilatın olmadığından şikâyet eden Şükrü Bey, o güne kadar gelmiş olan muhacirlerin sayısı tutulmadığı için, sayılarının bilinmediğini, bu sayının ne kadar olduğuna dair kendisinin yaptığı araştırmada da herhangi bir tarihi belgeye rastlamadığını, sonradan anket suretiyle yaptığı araştırmada bulabildiği sayının ise iki yüz elli bin olduğunu belirtmektedir. Gelen muhacirlerin toplu olarak sevk edildiğini ve bunların kökenine, lisanına ve sanatına bakılmamasını bu teşkilatın yokluğuna bağlamaktadır. Şükrü Bey'e göre, taşra teşkilatının olmaması, muhacirlerin iskân edildikleri yerlerde kalmalarını zorlaştırmakta ve iskân edildiği yeri beğenmeyen muhacirlerin, daha iyi bir yer bulma umuduyla başka yerlerde “serseri” gibi dolaşmakta olduklarını vurgulamaktadır. Bu teşkilata bağlı olarak merkezden atanan memurların, muhacirleri uygun yerlerde iskân ettikten sonra, bunların evini yapmaya ve bunları çalışmaya zorlayacağını belirten Şükrü Bey, amaçlarının memur devşirmek olmadığını, “maaş için adam” değil “iş için adam” arayacaklarını ve bulunamadığı takdirde de tayin etmeyeceklerini vurgulamaktadır.⁴¹⁶

Uzun uzadıya üzerinde durduğumuz İAMM Müdürü Şükrü Bey'in bu açıklaması, örtük bir şekilde de olsa AMMU'nun kuruluş amacını göstermektedir. Osmanlı Devlet'inin muhacir meselesi ile uğraşmaya başladığı dönemleri ana hatları ile ortaya koyan Şükrü Bey'in, iskâna dair bugüne kadar yapılan işlerin bir yönüyle yetersiz kaldığını belirtmesi, bir yönüyle de yeni yöneticilerin muhacir meselesine verdiği önemin arttığını göstermektedir. Tek ulusa dayalı bir devletin oluşturulmaya başlandığı dönem olarak adlandırılabilir bu süreçte, nüfusun “Türkleştirilmesi” (Müslüman nüfusun) devlet için daha fazla önem kazanmasının yanında, bu nüfusun üretime katılımının sağlanması, kontrol edilebilir bir topluluk olması ve en önemlisi bunlarla bağlantılı olarak iskân edildikleri yerlerde kalmalarının sağlanması ve ölümlerin azaltılması (tabii yine Müslüman nüfusun) gibi faktörler ön plana çıkmaya başlamaktadır. Şükrü Bey'in belirttiği birkaç anahtar kelime, “memleket”, “köken (menşe)” ve “lisan”, iskân siyasetinde yeni bir anlayışın gelişmeye başladığına işaret eder. Devlet yöneticileri elbette nüfusun devlete yarar sağlayacak şekilde hizmet etmesini her dönemde amaçlamakta ve ona göre politikalar yürütmektedir. Yeri

⁴¹⁶A.g.k., 262-263. Hayatlarını devam etmek ve memlekete yararlı bir unsur haline getirmek için gelen muhacirlere hayvan verildiğini ve bu mültecilerin hayvanları keserek yediklerinden şikâyet eden Şükrü Bey, bu hayvanları korumak için yeterli araçlara sahip olmadığını ve muhacirlerin hayvanı kesmeden önce ayaklarını kıldıklarını ve sorulduğunda, hayvan sakattı cevabını verdiklerini belirtmektedir. Bkz. A.g.k., 263.

geldiğinde de bu tür bir faydanın sağlanamayacağı düşünülen nüfus rahatlıkla gözden çıkarılmaktadır. Ancak nüfusun “faydalı” hale getirilmesinin araçları ve uygulamaları birbirinden farklılık göstermektedir. Tam da bu noktada, Şükrü Bey’in belirttiği “sanat (meslekler)”, “memleket”, “köken (menşe)” ve “lisan” meseleleri önem kazanmaktadır. Bu kelimelerin, bir kısmı muhacirlerin yaşamlarını devam edebilmeleri için uygun koşulların (özellikle iklimsel) dikkate alınması gerektiğini, bir kısmı üretimde daha iyi verim sağlanmasını (örneğin meslekleri) ve bir kısmı da yeni bir “kimlik” edinmeleri için (lisan ve köken), yani bunların “Türklük” dairesine girmelerine dair, uygun koşulları dikkate alınarak düzenlemeler yapılması gerektiğine dair isteği bize göstermektedir.

Mecliste yapılan tartışmalara dönersek, Şükrü Bey’den sonra söz alan Reşit Âkif Paşa da Şükrü Bey’in söylediklerini destekler mahiyette açıklamalarda bulunmuştur. Taşrada muhacirlerin yaşadıkları hakkında izahatta bulunan Reşit Akif Paşa, Sivas’a vali olarak gittiği zaman gördüğü bir kitlenin, “şekil itibariyle beşere” benzediğini ancak, genel durumlarına bakıldığında insana benzeme ihtimallerinin olmadığını belirtmektedir. Muhacirlerin uygun yerlerde iskân edilmediklerinden dolayı büyük bir kısmının öldüğünü anlatan Paşa, “ırk ve iklim nazar-ı dikkate alınarak sevk ve iskân” edilmediği durumda bu tür kötülüklerin meydana geleceğini zannetmektedir. Ona göre, bu teşkilat işlevsel olursa başarı sağlanacaktır.⁴¹⁷

Meclis-i Âyan’da devam eden tartışma, teşkilat kanunundan ziyade, muhacirlere uygun arazi olup olmadığı konusuyla devam etmektedir. Osmanlı topraklarında, muhacirlerin iskânına uygun yerlerin ayrılıp ayrılmadığını soran Topçu Ferik Rıza Paşa, şimdiye kadar vilayetlere gönderilen mültecilerin, oralarda sefil ve perişan kalmalarının sebebinin yer bulamamak olduğunu ve eğer vilayetlerde yer yoksa bu teşkilatın bir faydasının olup olmayacağının cevabını merak ettiğini belirtmektedir.⁴¹⁸

Buna cevaben İAMM Genel Müdürü olarak Şükrü Bey yaptığı açıklamada, imkânsızlık nedeniyle bu yerler hakkında yeteri kadar bilgilerinin olmadığını belirtmekle beraber, belli merkezlerden bahsetmektedir. İdarelerinde 278 bin muhacirin mevcut görüldüğünü belirten Şükrü Bey, bugün sevk edilecek muhacirin olmadığını söyler. Bunun

⁴¹⁷A.g.k., 264.

⁴¹⁸A.g.k., 265.

üzerine, “o halde bu teşkilatı ne için yapıyorsunuz” diye soran Rıza Paşa’ya da, “teşkilatsızlık yüzünden muhacirine iyi” bakılamadığı cevabını verir.⁴¹⁹

Meclis-i Âyan’da AMMU’nun teşkilat kanununun görüşüldüğü sırada yapılan diğer bir tartışma da aşiretler meselesi üzerinedir. Mahmut Paşa’nın aşiretlerle ilgili bir şey söylenmediğini belirtmesi üzerine Şükrü Bey bunlar hakkında açıklamalarda bulunur. Şükrü Bey, aşiretlere “meskûn, nîmmeskûn, seyyar, nîmseyyar [yerleşik, yarı-yerleşik, seyyar, yarı-seyyar]” gibi isimlerin verildiğini belirtir. Bunların isimlerinin öğrenilmeye çalışıldığını, ancak öğrenemediğini ifade eder. “Mezhebi nedir, âdeti nedir, nerede yatar, ne yapar” gibi soruları içeren cetvellerin merkezin dışında bulunan görevlilere gönderildiğini, ancak geri gönderilen cetvellerde verilen cevapların “bir jandarma ifadesi” ile sınırlı kaldığını belirtir. Bunun üzerine kendisinin gidip dolaştığını ve aşiretlerin biri “medeniyete yaklaşmış âşîret” diğeri ise “seyyar âşîret” olmak üzere iki kısma ayrıldığını açıklar.⁴²⁰

Şükrü Bey’in bu açıklamasından sonra, maddelerin görüşülmesine başlanır. Meclis-i Mebusan’da kanun teklifinin birinci maddesi şu şekilde kabul edilir:

Dahiliye Nezaretine merbut olmak ve celp ve sevk, iskân ve tavlîn-i muhacirin ile temdidini ve tehcir-i aşâir umur ve muamelatını ifa eylemek üzere Aşâir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyyesi teşkil edilmiştir.⁴²¹

Mülkiye Encümeni ise maddeyi şu şekilde değiştirmektedir:

Dahiliye Nezaretine merbut olmak ve muhacirinin sevk, iskân-ı tavlîni ile aşâirin temdidini muamelatını ifâ eylemek üzere Aşâir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyyesi teşkil edilmiştir.⁴²²

Meclis-i Mebusan’da kabul edilen maddeden, “çekme, kendine doğru götürme, getirme”⁴²³ gibi anlamları olan “celp” kelimesinin çıkarılması tartışmalara neden olmuştur. Bu düzenlemeye karşı ilk sözü alan Rıza Paşa’ya göre, bu kelimenin (celp kelimesinin) çıkarılması durumunda, kanunun gerekçesi ortadan kalkmış olmaktadır. Bu teşkilatın

⁴¹⁹A.g.k., 267.

⁴²⁰A.g.k., 267.

⁴²¹Günümüz Türkçesiyle: “Dâhiliye Nezaretine bağlı olmak ve celp, sevk, iskân ve muhacirlerin yerleştirilmesi ile medenileştirmesi ve aşiretlerin tehciri işlerini ve muamelelerini yerine getirmek üzere Aşâir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyyesi oluşturulmuştur.” Bkz. A.g.k., 268. Bu madde her ne kadar Meclis-i Âyan’da, Meclis-i Mebusan’da bu şekilde kabul edilmiş gibi okunsa da Meclis-i Mebusan’da kabul edilen şekli şu şekildedir: “Dahiliye Nezaretine merbut olmak ve celp ve sevk, iskân ve tahtini muhacirin ile temdin ve tehliâşâir umur ve muamelatını ifâ eylemek üzere Aşâir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyyesi teşkil edilmiştir.” Bkz. M.M.Z.C., D. 3, İ. 2, C. 2, 275.

⁴²²A.g.k., 268.

⁴²³Bkz. (30), ŞEMSEDDİN SAMÎ, 479.

muhacirleri “celp” için kurulduğunu savunan Rıza Paşa, sınırlı sayıda bulunan muhacirlerin sayısının, ancak muhacir “celp” edilmesiyle arttırılabileceğini belirtmektedir. Değişikliği yapan Mülkiye Encümeni üyelerinden olan Musa Kâzım Efendi ise, Encümenin bu kelimeyi gerekli görmediğini ve hatta uygun bulmadığını ifade eder. Ona göre, o dönemde Osmanlı devletinin sınırları içinde bulunmayan Selanik’te de memurlar vardır ve gerekli durumlarda orada bulunan memurlar, muhacir sevk edebilecektir, “celp ettirmeyecektir”. Tartışmaya katılan Reşit Âkif Paşa, “celp” kelimesinden yana tavır alarak, “sevk” kelimesinin kendiliğinden gelmiş olanlara işaret ettiğini, ancak “celp” kelimesinin “getirmek” maksadını taşıdığını ve bu nedenle de celp kelimesinin kullanılması gerektiğini savunur.⁴²⁴

Meclis Reisi de söze katılarak, “celp” kelimesinin gereksiz yere kullanıldığını belirtir. Ona göre, muhacir, kendi rızası ile memleketini terk eden kişidir. Gelmek isteyen muhacirler, Osmanlı konsolosluklarına (şehbenderlerine) müracaat edecek, konsolos da İstanbul’a gelmek isteyenleri, nereye sevk etmesi gerektiğini merkezden soracak ve muhacirler merkezin belirlediği yerlere sevk edilecektir.⁴²⁵ Tartışma bu şekilde devam ederken, Şükrü Bey söz alarak, “celp” kelimesin anlam olarak “sevk” kelimesinden daha kuvvetli olduğunu, zaten gelecek olan muhacirlerin güvenli bir şekilde gelmelerine yardımcı olunacağı için “celp” kelimesini maddeye eklediklerini, ancak Encümende yapılan müzakerede “celp kelimesi[nin] siyasetle” ilgili bir şey olduğunun söylenmesi üzerine de kendisinin (Şükrü Bey’in) siyasetle alakasının olmadığını söyler. “Sevk” kelimesi “celp” kelimesini de içerdiği için, bu kelimenin kullanılmasını uygun gördüğünü belirtir.⁴²⁶

Bu tartışma bize müdüriyetin amacının önemli bir noktasını göstermektedir. Her ne kadar Şükrü Bey yaptığı açıklamada Osmanlı askerinin çekildiği yerden “milletin” de çekildiğini ve amacın bunların sevk ve iskânı olduğunu belirtse de “celp” kelimesi üzerine yapılan tartışmalar bunun böyle olmadığını, yani askerinin çekildiği yerden bir yönüyle “milletin” de çektirilmek istendiğini göstermektedir. Hiç kuşkusuz Müslüman nüfusun (daha çok da Türk) arttırılmasının amaçlandığı bu dönemde hazırlanan bu madde, devletin AMMU üzerinden nüfusa yapmak istediği müdahalenin bir yönünü bize göstermektedir.

⁴²⁴A.g.k., 268.

⁴²⁵A.g.k., 268-269.

⁴²⁶A.g.k., 269. Her ne kadar “celb” kelimesi maddeden çıkarılmış olsa da, AMMU yöneticileri Şükrü Kaya gibi, “sevk” kelimesinin “celb” kelimesini karşıladığını düşünmekte ve muhacir “celb” etmeye devam etmektedir. Örneğin Çatalca bölgesinin Müslüman nüfusa olan ihtiyacından dolayı, 7 Kasım 1917 tarihinde, Bulgaristan’dan ve 13 Aralık 1917 tarihinde ise Niş bölgesinden Türk ve Müslümanların “celp” edilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz. (36), DÜNDAR, 72.

Bu tartışmalardan sonra yapılan oylamada “celp” kelimesinin çıkarılması uygun görülmüştür. Meclis-i Mebusan’ın bu kanunun mart ayından itibaren yürürlüğe gireceğine dair eklediği madde ile beraber diğer altı madde tartışmasız bir şekilde kabul edilerek, değişiklik dolayısıyla kanun teklifi tekrar Meclis-i Mebusan’a iade edilmiştir.⁴²⁷

Ertesi gün (8 Mart 1916/24 Şubat 1331) Meclis-i Mebusan’a gelen ve kısmen değiştirilen kanun maddeleri, burada aynen kabul edilerek, tekrar Meclis-i Âyan’a gönderilmiştir.⁴²⁸ 9 Mart’ta Meclis-i Âyan’a gelen kanunun hükümete tebliğ edilmesi kararlaştırılarak görüşme sonlandırılmıştır.⁴²⁹

7. 2. Kuruluş Amacı

AMMU’nun kuruluş amacı, Teşkilat Kanununun birinci maddesinde şu şekilde belirtilmektedir:

Dâhiliye Nezâretine merbûl olmak ve muhâcirînin sevk, iskân ve tavnîni ile aşâirin temdîni mu‘âmelâtını îfâ eylemek üzre Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi teşkil edilmiştir.⁴³⁰

Yani bu Genel Müdürlük Dâhiliye Nezareti’ne bağlı olarak, muhacirlerin sevk, iskân ve yerleştirilmesi (tavnin)⁴³¹ ve aşiretlerin medenileştirilmesi işlerini yerine getirecektir. Burada üzerinde önemle durulması gereken konulardan ilki muhacirlerin sevki, iskânı ve yerleştirilmesidir. Muhacir denildiğinde mülteciler de kastedilir, ancak mülteci derken muhacirler kastedilmez. Bu nedenle, kurumun uğraş alanını iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki muhacirler, diğeri de aşiretlerdir.⁴³²

⁴²⁷ A.g.k., 270.

⁴²⁸ M.M.Z.C., D. 3, İ. 2, C. 2, 372-373.

⁴²⁹ M.A.Z.C. D. 3, İ. 2, C. 2, 284-285.

⁴³⁰ Takvîm-i Vekayî, 2475; Düstûr, II/8, 661-662.

⁴³¹ “İskân” ve “tavnin” kavramlarının ikisi de toprağa yerleştirme iken, iskân, bir kişi ya da kişileri toprağa yerleştirmek, tavnin ise, “vatan” kökünden gelerek, bir kişi ya da kişileri vatan sahibi yapmak gibi iki kavram arasında ince bir farklılık vardır. Ancak, bu kavramlar birbirlerinin yerlerine kullanılmakla beraber, buradaki, iskân, daha çok aşiretler ve mülteciler için; tavnin ise, muhacirler için kullanılmış olmalıdır.

⁴³² “Muhacir”, “mülteci” ve “aşair (aşiretler)” kavramlarının, hangi anlamda kullanıldığı üzerinde durmak gerekmektedir. AMMU Genel Müdürü Hamdi Bey, hicret (göç) kökünden gelen muhacir kelimesinin, anlaşma yoluyla başka bir devlete bırakılan topraklardan gelenler için kullandıklarını belirtmektedir. Buna örnek olarak da Yanya, Toyran ve Manastır gibi yerlerden gelenleri vermektedir. Ona göre mülteci tabiri ise, “savaş nedeniyle düşman istilasına uğramış yerlerden içeriye doğru yani hududun gerisine iltica eden, cins (millet) ve mezhep farkı gözetilmeden bütün ahali” için kullanılmaktadır. Ülkede Arap, Türkmen ve Kürt gibi aşiretlerin olduğunu, bu aşiretlerin bazılarının mülteciler gibi iase ihtiyaçlarının bulunduğunu belirten Hamdi Bey bunların, İran hududunda bulunduğunu ve sınırın iç tarafına doğru iltica ettiğini ifade eder ve Aşair (Aşiretler) kavramının

Genel olarak muhacir kelimesi iki kısma ayrılrsa da, çoğunlukla Balkanlar'dan gelenlere muhacir, Rusların işgal ettiği yerden dâhile iltica edenlere mülteci denilmekteydi. Mültecilik daha çok Türkler ve Kürler için kullanılmaktaydı. Ancak 1915 tarihli belgelerde Ermeniler için de muhacir kavramı kullanılmaktaydı. Aslına bakılırsa Ermenilerin bu kavramla adlandırılması ilginçtir. Çünkü bu kavram, daha çok anlaşıma yoluyla bırakılan topraklardan hicret edenler için kullanılıyordu. Ama Ermeniler sistematik olarak ülke sınırları içinden, yani anlaşıma yoluyla başka bir devlete bırakılmamış veya işgal edilmemiş yerlerden, Suriye'ye, Zor ve Musul gibi güney bölgelere sürülüyorlardı. Buna rağmen bunlara muhacir deniliyordu ki bu kavram aslında yapılan işi de gizliyordu. Kürtler genelde mülteci olarak adlandırılıyordu. Fakat nadir de olsa muhacir olarak adlandırıldıkları belgeler de bulunmaktadır. Ancak Kürtler de Rus işgalinden çevre illere iltica ettiriliyor, bunun yanı sıra iltica ettikleri yerlerden batıya (Kürtlerin yoğunlukta olmadığı yerlere) gönderilerek, gönderildikleri yerlerdeki nüfusun % 5'ini geçmeyecek şekilde iskân ediliyordu. Arnavut, Boşnak, Çerkez, Laz ve Gürcü gibi topluluklar da muhacir veya mülteci olarak tanımlanıyordu. Araplar genelde "Arap aileler" şeklinde farklı bir kategoriye tabi tutulmaktaydı. Ancak bunlar da AMMU'nun ilgilendiği topluluklardandı.⁴³³

Aşiretler ise, Türkmen, Kürt ve Arap aşiretler şeklinde ayrılıyor ve bunlara da sevk ve iskân edilirken "etnik" kimliklerine göre muamele görüyordu.

7. 3. Teşkilat

AMMU'nun Teşkilat Kanununun ikinci maddesine göre, Genel Müdürü doğrudan doğruya Dâhiliye Nazırı tarafından atanır. Genel Müdür Yardımcısı, Şube Müdürleri, Şube Müfettişleri ve Taşra Müdürleri, Genel Müdürün önerisi, Nezaretin onayı ve padişahın emri ile tayin olunur. Şube Müdür Yardımcılarıyla merkez-taşra memurları ve diğer çalışanlar, merkez şube müdürlerinden oluşan özel bir encümen tarafından seçilir ve Genel Müdür tarafından atanır. Genel Müdür, işleri Dâhiliye Nezareti adına yürütür.

Kanunun üçüncü maddesine göre AMMU, Genel Müdür, Genel Müdür Yardımcısı, iskân, fen (bilgi, araştırma) heyeti, denetleme heyeti, sevkîyat, aşiretler, istatistik ve memurlar, muhasebe ve evrak şubelerinden ve taşra müdürleri, memurları ve çalışanlarından

toplamda 120 bin nüfusu olan bu Türkmen ve Kürt aşiretleri kastedilerek kullanıldığını belirtir. Bkz. **M.A.Z.C.**, D. 3, İ. 4, C. 1, 207.

⁴³³ Bu adlandırmalar için "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nüfus Politikası" bölümüne bakılabilir.

oluşmaktadır. Taşra görevlileri haricinde kalan, AMMU şubeleri ve bu şubelerde hangi memuriyetlerin bulunduğu aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 9. AMMU’nun Merkez Teşkilatı

Genel Müdür	
Genel Müdür Muavini	
İskân Şubesi	İhsaiyat ve Memurîn Şubesi [İstatistik ve Memurlar Şubesi]
Bir Müdür	Müdür
İki Müdür Muavini	İki Müdür Muavini
Altı Kâtip	Altı Kâtip
Heyet-i Feniye [Fen Heyeti]	Muhasebe Şubesi
Umur-ı Ziraîye Müdürü [Ziraat İşleri]	Müdür
Umur-ı Sıhhiye Müdürü [Sağlık İşleri]	Mümeyyiz
Umur-ı İnşaiye Müdürü [İnşaat İşleri]	Mutemet
Harita Memuru	Beş Kâtip
Üç Kâtip	Heyet-i Teftîşiye [Denetleme Heyeti]
Sevkiyat şubesi	Dört Müfettiş
Müdür	Üç Kâtip
Müdür Muavini	Evrak Şubesi
Yedi Sevk Memuru	Müdür
Hesap Memuru	Dosya Memuru
Dört Kâtip	Beş Kâtip
Aşâir Şubesi [Aşiretler Şubesi]	
Müdür	
Üç Müdür Muavini	
Sekiz Kâtip	

AMMU’nun Teşkilat Kanunu yürürlüğe girmeden önce, Talat Paşa, Genel Müdürlüğe atanacaklar için sadarete yazı yazmış ve bunlara dair tayin emirleri çıkarmıştır. 2 Mart 1332 (15 Mart 1916) tarihli İrade-i Seniyye ile ilga edilen İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti Müdürü Şükrü Bey, Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi’ne Genel

Müdür olarak tayin edilmiştir.⁴³⁴ Aynı gün çıkan bir başka emirle de “Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi İskân Şubesi Müdiriyyetine Edirne Mektupçusu İbrahim ve Muhasebe Müdiriyyetine mülga Muhâcirîn İdâresi muhasebecisi Muzaffer Halim ve Evrak Şubesi Müdiriyyetine [de] Dâhiliye Evrak Kısmı hûlafasından Sabri Beyler tayin” edildi.⁴³⁵

AMMU vilayet teşkilatı ise, Teşkilat Kanununun dördüncü maddesinde aktarılmıştır. Buna göre vilayet teşkilatı şu şekildedir:

Tablo 10. AMMU’nun Vilayet Teşkilatı

Birinci Sınıf Müdüriyetler	Birinci Sınıf Memuriyetler
Müdür	Memur
Hesap Memuru	Hesap Memuru
Üç Kâtip	Kâtip
Sevk Memuru	Sevk Memuru
Ziraat Memuru	Ziraat Memuru
İskân Memuru	İkinci Sınıf Memuriyetler
İkinci Sınıf Müdüriyetler	Memur
Müdür	Kâtip
Hesap Memuru	Ziraat Memuru
İki Kâtip	Sevk Memuru
Ziraat Memuru	
İskân Memuru	

Teşkilat Kanununda birinci sınıf ve ikinci sınıf müdüriyet ve memurlukların nereler olduğu belirtilmemişse de, **Talât Paşa’nın Evrak-ı Metrûkesi**’nde, müdürlük ve memuriyet olan yerleri gösteren bir harita bulunmaktadır. Bu haritada herhangi bir tarih olmasa da AMMU’nun taşra teşkilatını gösterdiği açıktır. Buna göre bu müdürlük ve memuriyetler şu şekildedir:⁴³⁶

Birinci Sınıf Muhâcirîn Müdüriyeti: Edirne, İstanbul (Avrupa), Aydın, Hüdavendigar, Halep ve Suriye Vilayetleri.

⁴³⁴DUİT, 39-97.

⁴³⁵DUİT, 39/98.

⁴³⁶Bkz. (306), BARDAKÇI, 84-85.

İkinci Sınıf Muhacirîn Müdüriyeti: Konya, Adana, Sivas, Diyarbakir, Musul, İzmit, Karesi vilayet ve sancakları.

Birinci Sınıf Muhacirîn Memuriyeti: Mamuretülaziz, Kastamonu, İstanbul (Anadolu), Kala-i Sultaniye, Kırkkilise, Eskişehir, Çatalca, Ankara, Zor, Kayseri, Urfa vilayet ve sancakları.

İkinci Sınıf Muhacirîn Memuriyeti: Gelibolu, Tekirdağ, Orhangazi, Erdemit, Bilecik, Bolu, Karahisar-ı Sahib, Mardin, Maraş, Niğde, Yozgat, Tokat, Trabzon, Çorum, Amasya, Kırşehir vilayet ve sancakları.

7. 4. Genel Müdürler

AMMU'nun bilinen iki Genel Müdürü bulunmaktadır. Bunlardan ilki olan Şükrü Beyle ilgili ayrıntılı bilgiye İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nin anlatıldığı bölümde yer verildiği için, bu kısımda sadece Şükrü Bey'den sonra genel müdür olan Hamdi Bey ile ilgili bilgi verilecektir.

7. 4. 1. Hamdi Bey [Mehmed Hamdi (Arpağ)]

Yaşamına dair bilgileri Erzincan Milletvekili seçildiği 1339/1923 yılında hazırlanan **Türkiye Büyük Millet Meclisine ikinci devre-i intihâbiyyede a'zâ intihâb olunan zevât-ı kirâma mahsûs muhtasar tercüme-i hâl varakasıdır**, (TBMM'ye İkinci Dönemine Seçilen Kişilere Mahsus Kısa Özgeçmiş Varakasıdır), No. 500'den (bundan sonra "Tercüme-i Hal") ve birkaç atama belgesinden öğrenebildiğimiz Hamdi Bey, 1298 (1882-1883) yılında Kemah kazasında doğmuştur. Babasının ismi Hasan Asım⁴³⁷, annesinin ismi ise Kazım Öztürk'ün belirttiğine göre, Münüre Hanım'dır.⁴³⁸ Tercüme-i Hal'ine göre "Dârülfünûnun Umûm Tabi'iyeye Şubesi[n]den]" 2 Eylül sene 320 (15 Eylül 1904) de mezun olan Hamdi Bey, "Dârülfünûnun Hukuk Şubesi[n]den]" 25 Ağustos sene 325 (7 Eylül 1909) tarihinde mezun olmuştur. Fransızca ve Arapçayı okur-yazar düzeyinde bildiği belirtilen Hamdi Bey'in ayrıca İngilizceye de aşina olduğu aynı kaynakta belirtilmektedir.

⁴³⁷Türkiye Büyük Millet Meclisine ikinci devre-i intihâbiyyede a'zâ intihâb olunan zevât-ı kirâma mahsûs muhtasar tercüme-i hâl varakasıdır, No. 500. Bu kaynağa internet üzerinden de ulaşılabilir: http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_eski.sonuc?adi=hamdi&soyadi=arpa%F0&il=&meclis=&kelime=. Erişim. 16 Kasım 2013.

⁴³⁸Bkz. (377), ÖZTÜRK, 295.

Aldığı görevlere yer verilen Tercüme-i Hal'ine göre, “318 [1902-1903] senesinden itibaren Düyûn-ı ‘Umûmiyye İdâresi”nde çalışan Hamdi Bey, 1 Kânûn-ı evvel 1325 (14 Aralık 1909) tarihinde “Nâfia Nezâreti Nâfia İdâresi Mümeyyizliğine 300[0] gurûş maâşla nakl etmiş” ve daha sonra da aynı nezaretin “Hey’et-i Tahrîriyye Müdürlüğüne” tayin edilmiştir. 1329 (1913) yılında ise bu sefer “Nâfia İdâre-i Umûmiyyesi Müdür-i Umûmî mu‘âvinliğine ta‘yîn” edilen Hamdi Bey’in maaşı 4000 kuruş olmuştur.⁴³⁹

Hamdi Bey, bu görevinden sonra 14 Nisan 1332 (27 Nisan 1916) (Tercüme-i Hal'ine göre 15 Nisan) tarihinde AMMU Genel Müdür Muavinliğine⁴⁴⁰ -2 Mart 1332 (15 Mart 1916) tarihinde genel müdür olarak tayin olunan Şükrü Bey’in yardımcılığına- atanmıştır. Bir süre vekâleten yürüttüğü AMMU Genel Müdürlüğü görevini 26 Kânûn-ı sâni 1332 (8 Şubat 1917) tarihinden itibaren 5000 kuruş maaşla asaleten devam etti.⁴⁴¹ Şükrü Bey muhtemelen 20 Kânûn-ı evvel 1332 (2 Ocak 1917) tarihinde görevinden ayrılmıştır ve bu tarihten 26 Kânûn-ı sâni 1332 (8 Şubat 1917) tarihine kadar Hamdi Bey vekâleten Genel Müdürlük görevini yürütmüştür.

Milletvekili seçilmeden önceki son görevi Muhâcirîn Müdür-i Umûmîliği olan Hamdi Bey, bu göreviyle beraber bir ara “Vilâyât-ı Şarkîyenin imârî ve teşkilât-ı fenniye ve zirâ‘iyyenin ihzârı hakkında 335 [1919]’de teşkil kılınan komisyonuna a‘zâ ta‘yîn” edildiği, Tercüme-i Hal'ine kaydedilmiştir. Ayrıca 337 (1921) senesinde Londra Konferansı için İstanbul Hükümeti tarafından hazırlanan heyette, Sami Bey ve Tevfik Paşa ile birlikte yer alarak burada Dâhiliye Müşaviri sıfatıyla görev yapmıştır.⁴⁴²

Hamdi Bey hakkında bulabildiğimiz bir başka bilgi de, 14 Haziran 1337 (1921) tarihli “İrade-i Seniyye” ile Müslüman Muhacirler için “gece ve gündüz” çalışarak yaptığı çalışmalarla ilgili olarak Muhâcirîn Müdür-i Umumisi sıfatıyla ikinci rütbeden Osmanî ile ödüllendirilmiştir.⁴⁴³

Bu bilgiler dışından Kazım Öztürk’ün **Türk Parlamento Tarihi** kitabında Hamdi Bey’e ayrılan kısımda, Hamdi Bey’in bir dönem “Hariciye, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye

⁴³⁹“Hamdi Bey”, **Türkiye Büyük Millet Meclisine ikinci devre-i intihâbiyyede a‘zâ intihâb olunan zevât-ı kirâma mahsûs muhtasar tercüme-i hâl varakasıdır**, No. 500.

⁴⁴⁰DUİT. 39/103.

⁴⁴¹DUİT, 39/108; bkz. (439), “Hamdi Bey”.

⁴⁴²Bkz. (439), “Hamdi Bey”.

⁴⁴³DUİT. 64/36; DUİT, 64/36.

ve Mübadelei Ahali ve Emval Komisyonları”nda üye olarak bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁴⁴ 13 Mayıs 1925 tarihinde Viyana elçiliğine atanan⁴⁴⁵ Hamdi Bey, dokuz yıl burada görev yapmış ve bu görevinden sonra 1934 yılında Berlin Elçiliğine atanmıştır.⁴⁴⁶ 24 Temmuz 1939’da Berlin Büyük elçisi iken vekâlet emrine alınmasına karar verilen Hamdi Bey’in⁴⁴⁷, 1941 yılında Ankara’da Güzel Sanatlar Matbaasını kurduğu belirtilmiştir. Ayrıca, 1946 yılında **Kuvvet**⁴⁴⁸ ve **Kudret** isimli iki gazete çıkardığı, bir dönem CHP ve DP’ye üye olduğu ve 1955’te de yaşamını yitirdiği kaydedilmektedir.⁴⁴⁹

7. 5. Bütçeler

AMMU’nun teşkilat kanun teklifi görüşmesi sırasında, bütçesi de görüşülmektedir. Daha önceki yıllarda kurulan iskân ile ilgilenen kurumların bütçeleri, başka kurumların bütçelerine dahil iken, AMMU, diğer kurumlardan ayrı olarak kendine has bir bütçeye sahiptir. Bu da iskân işlerinin bu süreçte ne düzeyde önemsendiğinin bir göstergesidir. Bu dönemde kabul edilen ilk bütçe şu şekildedir:

⁴⁴⁴Bkz. (377), ÖZTÜRK, 295.

⁴⁴⁵Erzincan milletvekili iken Çorum mutasarrıfı Bahaddin Bey’e hakaret ettiği gerekçesiyle hakkında dava açılan eski İstanbul AMMU Genel Müdürü Hamdi Bey, milletvekilliğinden istifa ederek Viyana elçiliğinde göreve başladığı için başvekil tarafından mahkeme ilamı aynen iade edilmiştir. Bkz. **BCA**, 30.10.9.51.21, 24 Kasım 1925.

⁴⁴⁶Bilâl N. ŞİMŞİR, **Bizim Diplomatlar**, 516.

⁴⁴⁷**BCA**, 30.18.1.2.87.71.13.

⁴⁴⁸Hamdi Bey’in bu gazeteyi Ali Rıza Baskan ile beraber çıkardığını belirten Cemal Mihçioğlu, Hamdi Bey için şunları yazmaktadır: “Gazeteye pek seyrek uğrayan Hamdi Arpağ, Atatürk döneminde Berlin Büyükelçiliği görevinde bulunmuş, yanılmıyorsa ordu kökenli, askerlikten gelenlere özgü dik duruşunun arkasında biraz da yaşlılıktan ileri gelen sağlıksız, üzgün görünümüyle, ortaya yakın kısa boylu kırışık yüzlü, ak saçlı, saygıdeğer bir kişiydi.” Bkz. Cemal MIHÇIOĞLU, **Özkaynakça**, 7.

⁴⁴⁹Bkz. (377), ÖZTÜRK, 295-96. Şunu belirtmeliyim ki, Kazım Öztürk’ün yazdıklarının AMMU dönemi görevlerine dair verilen bilgilerde, özellikle tarihlerinde, birçok yanlış kayıt bulunmaktadır.

Tablo 11. 1332 (Mart 1916-Mart 1917) Senesi Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Bütçesi⁴⁵⁰

İdare-i Merkeziye Maaşatı

Fasıl	Madde		Kuruş
1	1	Müdürü Umumi ve Muavini	132.000
	2	Memurîni Merkeziyye	1.284.000
	3	Mustahdemini Mütferrika	75.600
Birinci Fasılın Yekûnu	1.491.600		

İdare-i Merkeziye Masarifi

Fasıl	Madde		
2	1	Kırtasiye, Evrâkı Matbua, İhsâiyyat ve Muhacirîn Cüzdanları Tab'ıyyesi	200.000
	2	Tenvir ve Teshin	40.000
	3	Mefruşat	20.000
	4	Hademe Melbusatı	6.000
	5	Devair İcarı	30.000
	6	Muhacirîn ve İstimar Hakkında, Tercüme Edilecek Kitapların Tercüme Ücreti	25.000
	7	Harcırah ve Yevmiye	200.000
		İkinci Fasılın Yekûnu	521.000

Taşra Maaşatı

Fasıl	Madde		
3	1	Aşair ve Muhacirîn Müdiriyyetleri (Birinci Sınıf)	756.000
	2	Aşair ve Muhacirîn Müdiriyyetleri (ikinci sınıf)	688.000
	3	Aşair Memurları (birinci sınıf)	734.400
	4	Aşair Memurları (ikinci sınıf)	912.000
Üçüncü Fasılın Yekûnu	3.940.000		

Taşra Masarifi

Fasıl	Madde		
4	1	Tenvir ve Tashin	80.000
	2	Mefruşat	90.000
	3	İcar	150.000
	4	Harcırah	150.000
	5	Kırtasiye ve Evrâkı Matbua	150.000
	6	Mütferrika	50.000
	7	Hademe Melbusatı	25.000
		Dördüncü Fasılın Yekûnu	695.000

Fasıl	Madde		
5	1	İşkân Masarif-i Umumiyesi	10.000.000
		Yekûn-ı Umumî	15.798.000

⁴⁵⁰M.M.Z.C., D. 3, İ. 2, C. 1, 579-580; **Düstûr**, II/8, 589-591.

Bu fasılların en önemlisi hiç şüphesiz “İskân Masarif-i Umumiyyesi” kısmıdır. Bu kısma bu yıl içerisinde, 12 Mart 1332/25 Mart 1916 tarihinde 25.000.000⁴⁵¹, 24 Mayıs 1332/6 Haziran 1916 tarihinde, 30.000.000⁴⁵², 3 Ağustos 1332/16 Ağustos 1916 tarihinde 45.000.000⁴⁵³, 24 Teşrinievvel 1332/6 Kasım 1916 tarihinde 50.000.000⁴⁵⁴ ve 24 Kânunuevvel 1332/6 Ocak 1917 tarihinde 50.000.000 kuruş⁴⁵⁵ olmak üzere toplamda 200.000.000 kuruş eklenmiştir.⁴⁵⁶

1916 tarihinde, I. Dünya Savaşı yılları olması hasebiyle, nüfus hareketleri yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Bu nedenle ödenekler ihtiyaçları karşılamamaktadır. Bu harcamaların nerelere yapıldığı noktasında, 1332/1916 yılı bütçesine 50.000.000 kuruş ilavesine dair 22 Kânunuevvel 1332/4 Ocak 1917 tarihli Ayan Meclisi oturumunda sunulan Maliye Mazbatası ve AMMU Genel Müdürü Şükrü Bey’in açıklamaları, bize fikir vermektedir. Maliye Encümeninin hazırladığı mazbataya göre, AMMU’nun yaptığı sevk, iskân ve iaşe gibi işlerin masrafları yanında, dâhile iltica eden Müslüman muhacirlerin sayılarının artmaya başlamasından dolayı bu paraya ihtiyaç duyulmaktadır.⁴⁵⁷ Mazbatada sadece genel anlamda muhacirlerin çoğalmasından dolayı bu ödeneye ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Ancak Şükrü Bey, pratik anlamda Genel Müdürlüğün yaptığı işlerin ayrıntılarına inerek, bu bütçeye neden ihtiyaç olduğunu açıklamaktadır. Bu ödeneğin, özel olarak mülteciler için istendiğini belirten Şükrü Bey, savaş sebebiyle gelen mültecilerin sayısının 800.000 kişi olduğunu ve bu kişilerin sevk masrafları, iaşeleri, muayeneleri için harcamalar yapıldığını, seyyar hastaneler tesis ettiklerini, bunlara yol esnasında yemek verildiğini ve aşlarının yapıldığını vurgulamaktadır. Şükrü Bey, Maarif teşkilatının yetersiz olmasından dolayı, muhacirleri sevk ettikten sonra, büyük şehirlerde çocuklar için yetimhaneler (darüleytam), dul kadınlar için atölyeler (darülmesai) kurduklarını, bu atölyelerde dul kadınları iaşe ettiklerini ve işlemek üzere yün verdiklerini belirtir. Buralarda kadın, çocuk ve erkeklerden istifade edildiğini ve beslenmeleri için yemek ve ekmek tedarik edemeyecek halde olanlara, yemek verdiklerini vurgulamaktadır. Bunun yanında “bir kısım halk daha” olduğunu ve bunların

⁴⁵¹ **Düstûr**, II/8, 891. İrade-i Seniyye tarihi: 15 Mart 1332. Bkz. **Düstûr**, II/10, 28; **DUİT**, 17-108.

⁴⁵² **Düstûr**, II/8, 1198. İrade-i Seniyye tarihi: 23 Mayıs 1332. Bkz. **Düstûr**, II/10, 28; **DUİT**, 17/107.

⁴⁵³ **Düstûr**, II/8, 1259. İrade-i Seniyye tarihi: 2 Ağustos 1332. Bkz. **Düstûr**, II/28; **DUİT**, 17/106.

⁴⁵⁴ **Düstûr**, II/8, 1372. İrade-i Seniyye tarihi: 25 Teşrin-i evvel 1332. Bkz. **Düstûr**, II/10, 28; **DUİT**, 17/106, **DUİT**, 17/105. Buraya kadarki ödemeleri Talat Paşa’nın defterindeki kayıtlarda da rastlanmaktadır. Ancak Talat Paşa, son ek ödeneği defterine almamıştır. Bkz. Murat Bardakçı, **Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrûkesi**, 72-73.

⁴⁵⁵ **Düstûr**, II/9, 83. Ayrıca bkz. **DUİT**, 80/41.

⁴⁵⁶ Ayrıca, 8 Kanun-ı Sani 1332’de, Eylül 1332 tarihinden savaşın bitimine kadar geçerli olmak üzere, maaşlara zam yapılmıştır. Bunun için AMMU’ya 400.000 kuruş ek ödeme ayrılmıştır. Bkz. **Düstûr**, II/9, 118-121.

⁴⁵⁷ **M.A.Z.C.**, D. 3, İ. 3, C. 1, 226.

iaşelerinin kendilerine ait olduğunu söylese de, bu halkın sevkini siyasi sebeplerini anlatmaya salahiyetinin olmadığını vurgulamaktadır. Bu halkın daha önceden evlerini terk ettiğini belirten Şükrü Bey, bunların dul kadınlarına da yukarıda bahsedilen şekilde muamele edildiğini söylemektedir. Bu halkın Ermeniler olduğunu tahmin etmek zor değildir ve Şükrü Bey'in isimlerini anmaması düşündürücüdür. Bunlar haricinde, “doğrudan doğruya nereden kaldırıldığını iyice” bilmediğini söylediği Rumların da bu yardımlardan faydalandığını belirtir. Çalıştırılan muhacirlerden çocuklara asgari 30 ve azami 60 para; büyüklere ise asgari 60 para ve azami 3 kuruş verdiklerini; ancak son zamanlarda hepsine verilen paranın azami düzeyde olduğunu belirtmektedir. Özet olarak, 1 milyon 200 bini aşan bir kitle ile uğraştıklarını vurgulamaktadır.⁴⁵⁸

1333 (Mart 1917-Mart 1918) senesi bütçesinde de en fazla ağırlığı “İskân Masarif-i Umumiyesi” faslı oluşturmaktadır. Bu yılın bütçesi, bir önceki seneden 189.902.440 kuruş fazladır. 1332 yılı bütçesi “İskân Masarif-i Umumiyesi” faslına toplamda 200.000.000 ek ödenek yapılmıştır. Bu yılki bütçede bu fasla 190.000.000 kuruş zam yapılarak, 200.000.000 kuruş olarak belirlenmektedir. Bunun haricinde “Memurîn ve Mustahdemînin Tahsisat-ı Fevkalade-i Şehriyesi” adı altında bir fasıl daha eklenerek, bu fasıl için de 540.640 kuruş ayrılmaktadır. Bu yılın bütçesi şu şekildedir:

Tablo 12. 1333 (Mart 1917-Mart 1918)⁴⁵⁹ Senesi Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Bütçesi⁴⁶⁰

Fasıl		Yekûn (Kuruş)
1	İdâre-i Merkeziyye Maaşatı	1.491.600
2	İdâre-i Merkeziyye Levazımı	141.000
3	Vilayat Maaşatı	3.091.200
4	Vilayat Levazım ve Masarifi	413.800
5	Müteferrika	22.200
6	İskân Masarif-i Umumiyesi	200.000.000
7	Memurin ve Mustahdeminin Tahsisat-ı Fevkalade-i Şehriyesi	540.640
	Yekûn-ı Umumi	205.700.440

⁴⁵⁸ M.A.Z.C., D. 3, İ. 3, C. 1, 225-228. 1920 yılında hazırlanmış AMMU'nun bir raporuna göre, 1332 (1916) yılı dahilinde ziraat aletleri ve arabaları için 2.276.169 kuruş, hayvanlar için 3.851.935 kuruş, tohumluk zahire için ise 3.611.555 kuruş olmak üzere bu üç kalem için toplamda 9.742.659 kuruş harcama yapılmıştır. Bkz. Ahmet EFİLOĞLU, “24 Mayıs 1920 Tarihli Raporu'na Göre Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri”, 134.

⁴⁵⁹ Bunlar haricinde, 13 Şubat 1332/26 Şubat 1917 tarihinde, 1333 senesi mart ayı için 25. 541.500 kuruş geçici bütçe ayrılmıştır. Bkz. **Düstûr**, II/9, 203-204.

⁴⁶⁰ M.M.Z.C., D. 3, İ. 3, C. 1, 57-58; M.A.Z.C., D. 3, İ. 3, C. 2, 214-215; MALİYE BAKANLIĞI, **1917 Yılı Osmanlı Bütçesi**, 13.

1333 (Mart 1917-Mart 1918) yılı bütçesine de ilaveler yapılmıştır. Bundan önceki yıl yapılan eklemelerle 210.000.000 kuruşa ulaşan “İskân Masarif-i Umumiyyesi” faslı, bu yıl 200.000.000 kuruş olarak belirlenmesine rağmen, ihtiyaçları karşılamada yetersiz kalmış ve birinde (10 Kânûn-ı evvel 1333/10 Aralık 1917 tarihinde) 60.000.000, diğerinde (12 Kânûn-ı sâni 1334/12 Ocak 1918 tarihinde) 100.000.000 kuruş olmak üzere iki defa eklemeye yapılmıştır.⁴⁶¹ Yapılan bu eklemeye ile beraber “İskân Masarif-i Umumiyyesi” faslı 360.000.000 kuruşa ulaşmıştır. Bunun yanında 29 Teşrîn-i sâni 1333 (29 Kasım 1917) tarihinde, “Memurîn ve Mustahdemînin Tahsisat-ı Fevkalade-i Şehriyyesi” faslına savaşın devamı sebep gösterilerek 270.320 kuruş eklemeye yapılmıştır.⁴⁶² Ayrıca 20 Kânûn-ı evvel 1333 (20 Aralık 1917)’te 2. fasılda bulunan “Tenvir ve Teshin” maddesine 15.000, 4. fasılda bulunan “Müfettişler Harcırahı” maddesine 80.000 ve 4. fasılda bulunan “Harcırah (Memurîn)” maddesine de 10.000 kuruş olmak üzere toplamda 105.000 kuruş ek ödenek verilmiştir.⁴⁶³ Bu yıl içerisinde verilen toplam ek ödenekler ise 366.075.760 kuruşu bulmuştur.

Bir önceki yılın bütçesinin 1/2 katından fazla bütçe ayrılan 1333 (Mart 1917-Mart 1918) senesi bütçe görüşmelerinde muhacirlere yapılan masraflara dair bilgileri AMMU’nun yeni Genel Müdürü Hamdi Bey vermiştir. 1332 yılının bütçesine yapılan ilaveler sırasında konuşan AMMU eski Genel Müdürü Şükrü Bey, daha çok, mültecilere dair yapılan harcamalardan bahsetmişti. Hamdi Bey ise mültecilerle beraber Rumeli’den gelen muhacirlere dair yapılan masraflardan da bahsetmektedir. Hamdi Bey, Rumeli muhacirlerinin iâşe masrafları yanında, çift aletleri ve tohumluk verilmesi, iskân masrafı, istimlâk bedeli ve meslek sahiplerine sermaye verilmesi, muhacirlerin tedavi edilmesi⁴⁶⁴, han ve otel kiralrı gibi giderlerden bahsetmektedir. Bu giderlerin büyüklüğünü göstermek için Diyarbakir ve Urfa taraflarından (ki bunlar Kürt mültecileridir) “esbabı fevkelade [olağanüstü sebepler]” nedeniyle Konya’ya 50.000 mültecinin sevkini örnek veren Hamdi Bey, bu sevk için yapılan harcamanın 100.000 liradan fazla olduğunu belirtir.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ **Düstûr**, II/10, 33, 70; **DUİT**, 87/41; **DUİT**, 87/49.

⁴⁶² Bu kanunun neşir tarihi 5 Kânûn-ı evvel 1333’tür. Bkz. **Düstûr**, II/10, 10-11.

⁴⁶³ Bu kanunun neşir tarihi 25 Kânûn-ı evvel 1333’tür. Bkz. **Düstûr**, II/10, 42.

⁴⁶⁴ Hamdi Bey, “Ordu, Fatsa, Ünye, Terme, Çarşamba, Samsun, Merzifon, Amasya, Çorum, Tokat, Sivas, Yozgat, Kırşehir, Akdağmadeni, Boğazlıyan, Kayseri, Elâzığ, Malatya, Diyarbakir, Mardin, Siverek, Urfa, Islahiye, Müslümiye, Re’sülayn” şehirlerinde hastaneler açtıklarını belirtmektedir. Bkz. **M.A.Z.C.**, D. 3, İ. 3, C. 2, 213.

⁴⁶⁵ **M.M.Z.C.**, D. 3, İ. 4, C. 1, 361. Hamdi Bey, aynı konunun görüşüldüğü Ayan Meclisi’nde ise, Diyarbakir’den Konya’ya sevk gereken 40 bin kişi için, 150 bin lira gerekli olduğunu belirtmektedir. Bkz. **M.A.Z.C.**, D. 3, İ. 4, C. 1, 207.

Verilen bu örnek üzerinden bakıldığında ve yukarıda belirtilen, Şükrü Bey'in, yardımında bulunulan ortalama 1 milyon 200 bin⁴⁶⁶ kişi göz önüne alındığında, muhacirlere ayrılan bütçenin çok yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. Sadece sevk masrafı olarak 50.000 mülteci için 100.000 lira harcanması, muhacir ve mültecilerin açlık ve sefalet içerisinde yaşadıklarını göstermektedir.⁴⁶⁷

24 Şubat 1334 (24 Şubat 1918) tarihinde, 1334/1918 Mart ayına özel olarak çıkarılan geçici bütçe kanunuyla Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi için ayrılan 50.562.900 kuruş bütçe haricinde⁴⁶⁸, 1334 (Mart 1918-Mart 1919) yılının bütçesi de, daha sonra yapılan ilaveleri saymazsak, önceki yılın bütçesine eşittir. Bu yılki bütçede de en büyük meblağı "İşkân Masarif-i Umumiyyesi" faslı tutmaktadır.

Tablo 13. 1334 (Mart 1918-Mart 1919) Senesi Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Bütçesi⁴⁶⁹

Fasıl		Yekûn (Kuruş)
175	İdâre-i Merkeziyye Maaşı	1.491.600
176	İdâre-i Merkeziyye Masarifi	128.500
177	Vilayet Maaşatı	3.091.200
178	Vilayet Levazımı	426.300
179	Masarif-i müteferrika	22.200
180	İşkân Masarif-i Umumiyyesi	200.000.000
181	Memurin ve Müstahdeminin Tahsisat-ı Fevkalade-i Şehriyesi	540.640
	Yekûn-ı Umûmi	205.700.440

1334 (Mart 1918-Mart 1919) yılın bütçesinin de en önemli meblağı, "İşkân Masarif-i Umumiyyesi" faslı oluşturmaktadır. Maliye Nezareti, bu seneki bütçede, bu fasıldaki alt başlıkları daha ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Bu ayrıntılar, muhacir ve mültecilere dair yapılan masrafları göstermesi açısından, üzerine durulması önemlidir.

⁴⁶⁶ 1333 senesi AMMU bütçesinin İşkân masarif-i umumiyyesi faslına 100. 000. 0000 kuruş ilavesi için hazırlanan Maliye Encümeni mazbatasında, muhacir ve mültecilerin sayısının 1.077.155 kişi olduğu belirtilmektedir. Bunların yüzde 70'inin çalıştığını, ancak kalan kısmının masraflarının geçimlerini sağlayamadıklarından, ihtiyaçlarının karşılamak için müdüriyetçe kişi başı senelik 166 kuruş ve günlük 19 pare verildiğini ifade edilir. Bkz. **M.A.Z.C.**, D. 3, İ. 4, C. 1, 206.

⁴⁶⁷ Bu sayılar biraz sorunlu olmakla beraber, Mecliste ifade edildiği sırada itirazla karşılaşmaması nedeniyle, gerçeğe yakın olduğu ve genel olarak bir fikir verebileceği için kullanılmıştır.

⁴⁶⁸ Neşir tarihi 28 Şubat 1334'tür. **Düstûr**, II/10, 102-103.

⁴⁶⁹ **M.M.Z.C.**, D. 3, İ. 4, C. 2, 531-532; **M.A.Z.C.**, D. 3, İ. 4, C. 2, 219; MALİYE NEZÂRETİ, **Devlet-i Osmaniyyenin 1334 Sene-i Mâliyesine MehsûsBürdcesidir**, 19; MALİYE BAKANLIĞI, **Osmanlı Bütçeleri (1909-1918)**, 484, **Düstûr**, II/10, 185.

Tablo 14. 1334/1918 Yılı Bütçesi “İşkân Masârif-i Umûmiyyesi” Faslı⁴⁷⁰

		Kuruş
1	Âlât-ı zirâiye masârifi	2.500.000
2	Tevzî‘ olunacak hayvânât esmânı	3.000.000
3	Tohumluk esmânı	6.000.000
4	İşkân masârifi	35.000.000
5	İşkân-ı muhâcirîn için vâki‘ olacak istimlâkât masârifi	5.000.000
6	Erbâb-ı san‘atdan olanlara verilecek sermâye	500.000
7	İâşe masârifi	122.000.000
8	Sevkiyyât masârifi	13.250.000
9	Tedâvî ve muâlece masârifi	2.500.000
10	Techîz ve tekfîn masârifi	1.000.000
11	Hân, otel ve sâire îcârı	750.000
12	Muhâcirîn misâfir-hânelerile sevkiyyât dâireleri ve iâşe merâkizi inşâât ve ta‘mîrâtı	1.000.000
13	Muhâcirîn ve mülteciler için istihdâm olunacak me‘mûrîn masârifi ile mustahdemîn müteferrika ücûrât	1.500.000
14	Muhâcirîn ve mülteciler için küşâd olunan dârü’l-mesâ‘îlerle öksüz yurdları ve müessesât-ı sâire masârifi	6.000.000

Bu kalemlerin nerelere harcanacağı, Mayıs 1334 (1918) tarihli bir “izahatname”de de belirtilmiştir. İzahatnamede, burada belirtilen her madde için ayrıntılı açıklama yapılmış ve paranın nerelere harcanması gerektiği açıklanmıştır. Tekrara kaçmamak için içeriğini ayrıntılı bir şekilde vermediğimiz bu belge, AMMU’nun muhacir ve mülteci meselesine dair yapması gereken işlerin daha programlı bir hale getirildiğini göstermektedir. Savaşın sona yaklaştığı bu süreçte, nüfus hareketlerin bir nebze de olsa azaldığını ve bunlara dair genel ihtiyaçların önemli oranda netleştiğini belirtmek mümkündür.⁴⁷¹

Görebildiğimiz kadarıyla bu yıl yapılan ilaveler, “İşkân Masarif-i Umumiyyesi” ve “Memurîn ve Müstahdemîn Tahsisat-ı Fevkalade-i Şehriyesi” faslına yapılmaktadır. Diğer senelerden farklı olarak, bu seneki bütçenin maddeleri daha ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. Ek ödeneğin hangi amaçla yapıldığını görmek mümkündür. Örneğin, “İşkân Masarif-i Umumiyyesi” faslında “İâşe Masârifi” maddesine 100.000.000 kuruş ve “Sevkiyyât Masârifi” maddesine de 10.000.000 kuruş olmak üzere toplamda 110.000.000 kuruş ilave edilmiştir.⁴⁷² Bunun yanında, “Memurîn ve Müstahdemîn Tahsisat-ı Fevkalade-i Şehriyesi” faslına biri 30 Mayıs 1334 (30 Mart 1918) tarihli İrade-i Seniyye ile 931.000

⁴⁷⁰ Bkz. (469), MALİYE NEZÂRETİ, 137.

⁴⁷¹ Bu belge için bkz. BOA. DH. EUM. KLU., 16/66.

⁴⁷² İrade-i Seniyye tarihi 22 Ağustos 1334’tir. Bkz. DUÎT, 18/38; Takvîm-i Vekayi, 3327, 2; Düstûr, II/10, 576.

kuruş⁴⁷³ ve diğer 1 Kânun-ı evvel 1334 (1 Aralık 1918) tarihinde 735.800 kuruş olmak üzere ek ödenek ayrılmıştır.⁴⁷⁴

Belirtilen yıllara ait bütçeler verildikten sonra, bu yıllarda, bazı kurumların bütçesini AMMU bütçesi ile karşılaştırmak yararlı olacaktır. Bir Genel Müdürlük olmasına rağmen, yaptığı işlerin ne düzeyde önemsendiğini görmek açısından önemlidir.

Tablo 15. 1332-1334 (Mart 1916-Mart 1919) Seneleri Bütçeleri

Kurumlar	1332⁴⁷⁵	1333⁴⁷⁶	1334⁴⁷⁷
Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi	15.798.000+150.000.000	205.700.440	205.700.440
Dâhiliye Nezareti	84.934.893+10.300.000	118.782.818	127.935.318
Adliye Nezareti	64.567.104 +5.000.000	101.758.716	107.303.103
Maarif-i Umumiye Nezareti	104.323.279+2 350 000	91.513.572	105.128.760
Nafia Nezareti	48.255.672	62.386.142	81.816.581
Bahriye Nezareti	160.201.517	160.201.517	170.405.760
Harbiye Nezareti	604.410.798	604.410.798	604.410.798
Emniyet-i umumiye müdüriyeti	55.332.871+450.000	65.950.720	70.871.520
Sihhiye müdüriyet-i umumiyesi	24.126.998	36.026.488	47.774.208
Hariciye Nezareti	36.409.456+1.500.000	35.917.678	41.692.277
Tüm kurumlara dair ayrılan bütçenin genel toplamı	3.972.472.045 +169.600.000	5.330.451.155	5.196.971.199

Tabloda görüldüğü gibi, bu dönemde muhacir ve mültecilerin sevk ve iskânlarına ayrılan bütçe; eğitim, sağlık, adalet, dışişleri, içişleri ve emniyet gibi işler için ayrılan bütçelerden fazladır ve savaş döneminde olunmasına rağmen, Harbiye Nezareti için ayrılan bütçenin üçte biri kadardır. Bu da, bu kurumun hareket ve etki alanı ile organize ettiği kitle sayısının büyüklüğünü göstermektedir.

1335/1919 senesi için yeni bir bütçe kanunu çıkartılmamıştır. 1334/1918 yılı bütçe kanununun süresi de 1335/1919 Şubatında dolmuş, Meclis-i Mebusan da 21 Aralık 1918'de feshedilmiştir. Bu nedenle 9 Şubat 1335 (9 Şubat 1919) tarihinde bir kararname çıkarılarak, 1334/1918 yılı bütçe kanunu Meclis-i Umumiyye'nin açılışına kadar yürürlükte

⁴⁷³ Neşir tarihi 2 Haziran 1334'tür. **Düstûr**, II/10, 512-513.

⁴⁷⁴ Kanunun neşir tarihi 2 Kânûn-ı evvel 1334'tür. **Düstûr**, II/11, 60-61.

⁴⁷⁵ Maliye Bakanlığı, **Osmanlı Bütçeleri (1909-1918)**, 420. Yanlarında artı (+) olan sayılar, 15 Mart 1332-23 Teşrin-i Evvel 1332 arasında bu kurumlara yapılan ek ödeneklerdir. Belirtmek gerekir ki bunlar haricinde de eklemeler yapılmıştır. Bunlar için bkz. **Takvîm-i Vekayi**, 3090, 2.

⁴⁷⁶ 1333 yılı verileri için: Maliye Bakanlığı, **1917 Yılı Osmanlı Bütçesi**, 5, 260.

⁴⁷⁷ 1334 yılı verileri için bkz. (469), MALİYE NEZÂRETİ, 8; bkz. (469), MALİYE BAKANLIĞI, 475.

bırakılmıştır.⁴⁷⁸ Yapılan harcamalar için ise “İrade-i Seniyye” veya “Kararname” çıkarılmak suretiyle ek ödenek verilmiştir.

1335/1919 yılı bütçesinde dikkat çekici olan, yapılan ödeneklerin daha çok memurların ve müstahdemlerin maaşları ve harcırahları için verilmiş olmasıdır. Örneğin 1335/1919 yılı bütçesi dâhilinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyesi için ayrılan ve niçin ayrıldığı yazılmayan 120.000 kuruşluk⁴⁷⁹ ödeneğin haricinde dört defa ek ödenek ayrılmıştır. Bunlardan üçü (ilkinde 2.000.000 kuruş⁴⁸⁰, ikincisinde ise 1.000.000 kuruş⁴⁸¹ ve üçüncüsünde 1.000.000 kuruş⁴⁸² ve toplamda 4.000.000 kuruş olmak üzere) “Memurîn ve Müstahdemîn Tahsisat-ı Fevkalade-i Şehriyesi” faslına, kalan diğer ödenek ise (250.000 kuruş⁴⁸³ olmak üzere), “Memurîn Harcırahı” maddesine ayrılmıştır.

Ancak 1335/1919 senesi için Sevkiyat kısmına da ilave yapılmıştır. 4 Haziran 1335/1919 tarihli İrade-i Seniyye ile yapılan ve 20.000.000 kuruşu ihtiva eden ek ödenek haricinde⁴⁸⁴, “aded-i nüfus milyonlara balığ olan muhacirîn ve mültecilerden başka Arab, Ermeni ve Rum ailelerinin ve bunlara ait eşya ve levazım-ı beytiyyenin masarifi nakliyesi de işbu tahsisatdan tesviye edilmekde bulunması ve vesait-i nakliye 3-7 misli tezayüd etmiş” olmasından dolayı, yeniden ödenek istenmektedir. Bu istek üzerine 18 Teşrin-i Evvel 1335 (18 Ekim 1919) tarihinde 20.000.000 kuruş daha Sevkiyat kısmına ödenek eklenmiştir.⁴⁸⁵

Görülen o ki İttihat ve Terakki hükümeti feshedildikten ve Meclis-i Mebusan kapandıktan sonra, Aşâir ve Muhâcirlerin sevk, iskân ve işlerinde durgunluk yaşanmıştır. Bu dönemde yapılan ödeneklerin bu işle ilgilenen görevlilere verildiği göz önüne alındığında, muhacir, mülteci ve aşiretlerin hayatlarını sürdürmeleri ve geçimlerini sağlamaları için herhangi bir destek veya yardımda bulunulmamış olmalıdır.⁴⁸⁶

1336/1920 yılından 1338/1922 yılının sonuna kadar bütçeler üç ya da altı aylık geçici bütçeler şeklinde oluşturulmuştur. 1336/1920 yılının Mart ve Nisan ayları zarfında

⁴⁷⁸ 11 Şubat 1335 tarihinde yayınlanan kararname için bkz. **Düstûr**, II/11, 124-125.

⁴⁷⁹ İrade-i Seniyye tarihi 18 Ağustos 1335'tir ve neşir tarihi 25 Ağustos 1335'tir. **Düstûr**, II/11, 349-350.

⁴⁸⁰ İrade-i seniyye tarihi 21 Nisan 1335'tir ve neşir tarihi 27 Nisan 1335'tir. **Düstûr**, II/11, 219-220.

⁴⁸¹ İrade-i Seniyye tarihi 28 Temmuz 1335'tir ve neşir tarihi 2 Ağustos 1335'tir. **Düstûr**, II/11, 320-321.

⁴⁸² İrade-i Seniyye tarihi 1 Kânun-ı sani 1336'dır ve neşir tarihi 7 Kânun-ı sani 1336'dır. **Düstûr**, II/11, 535-536.

⁴⁸³ Kararname tarihi 20 Kânun-ı evvel 1335'tir ve neşir tarihi 27 Kânun-ı evvel 1335'tir. **Düstûr**, II/11, 522-523.

Ayrıca bkz. **DUİT**. 95/56.

⁴⁸⁴ **DUİT**. 18/37.

⁴⁸⁵ **DUİT**. 18/36.

⁴⁸⁶ Ankara hükümeti tarafından oluşturulmuş olan AMMU bütçe görüşmelerinde yapılan konuşmalarda mülteci ve muhacirlerin “sefil ve perişan” oldukları belirtilmektedir. Bkz. **T.B.M.M.Z.C.**, D. 1, İ. 1, C. 8, 506 vd.

devlet hizmetlerinde harcanması için oluşturulan geçici bütçe kanunu daha sonraki aylarda da ufak değişiklikler yapılarak uzatılmıştır. Bu üç yılın bütçeleri tablolar halinde verilmiştir.

Tablo 16. 1336/1920 Yılı İçin Ayrılan Bütçe Miktarları

Aylar	Çıkış tarihi	Neşir tarihi	Meblağ (kuruş)
Mart-Nisan	29 Şubat 1336	1 Mart 1336	72.120.000 ⁴⁸⁷
Mayıs-Ağustos	22 Nisan 1336	25 Nisan 1336	144.240.000 ⁴⁸⁸
Eylül-Şubat	28 Ağustos 1336	30 Ağustos 1336	216.360.000 ⁴⁸⁹
Genel toplam			432.720.000

Tablo 17. 1337/1921 Yılı İçin Ayrılan Bütçe Miktarları

Aylar	Çıkış tarihi	Neşir tarihi	Meblağ (kuruş)
Mart-Nisan	28 Şubat 1337	1 Mart 1337	26.178.900 ⁴⁹⁰
Mayıs-Ağustos	3 Mayıs 1337	5 Mayıs 1337	52.357.800 ⁴⁹¹
Eylül-Şubat	31 Ağustos 1337	1 Eylül 1337	69.000.000 ⁴⁹²
Genel toplam			147.536.700

Tablo 18. 1338/1922 Yılı İçin Ayrılan Bütçe Miktarları

Aylar	Çıkış tarihi	Neşir tarihi	Meblağ (kuruş)
Birinci altı ay	27 Şubat 1338	1 Mart 1338	72.708.700 ⁴⁹³
İkinci altı ay	31 Ağustos 1338	2 Eylül 1338	63.789.800 ⁴⁹⁴
Genel toplam			136.498.500

⁴⁸⁷ **Düstûr**, II/11, 644-646; **Takvîm-i Vekayi**, 3789, 1-2.

⁴⁸⁸ **Düstûr**, II/12, 49-50.

⁴⁸⁹ **Düstûr**, II/12, 183-184.

⁴⁹⁰ **Düstûr**, II/12, 389-391; **DUİT**. 98/30.

⁴⁹¹ **Düstûr**, II/12, 423-425; **DUİT**. 98/39.

⁴⁹² Bu altı aylık bütçe üç kısma ayrılmaktadır:

Merkez ve muhabere mümkün olan mahallere ait tahsisat: 11 447 400

Muvakkaten mevkuf tutulacak tahsisat: 51 855 000

Katiyen mevkuf tutulacak tahsisat: 5.697.600. Bkz. **Düstûr**, II/12, 474-475; **DUİT**. 98/31.

⁴⁹³ Bu altı aylık bütçe üç kısma ayrılmıştır:

Merkez ve muhabere mümkün olan mahallere ait tahsisat: 15 156 100

Muvakkaten mevkuf tutulacak tahsisat: 51.855.000

Katiyen mevkuf tutulacak tahsisat: 5.697.600. Bkz. **Düstûr**, II/12, 579-582.

⁴⁹⁴ Bu altı aylık bütçe üç kısma ayrılmıştır:

Merkez ve muhabere mümkün olan mahallere ait tahsisat: 6 237 200

Muvakkaten mevkuf tutulacak tahsisat: 51.855.000

Katiyen mevkuf tutulacak tahsisat: 5.697.600. Bkz. **Düstûr**, II/12, 717-719.

1335/1919 yılı için çok az bir ödenek ayrılmışken, 1336/1920 yılında, bir önceki yılın açıklarını da telafi edecek şekilde rekor bir bütçe ayrılmıştır (432.720.000 kuruş). Ancak bundan sonraki yılların bütçelerinde ani bir düşüş gözlemlenmektedir.

7. 6. AMMU’nun Sonu

Genelde AMMU’ya, İstanbul’da 1916 yılında kurulmuş ve daha sonra Ankara Hükümetine devredilmiş bir kurum olarak bakılmaktadır. Ancak, mesele böyle değildir. Tuncay Ögün’ün de tespit ettiği gibi, Ankara Hükümeti de aynı adla (“Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umumiyyesi” adıyla) bir kurum oluşturmuştur ve bunun İstanbul’da 1916 yılında kurulmuş olan AMMU ile bir alakası yoktur. Bu isim benzerliği sadece Ankara Hükümetinin İstanbul Hükümetinden bürokratik kurumları almasıyla ilgilidir.⁴⁹⁵

Ankara merkezli AMMU’nun kuruluşuna dair elimizdeki bilgiler TBMM Zabıt Cerideleri’ne dayanmaktadır. 28 Şubat 1921 tarihli meclis oturumunda, 1336/1920 bütçe görüşmeleri sırasında AMMU bütçesi görüşülürken söz alan dönemin AMMU Genel Müdürü Suad Bey, Müdüriyetin oluşum sürecini anlatmaktadır. Suad Bey’e göre, 21 Eylül 1336/1920 tarihinde Muhacirîn Müdüriyeti oluşturulmuştur. Bu oluşumdan evvel ise, muhacirin işlerini Hüdavendigâr’ın (Bursa) işgali sonrasında Ankara’ya giden Muhacirîn Müdürü Faik Bey yürütmektedir.⁴⁹⁶ Faik Bey, 3 Şubat 1332 (16 Şubat 1917) tarihinde Soma kazası kaymakamı iken Aydın Vilayeti Muhacirîn Müdüriyeti’ne tayin edilmiş⁴⁹⁷ ve 11 Teşrin-i sâni 1335 (11 Kasım 1919) tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti Muhacirîn Müdürü Halit Şekib Bey ile becayiş ederek Hüdavendigâr’a geçmiştir.⁴⁹⁸ 2 Temmuz 1336/1920 tarihinden sonra görevinden izinsiz ayrıldığı için 4 Ağustos 1336/1920 tarihinde görevinden azledilmiş ve yerine Mülkiye Kaymakamlarından Aziz Nuri Efendi tayin edilmiştir.⁴⁹⁹ Suad Bey’in anlatımları doğru ise, 8 Temmuz 1920’de Hüdavendigâr (Bursa)’ın işgalinden önce ortalıktan kaybolan Faik Bey, Ankara’ya geçmiş ve burada da muhacir işleriyle uğraşmıştır.

Tam olarak ne zaman kurulduğunu netleştiremediğimiz bu müdüriyet, 5 Haziran 1337/1921 tarihli “Muhacir ve Mültecilerin Tarzı İdare ve Sevkleri Hakkında Nizamname”’sinde “muhacir ve mültecilerin umuru ile iştigal etmek üzere Sıhhiye ve

⁴⁹⁵ Tuncay ÖGÜN, *Unutulmuş Bir Göç Tradejisi Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, 183.

⁴⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, D. 1, İ. 1, C. 8, 512-513.

⁴⁹⁷ DÜİT. 45/30.

⁴⁹⁸ DÜİT. 41/37

⁴⁹⁹ DÜİT. 41/40

Muaveneti İctimaiye vekâletine merbut Muhacir Müdiriyeti idarei merkeziye kadrosu” verilmiştir.⁵⁰⁰ 8 Teşrîn-i sâni 1339 (8 Kasım 1923) tarihinde ise çıkarılan “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu” ile “şimdiye kadar Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye Vekâletine merbut bulunan İskân müdiriyeti ilga edilmiştir. Bu müdiriyetin ve mülga Dahiliye Nezaretine merbut İskân-ı aşair ve muhacirin müdiriyeti umumiyesinin bütün hidemat vesaiti ile levazımı Mübadele, İmar ve İskân Vekâletine devredilmiştir.”⁵⁰¹ Bu kanunla hem Ankara merkezli AMMU ve hem de İstanbul merkezli AMMU Mübadele, İmar ve İskân Vekâletine devredilmiştir.

Bütçeler üzerinden bakıldığında, 16 Mart 1920’de İstanbul’un resmen işgal edilmesinden sonra da İstanbul merkezli AMMU varlığını devam ettirmiş ve 31 Ağustos 1922 tarihine kadar çalışmaları için bütçe ayrılmış ve muhtemeldir ki 1923 yılının başına kadar varlığını devam ettirmiştir. Fiili olarak çalışmaları tam olarak ne zamana kadar devam ettirdiğini bilmesek de, İstanbul merkezli AMMU, 8 Kasım 1923 tarihinde resmen Mübadele, İmar ve İskân Vekâletine bağlanmıştır. Daha resmi gazetede yayınlanmadan 1 Mart 1332 (14 Mart 1916) tarihinde kanununun yürürlüğe girmesiyle kurulan İstanbul merkezli AMMU, resmi olarak 8 Kasım 1923 tarihinde son bulmuştur.

⁵⁰⁰ **Düstûr**, III/2, 74-77.

⁵⁰¹ Naci KÖKDEMİR (haz), **Eski ve Yeni Toprak, İskân Hükümleri ve Uygulama Klavuzu**, 373.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

8. ENCÜMEN-İ İLMÎ VE AŞÂİR VE MUHÂCİRÎN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ YAYINLARI

8. 1. Encümen-i İlmî

8. 1. 1. Kuruluşu

AMMU'nun bünyesinde "ilmî" araştırma yapacak bir heyete neden ihtiyaç duyulduğuna dair, Aşair Şubesi tarafından hazırlanan rapor, 18 Ağustos 1333 (18 Ağustos 1917) tarihinde Genel Müdürlüğe sunulmuştur. Dönemin Aşair Şubesi Müdürü Zekeriya [Sertel] Bey'dir ve büyük olasılıkla, bu rapor onun tarafından yazılmıştır. Bu kısa rapor, AMMU'nun temel amaçlarını belirtmesi açısından önemli bir belgedir.⁵⁰²

Rapora göre, "Türkiye'de" devletten uzak "müstakil ve göçebe" bir halde yaşayan bir milyonu Türkmen, bir milyonu Kürt ve üç milyonu da Arap olmak üzere toplam beş milyon insan vardır. Bu insanları toprağa bağlamak ve onlardan istifade etmek için Aşair Şubesi kurulmuştur. Ancak bu şube amacına uygun oluşturulmadığından ve AMMU'nun asıl çalışma alanı muhacir meselesi olduğundan, aşiretlerin iskânına dair herhangi bir şey yapılmamıştır. Raporda, bunun nedeni olarak, aşiretlerin iskân meselesinin tam anlamıyla gerçekleşmesi için gereken ihtiyacın idari ve teknik (kırtasî) olmaktan ziyade, "birçok malumata ve ilmî esaslara" dayalı olarak gerçekleştirilmemesi gösterilmektedir. Bu ihtiyacın ortaya çıkışı ise Kürt aşiretlerinden 40-50 bin kişinin Osmanlı İmparatorluğuna ilticaları sırasında olduğu belirtilmekte ve artık "aşiretlerin iskânını ilmî esaslara" dayandırılması gerekliliği vurgulanmaktadır.⁵⁰³

Emcūmen-i İlmî'nin kuruluş amacının belirtildiği belgelerde sürekli tekrar eden kavramlardan olan aşiretlerin ve muhacirlerin "iskân, temsîl (asimilasyon) ve temdîn[i] (medenileştirme)" bu raporda da yer almaktadır. Ayrıca bunlar, AMMU'nun temel amacını

⁵⁰² BCA, 272. 74. 71. 21. 1: 58. Bu komisyonun oluşturulmasında Amerika örnek alınmış olabilir. Çünkü AMMU'nun yayınladığı bir kitapta, Amerika'nın muhacirlerin iskânı usulünün anlatıldığı kısımda, "Muhacir İdaresine" bağlı çalışan "Tedkikat-ı İlmiyye" adında bir komisyon bulunduğu anlatılmakta ve bu komisyonun yaptığı işler şu şekilde belirtilmektedir: "Muhacirlerin hayat-ı husûsiyyeleriyle iştigal eden ve memleketin en müktedir âlimlerinden mürekkeb bulunan bir komisyon var idi. Bu muhacirîn komisyonu, muhacirler hakkında raporlar verir ve muntazam istatistikler yaparak, muhacirîn dairesini tenvîr ederdi." Bkz. (34), GOÇ, 65, 67.

⁵⁰³ BCA, 272. 74. 71. 21. 1: 58

yansıtan kavramlardır ve bu yollarla bireylerden daha iyi bir şekilde “istifade” edilmek istenmektedir. Rapora göre, muhacirlerin iskânı için dört milyon lira harcanmasına rağmen, istenilen hedefe ulaşılamamıştır. Yapılan işlerin “ilmî” esaslara dayandırılmaması nedeniyle birçok insan ölmüş, kurulan köyler harap olmuş ve yapılan işlerden herhangi olumlu sonuç elde edilememiştir. Raporda, iskân bölgelerinin coğrafi ve iklimsel şartlarından haberdar olunmadığı gibi, iskân edilecek kimselerin de maddi ve manevi açıdan tanınmadığı belirtilmektedir.⁵⁰⁴ Bu da gösteriyor ki, dönemin yöneticileri için Talat Paşa’nın “Anadolu bizim için kapalı bir kutudur” sözü güncelliğini korumaktadır.⁵⁰⁵

“İskân, temsîl ve temdîn” etmenin bilinmemesinden dolayı öldürmekten ve israf etmekten başka bir şeyin yapılamadığı belirtilen raporda (ki bu durum AMMU’nun dosyalarına dayandırılmaktadır), “Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesinin bu öldürücü siyâsete bir nihâyet” verebilmek ve iskân edilenlerden “istifade” edebilmek için şunların yapılması gerektiği belirtilmektedir:

İskân mıntıklarındaki muhacir ve aşiretler ile iskân, temsîl (asimile etme) ve medenileştirme meselelerinin çeşitli memleketlerdeki şekillerini araştırmak; bu araştırmalardan bizdeki iskân, medenileştirme ve asimile etme meseleleri hakkında genel esaslar çıkarmak; bütün uygulamalarda düşüncesine başvurmak üzere Genel Müdürlük bünyesinde bir heyet-i ilmiye oluşturulmasına gerek vardır.⁵⁰⁶

Raporda, bu heyet içerisinde yer alacak kişilerin, müdüriyete bağlı şubelerden seçilmesi gerektiği ve ihtiyaç duyulduğu takdirde müdüriyet dışından kişilerden de yararlanılabileceği belirtilmektedir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴A.g.b.

⁵⁰⁵Enver Behnan Şapolyo’nun aktardığına göre, Talat Paşa, sadrazam olduğu ilk günlerde, İttihat ve Terakki’nin genel meclisinde “Bu milletin başına geçtik. Fakat Anadolu bizim için kapalı bir kutudur, önce bunun içini tanımalıyız, sonra bu millete lâayık hizmetlerde bulunmamız lâzım geldiğine inanıyorum” dediğini, bunun üzerine Ziya Gökalp’ın da, “Biz siyasî bir inkılâp yaptık. Yani meşrutî bir idare vücade getirmekle kalıp değıştirdik. Halbuki en büyük inkılâp içtimaî inkılâpdır. İçtimaî bünyemizde, kültür sahasında yapabileceğimiz inkılâplar en büyüğü ve en verimliyi olacaktır. Bu da ancak, Türk cemiyetinin morfoloji sosyali ile fizyoloji sosyaliyi tanımakla kabildir. Bunlar da içtimaî müesseselerdir. Bunların başında Anadolunun muhtelif dinî itikatları, bunlardan doğan tarikatlar, sektler, Türkmen aşiretleri gelir... Bu müesseseleri incelemek üzere ilmî kifayeti görülen arkadaşları, bu kutuyu açmaları için gönderelim” dediğini ve bunun üzerine de Baha Sait Bey’in Kızılbâş ve Bektaşileri, Bursalı Mehmet Tahir ve Hasan Fehmi Hoca’nın Ahileri ve Esat Uras Beyi de Ermenileri incelemek üzere gönderdiklerini ve bu kişilerin de inceleme sonucunda hazırladıkları raporları Dâhiliye Nezareti’ne bildirdiklerini belirtmektedir. Bkz. Enver Behnan ŞAPOLYO, **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, 2-3.

⁵⁰⁶Krş: “Menâtu-ı iskâniyye muhâcirleri ve aşâir ile iskân, temsîl, temdîn mes’elelerinin muhtelif memleketlerdeki şekillerini tedkik etmek ve bu mütâlâat ve tedkikatdan bizdeki iskân, temdîn ve temsîl mes’eleleri hakkında umûmî esâslar çıkarmak ve bütün muâmelâtta re’y ve mütâlâasına mürâcaat edilmek üzere müdîr-i umûmîde bir hey’et-i ilmiyye te’sîsine zarûret vardır.” Bkz. **BCA**, 272. 74. 71. 21. 1: 58.

⁵⁰⁷A.g.b.

Bu rapor dışında Encümen-i İlmî'nin kuruluşu ve kuruluş amacı, 16 Şubat 1334 (16 Şubat 1918) tarihli **Türk Yurdu** dergisinde yayınlanmış olan “Aşîretler Hakkında İlmî Tedkikler” başlıklı ve M. imzalı yazıda belirtilmiştir.⁵⁰⁸ Encümenin çalışmalarını yakinen takip eden biri tarafından yazıldığı aşîkâr olan bu yazıda “Osmanlı ülkesinde bulunan aşîret ve kabîlelere âid ittihâz olunacak idârî ve hukukî kararların ilmî düstûrlar altında inkişâfının te'mîni esâsı üzerine o aşîretler hakkında yapılacak tedkikat tetebbuâta inhisâr etmek” amacıyla kurulduğu belirtilen bu encümenin, resmi memurlar haricinde kişilerin katıldığı ve şimdiye kadar “üç umûmî ictimâ' yapmış” olduğu belirtilmiştir. Encümenin, bağlı olduğu AMMU tarafından daha önce tercüme edilmiş eserlerin yayınlanması ve bundan sonra da gerekli görülenlerin satın alınması, tercüme edilmesi ve yayınlanması işlerini üstlendiğinin vurgulandığı yazıda, yapılacak işlerin ne şekilde paylaşıldığı belirtilmiştir. Buna göre Encümen, “aşîretler hakkında yapılacak ilmî incelemeler, iktisat yönünden isti'mar/kolonizasyon⁵⁰⁹, hukuk yönünden isti'mar, eski Arab toplumsal teşkilatı, dini inceleme ve ahlaki inceleme, coğrafi inceleme” kısımlarına ayrılmıştır.⁵¹⁰

8. 1. 2. Toplantıları ve Alınan Kararlar

Encümen-i İlmî'de çalışacak kişilerin AMMU memurlarından seçilebileceği ve ihtiyaç duyulduğu durumlarda da dışarıdan kişilerden faydalanılabileceği şeklinde bir öneri doğrultusunda hem AMMU memurlarından hem de dışarıdan kişilerden oluşan bir heyet oluşturmuştur. Elimizdeki belgelerden anlaşıldığına göre, Encümen-i İlmî ilk toplantısını 27 Teşrîn-i sâni 1333 (27 Kasım 1917) tarihinde yapmış ve yapılan bu toplantıya, Encümen Reisi sıfatıyla Ziya Gökalp'ın yanı sıra, Aşair Şubesi Müdürü Zekeriya Bey ve yardımcıları Veli Necdet ve İhsan Beyler, Sevkiyat Şubesi Müdür Yardımcısı Alâeddin Cemil Bey, Darülfünun içtimaiyat (toplumbilim) müderris yardımcısı Necmeddin Sadak⁵¹¹ Bey, Emniyet-i Umumiye Yabancılar Şubesi Müdürü Mithat Bey, Vakıf gazetesi başyazarı Ahmed Emin Bey ve Darülfünun muallimlerinden Halim Sâbit ve Şemseddin Beyler katılmıştır.⁵¹² Görüldüğü gibi, ilk toplantıda, AMMU'nun memurlarının yanı sıra, Emniyet-i

⁵⁰⁸ M., “Aşîretler Hakkında İlmî Tedkikler”, 100.

⁵⁰⁹Metinde kullanılan “isti'mâr” kelimesinin üç anlamı bulunmaktadır: “1. İmâr ettirme. 2. Bir yerin imârını isteme. 3. İstimlak etme; sömürgeleştirme.” Bkz. Ferit DEVELİOĞLU, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 460. Ancak metinde “isti'mâr” kelimesinin “colonisation” anlamında kullandığı özellikle belirtilmiştir.

⁵¹⁰ Bkz. M., “Aşîretler Hakkında İlmî Tedkikler”, 100.

⁵¹¹Enver Behnan Şapolyo'un belirttiğine göre, Necmeddin Sadak, Darülfünun'da Ziya Gökalp'ın yardımcısıydı ve Gökalp'ın ölümünden sonra da onun yerine ders verdi. Bkz. Enver Behnan ŞAPOLYO, **Ziya Gökalp: İttihadî Terakki ve Meşrutîyet Tarihi**, 155.

⁵¹²A.g.b., 48, Genel Müdür Hamdi Bey'den Dâhiliye Nezaretine, 27 Teşrîn-i sâni 1333 (27 Kasım 1917).

Umumiye, Darülfünun ve Vakit gazetesinden kişiler de katılmıştır. Ancak bu katılımcıların, “âza” sıfatıyla mı yoksa görüşlerine başvurulmak üzere mi katıldıklarına dair elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Elimizde bulunan belgelere göre, en azından Darülfünun muallimlerinden Halim Sâbit’in ilk toplantıya görüşüne başvurulmak üzere katıldığı belirtilebilir. Çünkü ilk toplantıdan sonra (4 Kânûn-ı evvel 1333/4 Aralık 1917 tarihinde) Genel Müdür Hamdi Bey, Halim Sâbit Bey’e gönderdiği yazıda, Encümen-i İlmî’nin salı günleri öğleden sonra saat ikide ve perşembe günleri sabah saat dokuz buçukta yapılacak toplantılarına, kendilerinin bilgilerinden ve yardımlarından yararlanmak için, “âza sıfatıyla” katılmalarını rica etmektedir. Bunun yanında Hamdi Bey, ilk toplantıya katılmamış olan Darülfünun Müderrislerinden Şemseddin Bey’in de Halim Sâbit Bey gibi “âza sıfatıyla” katılmasını istemektedir.⁵¹³

Bu toplantıda, aşiretler hakkında “ilmî ve esaslı” araştırmalara temel oluşturmak üzere Türk, Kürt ve Arap aşiretlerine dair bulunabilecek eserlerin satın alınması, daha önce AMMU’nun çevirisini yaptığı eserlerin yayınlanması ve gerekli görülecek başka eserlerin de tercüme edilerek yayınlanması kararları alınmıştır. Alınan kararları AMMU’ya bildiren Ziya Gökalp, Arabistan’ın durumundan bahseden “Paligrav”ın seyahatnamesinin acilen alınarak çevrilip yayınlanmasını da kararlaştırdıklarını belirtir.⁵¹⁴ Bu toplantıda alınan kararlar doğrultusunda, İhtiyaç duyulan eserlerin alımı, çevirisi ve yayınlanması için gerekli meblağın AMMU bütçesinden karşılanamayacağını belirten Hamdi Bey, bu masrafın “örtülü ödenek (tahsîsât-ı mestûre)”ten karşılanması için Dâhiliye Nezareti’nden izin istemektedir.⁵¹⁵

8. 1. 3. Yazılı Külliyyat Oluşturma Çabaları

Encümen-i İlmî oluşturulduktan sonra, aşiretlerin “iskân ve temdîni (medenileştirilmesi)”nin gerçekleştirilmesine yarayacak kitap, risale ve raporların Encümen tarafından incelenmesi için bu kaynaklar toplanmaya başlanmıştır. İstenilen kitap ve raporların bir kısmı Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki kütüphanelerden, özellikle Beyrut Vilayeti’nden istenmiştir. Devlet memurları tarafından hazırlanan raporlar ise Dâhiliye

⁵¹³A.g.b., 53.

⁵¹⁴A.g.b., 46. Encümen-i İlmî reisi Ziya Gökalp tarafından Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesine, 29 Teşrin-i sâni 1333 (29 Kasım 1917). Ayrıca bkz: M., “Aşiretler Hakkında İlmî Tedkikler”, 100.

⁵¹⁵A.g.b., 45: Genel Müdür Hamdi Bey tarafından Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’ya, 6 Kânûn-ı evvel 1333 (6 Aralık 1917).

Nezaretî vasıtasıyla istenmiştir. Görüldüğü kadarıyla bu kitap ve makalelerin, Osmanlı toprakları dışından istenildiği tek yer ise Leipzig’de bulunan Otto Harrassowitz kütüphanesidir. Aşağıda öncelikle Osmanlı devleti sınırları dâhilinde istenilen kaynaklara dair örnekler verildikten sonra, Otto Harrassowitz kütüphanesinden istenen kitap ve makalelerden örnekler verilmeye çalışılacaktır.

Kitap istenilen yerlerden biri Beyrut Vilayeti’dir. Buradan, Türk, Kürt ve Arap aşiretlerinin yerleşik hale getirilmesi, medenileştirmesi ve asimilasyonu için faydalanabilecek kaynaklar istenmiştir. AMMU Aşair Şubesi tarafından 15 Kânûn-ı sâni 1334 (15 Ocak 1917) tarihinde Beyrut Vilayeti’ne gönderilen yazıda “Arap kabileleri ve aşiretlerinin durum ve adetlerine dair (Arab kabâil ve aşâirinin ahvâl ve âdâtına dâir)” kitaplar istenmiştir. Buna cevaben 10 Şubat 1334 (1918) tarihinde Beyrut Valisi tarafından gönderilen yazıda, (...) ⁵¹⁶ mektebi dâhilinde bulunan Eş-Şark Kütüphanesi’nde bulunan ve birer nüshadan ibaret olan Arapça ve Fransızca kitaplar ile Beyrut’ta bulunan kütüphanelerden alımı mümkün olan kitapların listesi gönderildiği belirtilmiştir. Bu yazının, ekinde bulunan dört sayfadan birinin boş olduğu ve elli adet kitap isminin yazıldığı listeden kaç kitabın teslim alındığına dair elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Belgelerden anlaşılan ise, Hamdi Bey, 11 Mart 1334 (1918) tarihinde, uygun görülen kitapların listesini Beyrut Valisi’ne göndermiş ve bu kitapların kaç kuruşa mal olduğunun kendilerine bildirilmesini istemiştir. ⁵¹⁷ Hamdi Bey, 19 Mayıs 1334 (1918) tarihinde, Beyrut Valisinden, Beyrut Vilayeti hakkında yazılmış olan, “Beyrut Vilayeti” adındaki iki ciltlik kitabın, AMMU’nun kütüphanesine konulmak üzere gönderilmesini istemiştir. Beyrut Valisinin 18 Haziran 1334 (1918) tarihinde bu isteğe verdiği cevapta, vilayetin genel durumundan bahseden mecmualardan (dergi) birer nüshanın postaya verilerek gönderildiği belirtilmiştir. ⁵¹⁸

Kitap istenilen diğer bir yer ise Emniyet-i Umumi Müdürlüğü kütüphanesidir. Genel Müdür sıfatıyla Hamdi Bey’in, Emniyet-i Umumi Müdürü Aziz Bey’e gönderdiği yazıda, kütüphanelerinde bulunan ve Arabistan ve Araplarla ilgili otuz altı cilt kitabın Encümen tarafından incelendikten sonra geri verilmek üzere gönderilmesini rica etmiştir. ⁵¹⁹

⁵¹⁶Buradaki mektebin ismi okunamadı. “Men‘ayû‘iyye” gibi bir isim olmalıdır.

⁵¹⁷A.g.b., 19-20.

⁵¹⁸A.g.b., 11-12.

⁵¹⁹A.g.b., 55-56.

Bazı durumlarda kaynakların gönderilmesi değil, Encümen tarafından gönderilecek olan memurların kaynakları incelenmesine izin verilmesi istenmiştir. Genel Müdür Hamdi Bey, Dâhiliye Nazırı adına Hariciye Nazırı Ahmed Nesîmî Bey'e gönderdiği bir yazıda, Basra İngiliz Konsoloslukunda bulunan ve Hariciye Nezaretine gönderilmiş olan raporların, Encümen tarafından gönderilecek “memur-ı mahsus (özel memur)” tarafından incelenmesi için izin istemiştir.⁵²⁰

Gönderilen birçok yazıda “aşairin iskân ve temdîni” için araştırma yapmak amacıyla kurulduğu belirtilen Encümen-i İlmî, Hamdi Bey'in, Nazır vekili Cemal Paşa adına Şeyhülislam Musa Kâzım Efendiye gönderdiği yazıda, “urbân ve aşâire cevlângâh olan menâtıkın sûret-i idâresi (idare şekli) ve aşâirin ahvâl ve âdâtı hakkında tedkikat-ı ilmiyyede bulunmak üzere” kurulduğu belirtilmiştir. Yazıda urban ve kabileler için eserlerin, raporların ve yazışmaların toplanıp incelendiği belirtilmiş ve daha önce Yemen bölgesi için hazırlanmış olan ceza hükümleri ile adli teşkilatı, buna dair Şeyhülislamlık ilamâtı ve Şeyhülislamlığın hazırlayarak sadarete gönderdiği kanun layihası incelenerek geri gönderilmek üzere istenmiştir.⁵²¹ Bu belgede dikkat çekici olan, aşiretlerin ve kabilelerin bulundukları yerleri idare şeklinin farklılığının belirtilmiş olmasıdır. Yemen'de uygulanmak istenen hukuk kurallarının, diğer bölgelerden farklı olduğu belirtilmiş olmakla beraber, aşiretlerin bulundukları yerlerde de kendine özgü bir idare tarzının oluşturulmak istendiği izlenimini vermektedir. Bu durum koloni devletlerinin pratiklerinin uygulanmak istenildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca aşağıda anlatılacağı gibi **Türkmen Aşiretleri** kitabında belirtilen, aşiretler için farklı bir kanun hazırlanıp uygulanması gerektiğine dair öneri burada belirtilenlerle örtüşmektedir.⁵²²

Dâhiliye Nezareti evrakları da yer yer incelenmek için istenmiştir. Kelgir (?)⁵²³ eski kaymakamı İbrahim Edhem Bey tarafından aşiretlerin durumuna dair hazırlanan rapor bunlardan biridir.⁵²⁴ Bunun yayında Dâhiliye Nezareti evraklarında gerekli görülen dosyaların incelenmek için gönderilmesine dair uzun bir liste oluşturulmuştur. İstenen dosyalarda konu başlıkları ise şu şekildedir: “Irak'ta Şiiliğin yayılmasının engellenmesi”, “Irak memleketi kısmı”nda “askerlik meselesi” ve “arazi dosyaları”, “Balkan muharebeleri dosyalarında (...)”; “Vilayat-ı Sitte” kısmında “Erzurum hukuk dosyaları”; “Yemen-i

⁵²⁰A.g.b., 50.

⁵²¹A.g.b., 39. 16 Kânûn-ı sâni 1333.

⁵²²Bkz. (1), FRAYLIÇ-MÜHENDİS RAVLİĞ, 424.

⁵²³ Bu isim “Kef-lam-gayn-ye-re” harfleriyle yazılmıştır.

⁵²⁴A.g.b., s. 40. 1 Kânûn-ı Sâni 1333, Genel Müdür Hamdi Beyden Dahiliye Nazırı Talat Paşaya.

Asîr”in “idare kısmı” ve “Yemen genel kuvvetler kumandanı İzzet Paşaya verilen yetki”; “Suriye ve havalisi” kısmında “idare kısmında muhacir dosyaları”; “muhaceret ve iskân-ı muhacirîn ve aşair” kısmında “askerlik meselesi” ve “arazi dosyaları”.⁵²⁵

Yukarıda belirtildiği gibi AMMU’nun Osmanlı sınırları dışında kitap ve makale aldığı yer Laipzig’de bulunan Otto Harrassowitz kütüphanesidir. Belgeye göre, bu kütüphaneden istenip de gelen kitaplardan biri **İslam Ansiklopedisi**’nin 24’üncü cildidir. Bu cildin bedeli 3,50 mark iken ayrıca 0,40 mark da posta ücreti olarak ödenmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵²⁶ Aynı kütüphaneden istenip de gelen üç adet kitap bedeli olarak da 11,15 mark muhasebenden istenmiştir.⁵²⁷ Bu kütüphaneden istenip gelen kitaplar için gerekli olan para kütüphane hesabına Deutsche Bankasına yatırılmıştır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, yukarıda belirttiğimiz meblağlar haricinde, 7 Mart 1334 (1918) tarihinde 144,5 mark, 25 Mart 1334 (1918) tarihinde 142 mark ve 8 Nisan 1334 (1918) tarihinde 186 mark olmak üzere üç defa daha gelen kitaplar için bankaya para yatırılması istenmiştir.⁵²⁸ Elimizdeki belgede kütüphanenin kitaplara dair faturasının ekte olduğu belirtilmesine rağmen, bu üç fatura, belgelerin içerisinde bulunmamaktadır. Bundan dolayı hangi kitapların geldiği bilinmemektedir. Ancak yukarıda belirtildiği faturalarda, posta ücreti dâhil üç kitap için 11,15 mark ödendiği göz önüne alındığında ve fatura meblağlarının oranına bakıldığında altı ay zarfında önemli sayıda kitabın bu kütüphaneden alındığını belirtmek mümkündür.

Laipzig’de bulunan Otto Harrassowitz Kütüphanesinden kitap alımı 1918 yılı içerisinde de devam etmiştir. 24 Kânûn-ı sâni 1334 (24 Kasım 1918) tarihine gelindiğinde, 1333 (1917) senesinde alınan kitapların tutarından ödenmemiş olan 14,5 mark kütüphane tarafından istenmiştir.⁵²⁹ Bunun yanında Encümen-i İlmî tarafından elli beş adet kitap ve makale listesi daha hazırlanmıştır. Bu listede bulunan kitap ve makaleler şu konu başlıklarında toplanabilir: Arap, Arabistan, Vahabi, Suriye, Yemen, Arap kadınlar, Müslümanlık, Kürtler, Kürdistan, Yezidiler, Nasturiler, Türkler, Kolonizasyon, İngilizlerin İskân pratiği, Osmanlı İmparatorluğu gibi. Kitap ve makaleler önemli oranda Arap, Vahabi,

⁵²⁵A.g.b., 42-43. 23 Kânûn-ı Evvel 1333 (23 Aralık 1917). Genel Müdür Hamdi Beyden Dâhiliye Nezaretine.

⁵²⁶A.g.b., 1, 3-5. 17 Temmuz 1334 (1918).

⁵²⁷Gelen kitaplar şunlardır: “Grohmann, **Göttersymbole und Symbolhiere auf südarab[ishen]Denkmalern**, [Wien, 1914]; [Johann Jakob] Hass, **Beduinennamen ausZentralarabien**, [Heidelberg, C. Winter, 1912]; [J.] Kasabacek, **Zur Orientalische AltertümerKurde**, Bol. V.” Bkz. A.g.b., 2, 6-8, Aşair Müdürü Zekeriya Bey’in Genel Müdür Hamdi Bey’e yazısı ve faturalar.

⁵²⁸A.g.b., 17-18, 28-29.

⁵²⁹A.g.b., 32. Aşair Müdürü Zekeriya Bey’den Genel Müdür Hamdi Bey’e.

Kürt ve Kürdistan başlıklarında toplanmaktadır. Bu liste, Encümen-i İlmî'nin hangi konularla ilgilendiği noktasında fikir verdiği için ekler kısmına eklenmiştir.⁵³⁰

Kitap, makale, dosya, risale gibi kaynakların istenip incelenmesi haricinde, bir de araştırmada bulunacak kişilerin, araştırma yapacakları yerlerde kendilerine yardımcı olunması için, gerekli yerlerle yazışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri Darülfünun Coğrafya kısmında yapılacak çalışma için izin istenmesidir. 4 Kânûn-ı evvel 1333 (4 Aralık 1917) tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Maarif Nazırı Şükrü Bey'e iki adet yazı gönderilmiştir. Bu yazıların birinde, aşiretlerin bulundukları bölgelerin coğrafyası ve iklimi hakkında araştırma yapmakla görevlendirilen Aşair Şubesi Müdür Muavini Necdet Bey'in Darülfünun coğrafya kısmında yapacağı araştırmalarda kendisine yardımcı olunması için izin verilmesi istenmiştir. Diğer bir yazıda ise, Encümenin incelemesi için genel kütüphanede bulunup da kataloğa dâhil edilmemiş “yabancı kitapların (kütüb-i ecnebiyye)” sandıklardan çıkarılarak incelemeye hazır hale getirilmesi için kütüphane memurlarına gerekli olan emirlerin verilmesi istenmiştir.⁵³¹

Diğer bir izin ise, Encümen-i İlmî'nin ilk toplantısında da karşımıza çıkan ve araştırma yapmakla görevlendirildiği için Encümenin devamlı bir “aza”sı diyebileceğimiz Emniyet-i Umumî Ecânib (yabancılar) Şubesi'nden Mithat Bey için istenmiştir. Mithat Bey, “Müze-i Hümayun”da araştırma yapmakla görevlendirildiğinden, bu araştırmayı yapması için Genel Müdür Hamdi Bey, Müze-i Hümayun müdürü olan Halil Paşa'dan kendisine izin verilmesini istemektedir.⁵³²

8. 1. 4. Çeviri ve Yayın Çalışmaları

Encümen-i İlmî oluşturulmadan önce de AMMU, kitap alımı ve çevirisi ile uğraşmış ve bunun için bütçesine “Muhacirîn ve İstimar Hakkında, Tercüme Edilecek Kitapların Tecüme Ücreti” başlığı altında ödenek verilmiştir.⁵³³ Encümen-i İlmî oluşturulduktan sonra işi bu Encümen devralmış ve belirlenen kitap ve makaleler için ödemeler örtülü ödenekten karşılanmıştır.⁵³⁴ Bunun yanında tercüme edilen eserler de aynı şekilde örtülü ödenekten sağlanmıştı. Encümen'in gerekli gördüğü eserlerden birinin doksan iki sayfalık tercümesi

⁵³⁰A.g.b., 33-37. 21 Ocak 1918. Encümen-i İlmî reisi Ziya Gökalp'ten Genel Müdür Hamdi Bey'e. Bkz. EK-7.

⁵³¹A.g.b., 51-52.

⁵³²A.g.b., 49. 30 Kânûn-ı evvel 1333 (30 Aralık 1917).

⁵³³M.M.Z.C., D. 3, İ. 2, C. 1, 579-580; *Düstûr*, II/8, 589-591.

⁵³⁴Kitap alımı için gerekli olan iki yüz on kuruşun örtülü ödenekten karşılanması istenmektedir. Bkz. BCA. 272. 74. 66. 21. 22., 13 Şubat 1334 (1918), Genel Müdür Hamdi Bey'den Dâhiliye Nezaretine.

için gerekli olan 1.300.080 kuruşun Mütercim Mehmed Şerafeddin Bey'e verileceğinden, bu meblağın örtülü ödenekten karşılanması istenmiştir.⁵³⁵

Diğer bir belgede ise, yine tercüme bedelinin örtülü ödenekten ödenmek üzere, Şerafeddin Bey'e 35 sayfalık tercüme bedeli olarak 525 kuruş ve Rasim Haşmet Bey'e 85 sayfalık tercüme bedeli için 1.275 kuruş olmak üzere toplamda 1.800 kuruş istenmiştir.⁵³⁶

Hedeflenen işlerden bir diğeri; iskân, medenileştirme ve asimilasyon işlerine yarayacak olan kitapların yayınlanmasıdır. Ancak bu noktada belli sıkıntıların olduğunu belirtmek mümkündür. Müdür-i Umûmî Hamdi Bey, Matbuat Cemiyeti Reisi Hüseyin Câhid Bey'e gönderdiği yazıda, AMMU'nun, "Memâlik-i Osmaniyye dâhilindeki Kürd, Arab, Türkmen aşiretleri hakkında" araştırmalara başladığını ve Avrupa âlimleri tarafından yazılmış olan kitap ve risalelerden de yararlanmak için, bu kitap ve risalelerin çevrildiğini belirtmiştir. Fakat bunları herkesin yararlanabilmesi için yayınlamak istemelerine rağmen, gerekli olan kâğıdın sağlanması noktasında zorluklar yaşandığından, Hamdi Bey, bu önemli işin akamete uğramaması için ayda bir balya kitap kâğıdının alımına dair Hüseyin Cahid Bey'den izin vermesini istemiştir.⁵³⁷

8. 1. 5. Basılan Kitapların Dağıtımı

Encümen-i İlmî'nin hedefleri arasında, yapılan çevirilerin yayınlanması da bulunmaktadır. Bu doğrultuda yapılan yayınlar, "iskân, temdîn ve temsîl" işlerinde rehber olmak üzere iskân mıntıkalarındaki memurlara ve iskân işleriyle ilgilenen kurumlara gönderilmiştir. AMMU ilk yayını olan "**Beynelmilel Usûl-ı Temsîl** (Milletlerarası Asimilasyon Yöntemleri)" adlı kitap, Emniyet-i Umumiye Müdürü tarafından 10 Nisan 1334 (1918) tarihinde yazılan yazıda, müdürlük kütüphanesine konulmak ve şube müdürlerine gönderilmek üzere beş adet kitabın daha yollanması istenmiştir.⁵³⁸ Buna karşılık AMMU'nun verdiği cevapta, kitap nüshalarının az kalmasından dolayı ancak iki adet gönderilebildiği bildirilmiştir.⁵³⁹ Ayrıca, İstatistik Genel Müdürlüğünün talebi üzerine, bir nüsha gönderilmiştir.⁵⁴⁰

⁵³⁵BCA. 272. 74. 66. 22. 21. 16/3/1334 (1918), Genel Müdür Hamdi Bey tarafından Dâhiliye Nazırı Vekili Cemal Paşa'ya.

⁵³⁶BCA., 272. 74. 66. 22. 4., 19 Şubat 1334 (1918), Sadaretten Dâhiliye Nezaretine.

⁵³⁷A.g.b., 13. 18 Mayıs 1334 (1918).

⁵³⁸A.g.b., 15.

⁵³⁹A.g.b., 14. 18 Nisan 1334.

⁵⁴⁰A.g.b., 16. 13 Nisan 1334.

İskân mıntıklarındaki Muhacirîn Memurlarına da yaptıkları işte rehber olmak üzere bu kitaplardan gönderilmiştir. Hüdavendigâr Vilayeti Muhacir Müdürünün AMMU'ya gönderdiği yazıda, vilayete bağlı yerlere gönderilmek üzere, “[Benelmilel Usûl-ı Temsîl] **İskân-ı Muhâcirîn**” ve “**Türkmenler [Türkmen Aşiretleri]**” adındaki AMMU’nun iki yayınından dört nüsha istemesine karşın, Hamdi Bey, bu kitapların Bilecik, Gemlik ve Orhangazi İskân Memurlarına gönderildiği cevabını vermiştir.⁵⁴¹

8. 2. Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Yayınları

- Bir numaralı kitabı: Van P. Goç (Prusya Müstemleke Nezareti Me'mûrlarından) (1334), **Beynelmilel Usûl-i Temsîl İskân-ı Muhâcirîn**, Mütercimi: Hâbil Âdem, Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Neşriyyâtından: 1, Kütübhâne-i Sûdî, Matba'a-i Orhâniyye, İstanbul, 312 s.⁵⁴²
- İki numaralı kitabı: Doktor Fralıç ve Mühendis Raulig (1334), **Türkmen Aşiretleri**, Almancadan Tercüme Edilmiştir, Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Neşriyyâtından: 2, Kütübhâne-i Sûdî, Matba'a-i Orhâniyye, İstanbul, 546 s.⁵⁴³
- Üç numaralı kitabı: Doktor Friç (1334), **Kürdler: Târihî ve İctimâ'î Tedkikat**, [Cilt. 1], Berlin Şark Akademisi Tarafından Neşr Edilmiştir, Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Neşriyyâtından: 3, Tâbi' ve Nâşiri: Kütübhâne-i Sûdî, Matba'a-i Orhâniyye, İstanbul, 384 s.⁵⁴⁴
- Dört numaralı kitabı: **Türkiyede Yunan Fecâyî'i** (1337), Birinci Kitâb, Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Neşriyyâtından: 4, Matba'a-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul.⁵⁴⁵
- Beş numaralı kitabı: **Türkiyede Yunan Fecâyî'i** (1337) İkinci Kitâb, Dâhiliyye Nezâreti Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Neşriyyâtından: 5, Matba'a-i Ahmed İhsân ve Şürekâsı, İstanbul, 287 s.⁵⁴⁶
- Altı numaralı kitabı: **Cem'iyet-i Akvâm ve Türkiyede Ermenî ve Rûmlar** (1337) Dâhiliyye Nezâreti Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Neşriyyâtından: 6, Matba'a-i Ahmed İhsân ve Şürekâsı, İstanbul, 46 s.

⁵⁴¹ BCA., 272. 11. 12. 38. 10., 2 Haziran 1334/1918.

⁵⁴² Bu kaynağın transkripsiyonu bulunmaktadır. Bkz. (34), Goç.

⁵⁴³ Bu eserin iki tane yeni harflere çevirisi bulunmaktadır: DOKTOR FRAYLİÇ ve MÜHENDİS RAULİG, **Türkmen Aşiretleri**; DR. FRAYLİÇ ve MÜHENDİS RAVLİG, **Türkmen Aşiretleri**.

⁵⁴⁴ Bu eserin sadeleştirilmiş hali bulunmaktadır: DR. FRİTZ, **Kürtlerin Tarih..**

⁵⁴⁵ Bu kitabın transkripsiyonu kullanılmıştır: **Türkiye'de Yunan Fecâyîi**.

⁵⁴⁶ Bu kitabın iki cildi transkrib edilerek birlikte yayınlanmıştır: **Türkiye'de Yunan Fecâyîi, C. I-II.**

8. 2. 1. Kitapların Yazılış Amaçları ve Yazarlarına Dair Birkaç Not

İlk üç kitabın çeviri eserler mi olduğu, yoksa Encümen-i İlmî çalışanları tarafından mı yazıldığı tartışmalı bir meseledir. Şimdiye kadar belirtilen yazar isimlerine ve bu kitapların Almancalarına rastlanmamış olması ve anılarda, bu kitapların devlet görevlileri tarafından yazıldığına dair kayıtların olması bu kanının doğmasına yol açmıştır.⁵⁴⁷ Bu kitapların bazılarını yazdığı belirtilen devlet görevlilerinden öne çıkan kişi genelde dipnotlarda ya da kitap kapaklarında “mütercim” olarak geçen Hâbil Âdem olarak bilinen Naci İsmail (Pelister)’dir. Doğum ve ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Arnavut asıllı Hâbil Âdem, Elektrik Mühendisi olmak için gittiği Almanya’dan, felsefe doktoru olarak geri döndüğünü ve Almanca, Fransızca ve İngilizce dillerini bildiğini belirtmektedir.⁵⁴⁸ Bir dönem Emniyet Teşkilatı Tercüme Bürosunda çalışan Âdem, daha sonra AMMU’nin Türkmenler şubesinde çalışmıştır. Babiâli’nin sansüründen kurtulmak için yazdığı eserlere kendi adını yazmadığını ve Avrupa yazarlarına atfettiğini iddia eden Âdem, kamuoyunu etkisi altında bırakan on eser yayınladığını ve hepsinde de çeviren olarak görüldüğünü belirtmiştir.⁵⁴⁹ Mahmut Ragıp Kösemihalzade de, **Türkmen Aşiretleri** kitabının Hâbil Âdem tarafından yazıldığını, kendisinden duyduğunu kaydetmiştir. Aynı şekilde Abdulkadir İnan’ın da Hâbil Âdem’i kast ederek, “Anadolu halkiyatına dair yazılan uydurmalarından ibaret bir eserin, dünyada mevcut olmayan Alman doktor ve mühendisleri namına, resmi bir müessese tarafından neşredil[diğini]” kaydetmiştir.⁵⁵⁰ Her ne kadar, Âdem, sansürden kurtulmak için eserlere kendi adını yazmadığını iddia etse de bunun bünyesinde çalıştığı kurumun bir politikası olduğu açıktır. Dünder, haklı olarak, Âdem’in 1916 yılında 4 ve 1918 yılında da 3 adet olmak üzere toplam 12 adet eser yazmış olmasının zor bir ihtimal olduğunu ve bu eserlerin Encümen-i İlmî’nin ortak yayınları olduğunu belirtmiştir.⁵⁵¹

Bu eserlerin çeviri eserler olduğunu düşünen Volkan Marttin’e göre, “bu eserlerin içeriklerinden ziyade, yazarları ile tercüme edeni daha çok tartışılmıştı[r]”⁵⁵². Her ne kadar

⁵⁴⁷ Bu konuda geniş tartışma için bkz: Mustafa ŞAHİN-Yaşar AKYOL, “Habil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında...”; 6-14; Fuat DÜNDAR, “İttihat ve Terakki’nin Etnisite Araştırmaları”, 43-50; Alişan AKPINAR, “Bir Sahtekârlık Hikâyesi ya da Kürtlerin Asimile Edilmelerine İlk Adım”, 331-358

⁵⁴⁸ Bkz. (547), ŞAHİN-AKYOL, 9.

⁵⁴⁹ A.g.m., 8.

⁵⁵⁰ Aktaran: (36), DÜNDAR, 49.

⁵⁵¹ Bkz. (12), DÜNDAR, 136

⁵⁵² Bkz. (40), MARTTİN, 237.

kendisi eleştirdiği kişiler kadar bile içeriklerine değinmemiş olsa da⁵⁵³, eserlerin içeriklerinin daha önemli olduğuna dair düşünceye katılmak gerekir.

Bu kitapların yazarlarının kim olduğundan daha çarpıcı olan şey, tam da resmi bir devlet kurumu tarafından yayınlanmış bu kitapların, dönemin kolonyalist pratikler üzerinden oturtulmaya çalışılan İttihatçı Türkleştirme politikasını iyi bir şekilde yansıttığıdır. Fakat yine de bu meselelere dair elimizdeki verileri değerlendirmek gereklidir.

Türkmen Aşiretleri kitabında da bu meseleye dair dikkat çekici kısımlar bulunmaktadır. Kitabın “Mukaddime” (Giriş) kısmının “Bu kitap, bu üç mevzuun en mühim ve en canlı kısmını teşkil eder”⁵⁵⁴ şeklindeki bir cümleyle başlaması, bize hangi üç mevzu sorusunu sordurmaktadır (Tabii bu üç mevzuun Türk, Kürt ve Arap aşiretleri olduğu Encümen-i İlmî’nin çalışma alanı üzerinden bilinmektedir). Ayrıca kitabın sondan bir önceki paragrafında da şu cümle geçmektedir: “Sonra Kürtler hakkındaki eserin ilâvesinde mufassalan izah olunduğu üzere mesail-i diniye ihtilafatından da pek istifade imkânı mevcuttur.”⁵⁵⁵ **Kürdler ve Türkmen Aşiretleri** eserlerinin yazarları farklı olmasına rağmen, **Kürtler** kitabına atıf yapılmış olması bu kitapların AMMU tarafından yazıldığı göstermesi için yeterlidir. Çünkü **Kürdler** kitabı bu kitaptan sonra basılmıştır ve ilâve denilen kısım “Kürdlerin Usûl-ı İskân” olarak basılıp basılmadığı tam olarak bilinmeyen kitap/rapordur.

Ayrıca **Kürdler** kitabının giriş kısmı, daha kitap yayınlanmadan önce **İctimâiyât Mecmuası**’nın⁵⁵⁶ 5. (Ağustos 1917) ve 6. (Eylül 1333) sayılarında Aşair Müdürü sıfatıyla M. Zekeriya imzasıyla tefrika edilmiştir. Çeviriye yazılan kısa girişe göre “Petersburg Encümen-i İmparatorîsi Fen Akademisi Âzâsından Velbation Zernof tarafından kaleme alınmış” eseri ve başka eserleri toplayan Alman müsteşrikleri Kürtler hakkında dört ciltlik bir eser hazırlamışlardır. Bu kısa yazının eserin “hülasası” (özet) olduğu belirtilmiştir.⁵⁵⁷ Kitabın en can alıcı kısmı olan “Kürdlerin Menşei” 5. sayıda ve “Kürdlerde Kabile Teşkilatı” 6. sayıda yayınlanmıştır ve yayınlanan bu kısımlar kitabın hemen hemen aynısıdır. Kitap ile bu yazı arasındaki bazı farklılıklar cümle yapılarından kaynaklı olmayıp kelime seçiminden dolaydır. İki metin karşılıklı okunduğunda bunların aynı kaleminden çıktığı görülmektedir.

⁵⁵³ Şunu belirtmek gerekir ki, Volkan Marttin bu kitapların içeriğini tartışmış olsaydı, İttihatçıların Türkleştirme politikasını benimsemedikleri fikrini bu kadar rahat savunamayabilirdi.

⁵⁵⁴ Bkz. (1), DR. FRAYLİÇ– MÜHENDİS RAVLİĞ, 19.

⁵⁵⁵ Bkz. (1), DR. FRAYLİÇ–MÜHENDİS RAVLİĞ, 479- 480.

⁵⁵⁶ Bu mecmuanın transkibi bulunmaktadır. Bkz. Mehmet KANAR (Haz), **İctimâiyât Mecmuası**, 225-232; 264-277.

⁵⁵⁷ A.g.k., 225-226.

Ayrıca bazı isimlerde farklılıklar bulunmaktadır. Mesela kitapta “Rusyalılar” denilen yerde, yazıda “Purusyalılar” denilmekte, kitapta “Profesör Veber” denildiği halde, yazıda “Profesör Webb” yazılmıştır. Ayrıca kitapta Kürtçe için “Hint-Avrupai şubesi” denilmekte iken, yazıda “Ârî şubesi” denilmiştir.⁵⁵⁸ Bu veriler ışığında kitap ile yazıların aynı kalemden çıktığını ve kitap yayınlanırken ufak değişiklikler yapıldığını belirtmek mümkündür. Her ne kadar M. Zekeriya (Sertel) dört ciltlik kitabın özetini sunacağını söylese de -eğer **Kürdler** kitabı bu eserin birinci cildi ise- ortada bir özetin olmadığı ve bu kitabın girişinin bir kısmının yayınlanmış olduğu görülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi asıl önemli olan bu kitabın resmi bir kurum tarafından basılmış olması ve bu kitapların basılmasındaki amaçtır. Bu amaç kitapların içeriklerinin değerlendirilmesi kısmında, Encümen-i İlmî’nin oluşturulması önerisinin bulunduğu bir yazıda ve kurum içi yazışmalarda açıkça belirtilmiştir:

İskân mntıkalarındaki muhacir ve aşiretler ile iskân, temsîl ve medenileştirme meselelerinin çeşitli memleketlerdeki şekillerini araştırmak; bu araştırmalardan bizdeki iskân, medenileştirme ve temsîl meseleleri hakkında genel esaslar çıkarmak; (...)⁵⁵⁹.

8. 2. 2. AMMU Yayınlarında Göç, İskân, Temsîl (asimilasyon), Temdîn (Medenileştirme) ve Kolonyalizm

8. 2. 2. 1. Beynelmilel Usûl-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirîn

AMMU’nun ilk yayını olan **Beynelmilel Usûl-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirîn** adlı kitap, iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısım “Usul-ı Temsîl” üst başlığı altında İngiliz, Amerika, Rusya, Fransa, Felemenklerin “müstemlekelere” (kolonilere) muhacirleri iskân ve muhacir iskân edilen topraklarda yaşayan “yerlileri” temsîl (asimile) etme yöntemleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. İkinci kısımda “Muhacirîne Aid Kavanîn-i Teşriîyye” başlığı altında müstemele yönetimlerinin muhacir iskân kanunlarına yer verilmiştir. Birinci sayfada yer alan bilgilerin, kitabın temel mantığını verdiği için olduğu gibi aktarılması faydalı olacaktır:

⁵⁵⁸ Krş. A.g.e., 229; Kürdler, 14.

⁵⁵⁹ Karşılaştırm: “menâtık-ı iskâniyye muhâcirleri ve aşâir ile iskân, temsîl, temdîn mes’elelerinin muhtelif memleketlerdeki şekillerini tedkik etmek ve bu mütâlaât ve tedkikatdan bizdeki iskân, temdîn ve temsîl mes’eleleri hakkında umûmî esâslar çıkarmak ve bütün muâmelâtta re’y ve mütâlaasına mürâaat edilmek üzere müdür-i umûmîde bir hey’et-i ilmiyye te’sîsine zarûret vardır.” Bkz. **BCA**, 272. 74. 71. 21. 1: 58.

Her memleket, bu işle iştigal ediyor ve tarihin ilk devirlerinde de bu iş mühim bir politika addediliyordu. Zîrâ, bir muhîtin kudret-i iklimiyyesini tezyîd etmek, insanların hareketini kuvvetleştirmek için başka bir usûl yokdur. Her iklim, kesîf bir nüfûs ister; her millet, zâyîâtını ikmâl etmek ıztırârında bulunur. Bunun için, “**nüfûsun tezyîdi**” ve “**ırkın kudreti**”⁵⁶⁰ esâsları üzerine müstenid bir müstemleke ilmî tedvîn edilmeye başlıyor. Bu ilm, gayr-ı mazbût bir hâlde, tarihte de mevcûddur. Fakat, tarihteki şeklini îzâhdan sarf-ı nazar ediyoruz. Yalnız, bu günkü müstemleke politikasının esâslarını zikr edeceğiz.⁵⁶¹

Her devletin, ülkedeki nüfus yoğunluğunu arttırmak ve milletin de zararlarını karşılamak istediğinin belirtildiği bu paragrafta, “nüfusun arttırılması” ve “ırkın kudret[lendirilmesi]” esaslarına dayanan bir müstemleke ilmînin olduğu ve “bu günkü müstemleke politikası esaslarını zikr” edileceği belirtilmektedir. Buna göre;

Muhacirler, iki büyük şubeye ayrılırlar:

Şube: 1 –Vatan haricindeki muhacirler:

a-Müstemlekelerde yalnız münferid bir cemaat teşkil etmek.

b-Müstemlekelerdeki milletleri temsîl ederek müttehid bir cemaat-ı milliye teşkil etmek.

c-Müstemlekelerdeki ahaliyi ifnâ‘ [yok etme] ederek yerleşmek.

Şube: 2- Vatan dâhilindeki muhacirler,

d-Vatan haricindeki ahaliyi vatan dâhilinde diğer bir yere iskân etmek.

h-Vatan haricinden dâhile muhacir celb etmek.

h- İktisadî kazanç için gelen ve kendi kendilerine yerleşen muhacirlere karşı vaz‘iyyet-i idâriyye.⁵⁶²

Kitapta İngiltere, Fransa, Belçika, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, İtalya, Rusya, Japonya, Felemenk ve Portekiz’in sömürgelerde kullandıkları yöntemler kroki halinde verilmekte ve İngiliz, Amerikan, Rus, Fransız ve Felemenk’lerin kullandığı yöntemler ayrıntılı olarak incelenmektedir. Bu krokinin müstemleke yönteminin hangi hükümetten alınması gerektiğini “pek güzel” gösterdiğinin belirtildiği kitapta, “harici

⁵⁶⁰ “Örfün kadrini/kudreti” şeklinde de okunabilecek bu iki kelimeyi anlama daha uygun olabileceği düşünülerek bu şekilde okundu.

⁵⁶¹ Bkz. (34), GOÇ, 3.

⁵⁶² A.g.k., 3. Bu kitaptaki bilgilere AMMU Genel Müdürü Hamdi Bey, Meclis-i Ayan’da yaptığı konuşmada değinmektedir. Hükümetin eski yöntemleri kullanmayı bıraktığını ve bu noktada uzun uzadıya araştırma yaptığını belirtmektedir. Bu araştırmalar sonucunda dünyanın hiçbir yerinde bu tür bir yöntemin kullanılmadığını ve Avrupa’da iki tür muhacirlerin iskân yönteminin kullanıldığını vurgulamaktadır. Hamdi Bey’e göre “bu tarzlardan biri ‘Koloni’ hayatıdır. Biri de dahilidir.” Bkz. **M.A.Z.C.**, D. 3, İ. 4, C. 2, 215.

müstemleke” için İngiliz modelinin ve “dâhili iskân-ı muhacirîn” için de Amerikan modelinin uygun olduğu belirtilmektedir.⁵⁶³

Bu iki yöntem yer yer Rus, Fransız ve Felemenk usulleri ile karşılaştırılmakta ve genel olarak İngiliz ve Amerikan yöntemlerinin “temsîl”de başarılı olduğu belirtilmektedir. Tezin yazılış amacından sapmamak adına, daha ayrıntılı bir incelemeyi hak eden bu kitapta anlatılan İngiliz ve Amerikan usullerine kısaca değinmekle yetinilecektir.

Kitaba göre, İngilizler “yerlileri öldürmek” yöntemini kullanmamış ve “kıtanın en münbit, en hâkim ve en ziyade istikbale mâlik mahallerinde muhacir iskân” ederek, “yerliler”i buraları terk etmeye zorlamıştır.⁵⁶⁴ “Hayat mıntikalarına el konulur konulmaz, yerli ahalinin faaliyeti[nin]” durduğunun belirtildiği kitaba göre, bunun sonucunda yerliler arasındaki “ulaşım kesilir ve yokluğun şiddeti hissedilir edilmez, [yerliler] hâkimlerle münasebet”e başlamak zorunda kalırlar. “Kıtanın ana yolları kesildiği için, [yerlilerin] millî münasebetleri kesilmiştir; yerli halk, tecride mecbur edilmiştir. Tecrit edilmiş bir halkın lisanı ise değişmeye başlar; ananeleri unutulur ve kabiliyetsizlik hâsıl olur.”⁵⁶⁵ Bununla bağlantılı olarak üzerinde durulan diğer bir nokta yerin ekonomisini ele geçirmektir. Ticaret toplumlar arası etkileşimi sağlayan bir araç olarak görülmekte ve ilk işin ticaretin yerli halktan alınma planları anlatılmaktadır. İngilizlerin öncelikle bölgenin doğal ağını göz önüne almadan piyasaya hâkim olmak istediklerini, ancak daha sonra bunun yanlış olduğunu anladıklarının belirtildiği kitaba göre, piyasanın ele geçirilmesi için yerin doğal koşulları göz önüne alınarak piyasa merkezlerine muhacir iskân etmeye ve bu mahallerin hemen bir şehir haline getirilmesine çalışılmaktadır. Yerli tüccarların, piyasaya hâkim olan İngilizler tarafından iflas ettirildiği ve İngilizlerle rekabet edemez hale getirilerek tek başına iş yapamaz olduklarından bahsedilmektedir.⁵⁶⁶

“Temsîl” için ayrıca İngilizlerin eğitimi kullanma yöntemine değinilen kitabın ana tezi şudur: Yerliyi “temsîl” etmek için muhacir iskân edilen yerin ekonomik, siyasi ve idari gücünün bu muhacirlere verilmesi ve “yerlilerin” bunlara muhtaç bir duruma getirilmesi durumunda yerli halk temsîl edilir.⁵⁶⁷

⁵⁶³ Bkz. (34), GOÇ, 7.

⁵⁶⁴ A.g.k., 12.

⁵⁶⁵ A.g.k., 12-13.

⁵⁶⁶ A.g.k., 22-25.

⁵⁶⁷ A.g.k., 15 vd.

“Dâhilî muhacir iskânı” için uygun yöntem olarak verilen Amerika Birleşik Devletleri modelinin, “her beş altı muhacir köyü arasında bir takım mahaller tayin” edilerek yerli muhacirlerin, buralara göçünü teşvik etmek şeklinde gerçekleştirildiği açıklanmıştır.⁵⁶⁸ Amerika yöneticilerinin muhacirlerin iskânına dair politikalarının uzun uzun anlatıldığı kitaba göre, bu politikanın ilk hedefi muhacirlerin yerleştirildikleri yerde kalmaları ve bunların üretime katılmalarıdır. Sermayedarların iş olanakları çerçevesinde oluşturulan koloni köylerinde daha çok ticaret, ziraat, maden ve sanayi gibi işlerde çalıştırılan muhacirler, bir şekilde iskân edilmeye çalışılmıştır.⁵⁶⁹ Muhacirlerin iskân edildikleri yerde kalmaları sağlandıktan sonra, sıra halkın “temsîl” edilmesine gelmektedir. Bunun için en önemli araç olarak görülen mekteplerin teşkili muhacirlerin kendi ailesi içinde konuştukları lisanlarını “unutmamak arzusunu” ya da varsa bu lisanla okuma arzusunu “imha” etmek için gerekli görülmektedir.⁵⁷⁰ Ayrıca koloni şeklinde oluşturulmuş köylerin birbirleriyle “kaynaştırılması” için başka yollara başvurulmaktadır. Farklı kültürlere sahip muhacirlerin birbirleriyle “kaynaştırılması” için, hem muhacirlerin iskân edildikleri yere bağlanmaları ve hem de resmi dile yönelmeleri gerekli görülmektedir. Bunun için koloni köylerinde yapılacak panayır, eğlenceler, sergiler, güzellik yarışmaları ve milli oyunlar, danslar, rakslar ile muhacirlerin birbirleriyle ilişki kurmasına ve ortak “hatıralar” oluşturulmasına ve bunlarda “Amerikalılık” hissi yaratılmasına çalışılmıştır.⁵⁷¹

Kitabın ikinci bölümünde, kolonyalist devletlerin muhacirlere dair kanunlarına yer verilmiştir. Bu bölüm için belirtilmesi gereken, dönemin iskân ile ilgili hazırlanan kanun ve nizamnamelerinin bunlardan etkilenmiş olmasıdır. Daha önce anlatılan ve muhacirlerin iskânında uyulacak esaslara dair hazırlanan 1913 tarihli **İskân-ı Muhâcirîn Nizâm-nâmesi**’nde bu etkiye rastlanmamaktayken, 1917 yılında hazırlanmış olan, fakat yürürlüğe girmeyen “Aşâir ve Muhâcirîn Kanûnu Lâyıhası”nda bu etkiye rastlamak mümkündür. Örneğin muhacirlerin kabul şartları değişmiştir. Daha önce sorun teşkil etmeyen ve bu kanunda kabul edilmeyecek kişiler arasında sayılan, “eblehler (akılsız, bön, ahmak)”, “emrâz-ı sâriyeyye (bulaşıcı hastalıklar) mübtela olanlar”, “mecnûnlar” (akli dengesi yerinde olmayanlar), “fuhuş” işiyle geçinenler, “mahkûmlar”, “anarşistler”⁵⁷², Amerika ve Avustralya kanunlarında bulunan muhacirlerin kabul şartları arasında

⁵⁶⁸ A.g.k., 100-101.

⁵⁶⁹ A.g.k., 51 vd.

⁵⁷⁰ A.g.k., 84.

⁵⁷¹ A.g.k., 88-89.

⁵⁷² BCA, 272. 14. 75. 24. 8.

geçmektedir.⁵⁷³ Ayrıca Natal, Kab, Kanada, İngiltere, Panama, Ekvator gibi müstemleke kanunlarıyla da ortak yönleri bulunmaktadır.⁵⁷⁴ Elbette bu benzerlik devletlerin amaçlarındaki benzerlikle doğrudan bağlantılıdır.

8. 2. 2. 2. Türkmen Aşiretleri⁵⁷⁵

1918 tarihinde neşredilen ve AMMU'nun ikinci kitabı olan **Türkmen Aşiretleri**, bir giriş ve on bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk üç bölümünde, Türkiye'deki Türkmenlerin genel durumlarından, belli başlı aşiretlerden, bunların dolaşım sahalarından ve nüfuslarından, birbirleri ve hükümetle (devlet) ilişkilerinden bahsedilmektedir. Dördüncü bölüm Türkmen aşiretlerinin tarihine dair kısa bilgiler barındırmakta ve bunların aşiret ve aile teşkilatı anlatılmaktadır. "Türkmen Halkiyatı" başlığı altındaki beşinci bölüm, Türkmen şarkıları, çocuk ninnileri, Türkmen hikâyeleri ve oyunları hakkında bilgiler ve bunlardan örnekler içermektedir. Altıncı bölüm "bir milletin dinî ihtiyaçlarına tekabül eden kuvvetlerin tümü" olarak tanımlanan "şeytaniyat" üzerinde odaklanmaktadır. Burada Türkmen şeytaniyatı "örf" ile izah edilmeye çalışılmakta ve atasözleri, sihir, efsun, büyücülük, renk, nebat, çiçek, elbise, uğursuzluk, günler ve hayvanlar hakkındaki inançlar üzerinden değerlendirilmektedir. Türkmen aşiretleri İslam ve Yezidi olarak iki gruba ve İslam aşiretleri ise Sünni, Şii ve Kızılbaş olarak üç kısma ayrılmaktadır. İslam grubuna dair bilgiler verilmesine rağmen Yezidi grubuna dair bilgi verilmemektedir. Yalnızca Türkmenlerde ateşin kutsal görüldüğü, ateşe tükürmenin ve ateşi kirletmenin kötü sayıldığı belirtilmekle yetinilmektedir. Bu bölümde varılan sonuç ise, İslamiyet ve Kızılbaşlık'ın birer "gölge-fikir" olarak kaldığı, Türkmenlerin maddi ve manevi hayatlarını etkisi altında tutan şeyin sihir olduğudur.⁵⁷⁶ Kitabın yedinci bölümü, Türkmen rakslarına, oyunlarının oynandığı yerlere ve kimler tarafından oynandıklarına odaklanmaktadır. Sekizinci bölüme gelindiğinde "Türkmenlerin asr-ı hazıra intibâkları imkânı" başlığı altında Türkmenlerin "muasırlaşmaları" imkânı tartışılmaktadır. Muasırlaşma, "kitabın esas gayesi olan iskân meselesinde icab eden esasları" oluşturacağı için önemli görülmektedir.⁵⁷⁷ İlkel ve uyduruk kurumlara sahip olduğu belirtilen Türkmenlerin, kendi kendilerine çağdaş bir toplum olmaya

⁵⁷³ Bkz. (34), GOÇ, 255-256, 259.

⁵⁷⁴ A.g.k., 2262-265, 269, 286, 288, 290.

⁵⁷⁵ Ben **Türkmen Aşiretleri** kitabı için şu çevirinden yararlandım: Bkz. (1), DR. FRAYLIÇ-MÜHENDİS RAVLİĞ. Böyle uzun bir metnin çevirisinde doğal olarak yapılabilen ufak tefek yanlış okumalar orijinal metne bakılarak düzeltilmiştir.

⁵⁷⁶ Bkz. (1), DR. FRAYLIÇ-MÜHENDİS RAVLİĞ, 289-344.

⁵⁷⁷ A.g.k., 355.

güçlerinin ve kabiliyetlerinin olmadığı ve bu nedenle Türkmenlerin ancak Türkler vasıtasıyla çağdaşlaşabileceği iddia edilmektedir. Bu iki kitleyi birbirine yaklaştırmak için yapılması gerekli görülen ilk yöntem iskândır. Türkmenlerin 2/3'ü Kızılbaş ve Râfîzî olduğundan Sünni olan Türk kitlesine yaklaşması zor olacağı düşünülmekte, Kızılbaşların ufak kitleler halinde Türk nüfusunun içerisinde iskân edilmesi, iskândan sonra bunların inançlarına dair yapacakları ayinlerin engellenmesi, iskân işlerinin iş-bilir bir komiserin idaresine bırakılması ve önemli iktisadi mahallerin iskân mahalli olarak seçilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ancak aile içerisinde yapılacak olan ayinlere müdahale edilmemesi istenilmektedir. Çünkü zaten bunlar bir süre sonra önemsiz hale gelecektir. Ayrıca medenileşme için çocukların eğitim görebileceği mektepler açmak ve büyüklerin çalışma hayatı ile ilişkilerini arttıracak iktisadi köy cemiyetleri kurmak gerekli görülmektedir. Mekteplerdeki dini eğitimin Türkmenlerin “medenileşmesine” yardımcı olacağı belirtilen kitapta, Türkmen çocuklarının kendi itikatlarını terk etmeleri için dini eğitimlerine özel önem verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁵⁷⁸

Dokuzuncu bölümde, “Türkmenler ve Ticaret-i Mahalliye” başlığı altında, Türkmenlerin yaşadığı yerlerdeki ticari imkânlar ve madenler hakkında bilgiler verilmektedir. Kitabın en önemli bölümü onuncu bölümdür. Kitabın asıl gayesi olan Türkmenlerin iskânı, “Türkmenlerin iskân projesi” başlığı altında bu bölümde incelenmiştir. Kitabın temel problemi Türkiye'nin iktisadi hayatında önemli bir yer işgal eden Türkmenlerin, sermayenin yararına faydalı bir topluluk haline getirilmesidir. 19. yüzyılın sonlarına doğru, “Amerika sermayesinin daha kârlı iş bulma ihtiyacından” dolayı iskâna farklı bir gözle bakılmaya başlandığının belirtildiği kitaba göre, Amerika'da Avrupalı muhacirlerin iskân uygulamaları, artık “meselenin esasını[n] iskân değil, cerr-i menfaat” olduğunu göstermiştir.⁵⁷⁹ “İskân meselesi, ilmî bir şekil aldıktan ve bu sahada birçok tetkik ve tercümeler yapıldıktan sonra, iskân edilecek ahalinin memleketin gaye-i iktisadîyesine istinat ettirilmesi ve bu hayatı takip edebilecek insanların tedariki meselesi gibi, yeni bir safhaya girdi. Bu yeni şekil aynı zamanda, Türkiye aşiretlerinin iskânı meselesiyle alakadardır.”⁵⁸⁰

Ayrıca, iskânın “memleketin” ekonomik politikaları çerçevesinde ihtiyaç duyulan insan gücünün (“işe yarar insan”) sağlanması için uygulanan bir yöntem haline geldiği

⁵⁷⁸ A.g.k., 355-371.

⁵⁷⁹ A.g.k., 399.

⁵⁸⁰ A.g.k., 400.

belirtilmeye çalışılmakta ve iskân işinde yararı gözetilen, iskân edilmek istenen kişi/topluluk değil, devletin/memleketin ekonomik çıkarları olduğu belirtilmektedir.⁵⁸¹

Aşiretlerin sermayenin yararına “amele” haline getirilmesi için yapılması gerekenlerin anlatıldığı kitabın, diğer bir önerisi Türkmen itikadının değiştirilmesidir. Kolonyal devletlerinin uyguladığı yöntemlerin sık sık örnek verildiği kitaba göre, şehirli halk İslâm ve Sünni olmasının yanı sıra Türkmenlerin çoğu Kızılbaş’tır. Bunların bu halde kalmaları kabul edilemez bir durumdur ve “Kızılbaşlık itikadını [kesinlikle] terk” etmeleri gerekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin de temel politikası haline gelen bu anlayışın, yukarıda bahsedildiği gibi, iktisadi bir amaç doğrultusunda yapılmak istendiği vurgulanmıştır.⁵⁸²

Özetle, Türkmen aşiretlerine dair ayrıntılı bilgilerin olduğu bu kitapta, aşiretlerin ne şekilde iskân edilmesi (bunlar için yapılacak evlerin ve oluşturulacak köylerin ayrıntılı planlarına kadar), bunların “Türk’e yaklaşmasının önündeki engellerin ortadan kaldırılması ve sermayenin yararına çalışacak “amele”ler haline getirilmesi için yapılması gerekenler, kolonyal pratikler örnek gösterilerek ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

8. 2. 2. 3. Kürdler: Târîhî ve İctimâ’î Tedkikat

1918 yılında AMMU’nun üçüncü yayını olarak basılan kitap iki cilt olarak düşünülmüş olmasına rağmen, ikinci cildi bulunamamıştır. İlk cildin kapağında ciltli olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ancak kitabın son sayfasına “Birinci cildin sonu” diye bir not düşülmüştür. Büyük olasılıkla ikinci cilt “Kürd Aşiretlerinin Usûl-ı İskânı” adında olmalıdır. Bunun bir kitap mı yoksa bir rapor mu olduğu ya da basılıp basılmadığı net olarak bilinmese de dönemin kaynaklarında bu isme rastlanılmıştır. Görüldüğü kadarıyla isim iki kaynaktan geçmiştir. Bu kaynaklardan birincisi, Hâbil Âdem imzalı ve 1923 yılı basımlı olan **Ankara ve Avrupa Siyâseti** adlı kitabın arka kapağında, daha sonra “Sühûlet Kütübhânesi” tarafından basılacağı ilan edilen kitapların arasında üçüncü sırada yer almıştır.⁵⁸³ İkinci kaynak ise yine Hâbil Âdem imzalı ve 1925 basımlı **Mustafa Kemâllerin Kitâbı** adlı

⁵⁸¹ A.g.k., 400.

⁵⁸² A.g.k., 403.

⁵⁸³ “Bu âsârın kâfesi hükûmet hesâbına yazılmış olup bir kısmı mülga Emniyyet-i Umûmiyye, bir kısmı Aşâir ve Muhâcirîn ve bir kısmı da Nüfus ve İdâre-i Umûr-ı Vilâyât Müdîriyyetlerinin mahzenlerindedir. Ahîren, cümlesinin tab’larını İstanbul Kitâbcıları der-‘uhde etdiklerinden birer birer ve pek az zamanda tab’ olunacaklardır. H.Â. (?)”. Hâbil ÂDEM, **Ankara ve Avrupa Siyâseti**, arka kapak.

kitaptır. Bu kitabın 43. sayfasında Osmanlı hanedanının siyaseti birçok “Kızılbaş Türkün Kürdleşmelerine” sebep olduğunun belirtildiği yerde, dipnot olarak bu kitap/rapor kaynak olarak gösterilmiştir.⁵⁸⁴ Bu iki kayıt bize böyle bir kitabın hazırlanmış olduğunu göstermekte, ancak bunun basılıp basılmadığına dair net bir veri sunmamaktadır. Yalnız şunu belirtmek mümkündür: Bu kitap 1923 yılına kadar basılmamıştır ve daha sonra basılmış ise, bu basım AMMU tarafından yapılmamıştır.

Her ne kadar bu kitabın basılıp basılmadığı kesin olarak bilinmese de bunun **Kürdler** kitabının devamı olarak hazırlandığını belirtmek mümkündür. Çünkü kurumun hazırladığı kitapların mantığı aynıdır. Kitaplarda, önce topluluk hakkında bilgi verilmekte ve daha sonra bu topluluğun hangi usulle iskân edileceği anlatılmaktadır.⁵⁸⁵ Örneğin **Türkmen Aşiretleri** kitabının ilk bölümleri Türkmenlerin yaşayışlarına dairken, son bölümü Türkmenlerin iskân usulüne ayrılmıştır. Ayrıca Araplar için “Arab Aşiretleri ve Usûl-ı İskânları” adında bir kitap/rapor hazırlanmıştır.⁵⁸⁶ **Kürdler** kitabında, Kürtlerin iskân usulüne değinilmemiş olması, bunun ikinci cilde saklandığı düşüncesini doğurmuştur.

Bu kitabın yazılış amacı kitabın dilinden ve “net” mesajlar verilmesinden belli olmakla beraber, AMMU’nun birinci kitabında belirtilmiştir. Her ne kadar **Kürdler** kitabında aksi belirtilmişse de, Kürtlerin de “kısmen bir tarihi devir geçirmiş” milletler arasında sayıldığı **Beynelmîlel Usûl-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirîn** adlı kitapta “bu milletlerde birer tarih” bulunduğu ve “milletin hafızası bunun etkisi altında” kaldığından dolayı bunların muhacirlerle birlikte iskân edilmesinden “millet fikri”nin doğabileceği belirtilmiştir.⁵⁸⁷ Yani tarihsel bir hafızaya sahip olan “milletlerin” asimilasyonunun zor olacağı düşünülmüş olacak ki İttihatçıların (ki bunu İngilizlerin Hindistan’daki uygulamalarından öğrendikleri görülmektedir) öncelikle bu tarihsel hafızanın “halline” girilmesi üzere **Kürdler** kitabını yazdıklarını belirtmek mümkündür. Kitapta, Kürtlerin lisanı toplama, edebiyatı alıntı, tarihi dağınık, kökeni belirsiz ve ismi bile başkaları tarafından verilmiş, her yönden birbirinden farklı kabilelerden oluşmuş, her zaman yönetilen, tarihte kendi başına var olamayan, ancak

⁵⁸⁴ “Osmanlı hânedânının bunlara karşı bî-rahmâne siyâseti, şark hudûdlarındaki birçok Kızılbaş Türklerin Kürdleşmelerine, Kürd beylerinin sarâyca mergub nüfûslarına müsteniden bu gibi Kızılbaşları idâreleri altında birleştirmelerine sebebiyet vermiştir.” Dipnot: “Kürd Aşiretlerinin Usûl-ı İskânı: Sâbık Muhâcirîn Müdiriyyeti, Anadolu Türk Dinleri: Emniyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti. Mü’ellifi: H. A.”. Hâbil ÂDEM, **Mustafa Kemallerin Kitâbı**, İstanbul, Cihân Kütübhânesi, 43. Bu kaynağa şu yazı sayesinde ulaştım. Bkz. (547), ŞAHİN-AKYOL, 7.

⁵⁸⁵ **Türkmen Aşiretleri ve Beynelmîlel Usûl-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirîn** kitaplarının iskân memurlarına gönderildiği daha önce bu bölümün “Kitapların Dağıtımı” kısmında belirtilmişti.

⁵⁸⁶ Bu kitabın ismi, yukarıda bahsedilen **Ankara ve Avrupa Siyâseti** kitabının arka kapağında basılacak kitaplar arasında geçmektedir.

⁵⁸⁷ Bkz. (34), GOÇ, 12-13.

başka milletlere bağlı olarak var olan ama neredeyse adından hiç söz edilemeyen bir topluluk olarak gösterilmesindeki amaç, tam da Kürtleri “hafızalarındakilerin” yanlış olduğuna ikna etmek ve “doğru” olanın Kürtlerin aslında Turanî/Türk olduklarını anlatmaya çalışmaktır. İttihatçıların bu kitapları kendilerine “rehber” olmak için yayınlamış olması, bu belirtilen amacın yanında sönük kalmaktadır. Çünkü devlet elitlerinin istediklerinde kamuya açmadan da bu tür “rehber”leri hazırladıkları malumdur. Belirtilmelidir ki bu yayınlar “toplumsal mühendisliğin” en önemli araçları olarak karşımızda durmaktadır.

Kürdler kitabı, herhangi bir giriş ya da önsöz olmadan direkt olarak kitabın en önemli bölümü olan “Kürdlerin menşe’i” (kökeni) ile başlamıştır. Kürtlerin, millî hurafeleri, dinleri, lisanları, edebiyatları, Kürt kelimesi ve Kürt mazisi üzerinden, bunların Gürcü, Arap ve Fars olmadıkları “kanıtlanmaya”, kökenlerinin netleştirilemediği anlatılmaya ve muğlak bir şekilde de olsa Türk oldukları belirtilmeye çalışılmıştır.⁵⁸⁸

Kitabın en önemli tezlerinden biri “lisana” dairdir. Nedense şimdiye kadar kimse tarafından bulunamayan ve herkes tarafından da bilinen, binlerce internet sayfasında kaynak olarak kullanılan, Kürt diye bir milletin olmadığı tezini öne süren hemen her kaynaktaki kullanılan, bu da yetmezmiş gibi iddianamelere⁵⁸⁹ kaynak olan meşhur “Petersburg Akademisi tarafından neşr” edildiği iddia edilen “Kürdçe-Rusça-Almanca Lugat”a

⁵⁸⁸ DOKTOR FRÎÇ, **Kürdler**, 3-20.

⁵⁸⁹ “Habil Adem kitabında bir de tablo vererek Kürtçe de yer alan kelimelerin büyük bir çoğunluğunun Türkçe olduğunu anlatır. Ne ilginçtir ki bu sahtekarlıktan on yıllarca sonra, bu uydurma kitabı bir DGM savcısı olan Nuh Mete Yüksel, Hacettepe Üniversitesi gençlerin yargılamaları sırasında kaynak kitap olarak göstermiş ve Kürtçe diye bir millet dilinin aslında olmadığını anlatırken bu uydurma kitabı kullanmıştır. (**Özgür Politika** 23 Mayıs 2002)”. Bkz. (547), AKPINAR, 337. 23 Ekim 1971 yılında “Diyarbakır-Siirt İleri Sıkıyönetim Komutanlığı Mahkemesi Askeri Savcılığı” tarafından “Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)” davası için hazırlanan dosyada, tekrardan bu sözlüğe atıf yapılmaktadır. **Kürdler** kitabından alındığı aşikâr olan bu bilgiler kullanılırken nedense kitap değil direkt olarak lügat kaynak olarak gösterilmektedir. Ancak belirtilen rakamların yanı sıra yapılan açıklamalar ve öne sürülen tezler de aynıdır. Bkz. “Kürt Meselesi’nin Tarihi ile Yüzleşmek: DDKO Dava Dosyası’nda Türk Milliyetçiliği-İrkçiliği”, 245. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti döneminde, 1926 yılında, yayınlanan ve “Kürt diye bir milletin olmadığını, Kürtler’in aslında Türk olduğunu belirten ilk kitab” olan **Van Tarihi-Kürdler Hakkında Tettebbuat** adlı kitabın temel kaynağı bu **Kürdler** kitabıdır. Bkz. (547), AKPINAR, 338. Örneğin 1932 yılında yazılmış ve 1982 yılında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından ikinci baskısı yapılmış olan M. Rıza (Piyade Mirlivalığından emekli) **Benlik ve Dilbirliğimiz** adlı kitapta Kürtçenin olmadığına dair tezlerini “Almanca ‘Kürtler’ adındaki kita[ba]” dayandırarak anlatmaya çalışmaktadır. Bkz. M. RIZA, **Benlik ve Dilbirliğimiz**, 13-15. M. Şerif Fırat da ünlü **Doğu İleri ve Varto Tarihi** kitabında, dil meselesine değinirken, M. Rıza’nın adigeçen kitabından alıntılarla, Rusca-Almanca-Kürtçe lügatten bahsetmiştir. Bkz. M. Şerif FIRAT, **Doğu illeri ve Varto Tarihi**, 26.

dayanılarak Kürtçe diye bir dilin olmadığı kanıtlanmaya çalışılmıştır. Kitaba göre, “8307” kelimelik bu sözlükte kelime dağılımları şu şekilde verilmektedir.⁵⁹⁰

Lisan	Adet-i Kelimât
Pehlevî (Eski)	370
Zend	1240
Türk (Eski Türkmen)	3080
Ermenî	220
Arab (Yeni lisândan)	2000
Farisî (Yeni edebiyatdan)	1030
Asıl Kürd	300
Çerkes (Eski)	60
Kürdce (Eski lisândan)	20
Keldânî	108

En büyük kısmını 3080 kelime ile Türk ve 2640 kelime ile İran şubesinin oluşturduğunun belirtildiği kitaba göre, Arap lisanının da önemli bir yekûnun tutmasına rağmen, bunların Arap lisanıyla alakasını keserek Türk lisanına giren kelimelerin “Türk lisânını tahsîl eden Kürdler” tarafından kullanılmaktadır. Bunun üzerinden de Kürtçe lügatte bulunan kelimelerin en önemli kısmının Türkçe ya da Türkçeyle bağlantılı kelimelerin olduğu vurgulanmaya çalışılmaktadır.⁵⁹¹

Ancak kitapta 8307 kelimelik Kürtçe bir lügatte 300 kelimenin asıl Kürtçe olması da kabul edilmemekte ve bunların Türkçe ile bağı kurulmaya çalışılmaktadır. Buna göre “Kürd lisânının kavâidi (grameri) ayrıdır ve bu kavâid, doğrudan doğruya Farisî lisânın bir şubesidir.” Bundan dolayı “Kürd lisânı ile kelimeleri arasında bir nisbet (paralellik) bulmak güçtür. Bilhassa Kürd hayatını teşkil eden yayla ve dağ kelimelerinin kısm-i a‘zamı (büyük kısmı) da Türkce’dir. Ve aslen Kürdce olan ‘300’ kelimedden ‘107’ kadar kelime de dağ hayatına ait ta‘bîrât (tabirler) için kullanılır.” Bu kısımda ulaşılan sonuç ise, “Kürd lisânı” üzerindeki “Türk şubesi”nin etkisinin “pek yüksek bir yekûn” tuttuğudur.⁵⁹²

Bu ilk bölümden sonra, uzun uzadıya Kürt aşiretlerinden bahsedilen kitap, bu aşiretleri, “Îrân Kürdleri” ve “Bu günkü Türkiyâ hudûdu dâhilinde bulunan Kürd aşiretleri” olarak iki kısımda incelemiştir. Daha çok aşiretlerin isim listesi oluşturulmaya çalışıldığı ve kısa bilgilerin verildiği bu bölümden sonra büyük bir yazıyla “Kürd Târîhi” ve onun altına

⁵⁹⁰ Bkz. (588), DOKTOR FRÎÇ, 12

⁵⁹¹ Bkz. (588), DOKTOR FRÎÇ, 12.

⁵⁹² Bkz. (588), DOKTOR FRÎÇ, 13.

“Kürd Kabile Teşkilâtı” başlığı atılmıştır. Burada da Kürt mir ve beyleri hakkında malumatlar verilmiştir.

Özetle kitabın temel tezi o gün Kürt diye anılan topluluğun gerçek anlamda bir dilinden, kendine özgü milli ruhu taşıyan edebiyatından ve tarihinden bahsedilemeyeceği, kökeni belirsiz farklı kabilelerden oluşan bir topluluk olduğudur: Dili yoktur ve kullandığı “dil” de Türkçe sayılır, edebiyatı da Asya toplumlarına aittir. İsmi Cengiz Han vermiştir ve daha sonra Turanî hükümet bunu devam ettirmiştir. Kısaca söylemek gerekirse, bunlar Arap, Fars, Gürcü değil olsa olsa Türk’tür.

Yukarıda da değinildiği gibi kitabın diğer bir önemli noktası bu tezlerin Cumhuriyet döneminde de tedavülde olmasıdır. Bu zihniyet ile Cumhuriyet dönemindeki inkâr zihniyeti arasında devamlılığı gösteren en iyi kaynaklardan biri olan bu kitabın tezleri, resmi ideolojinin üretimine ve her alanda Kürtlerin yok sayılma propagandalarına kaynaklık etmiştir. Bu noktada Cumhuriyetin bu dönemin zihniyetini devraldığını belirtmek mümkündür.

8. 2. 2. 4. Türkiyede Yunan Fecâyi’i I-II

1921 tarihinde yayınlanmış olan bu iki ciltli kitap, isminden de anlaşıldığı gibi, Yunanlıların Türkiye’de yaptıkları “fecayie” (facialara) dairdir. Yunanistan’ın 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir’i işgali ile başlayan Yunanlıların Anadolu ve Trakya’ya müdahaleleri sonucunda ortaya çıkan durum üzerine yazılan birçok kitaptan biri olarak⁵⁹³ Yunanlıların İzmir ve çevresinde kalışlarının meşruiyet zeminini zayıflatmak amacıyla yazıldığını belirtmek mümkündür. Mustafa Turan’ın belirttiğine göre, bu dönemde Batı Anadolu üzerindeki “ekseriyet” mücadelesinin bir sonucu olarak buralara gelen yabancıların oluşturduğu tetkik heyetlerini etkilemek için Yunanlılar tarafında propaganda faaliyetleri yürütülmektedir.⁵⁹⁴ Bu propagandanın karşı atağı olarak kitabın (ve buna benzer kitapların) yayınlanmış olduğu açıktır. Ayrıca bu kitabın 200 adet Türkçe nüshanın yanı sıra, 80 adet Fransızca ve 20 adet Arapça basıldığı belirtilmiştir.⁵⁹⁵

⁵⁹³ Kitabı yayına hazırlayanların sunuşlarında bu kitaplar sıralanmaktadır. Bkz. *Türkiye’de Yunan Fecâyi’i*, XII-XV.

⁵⁹⁴ Mustafa TURAN, *Yunan Mezalimi, İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923*, 11.

⁵⁹⁵ Bkz. (40) MARTTİN, 241.

Kitabın birinci ve ikinci ciltlerine yazılan kısa “mukaddime (giriş)”ler sonrasında, yazışmalar ve raporlar sıralanmış ve bunlar da harita ve fotoğraflarla desteklenmiştir. Bu yazışmalar ve raporlar, Yunan askerlerinin yaptığı belirtilen köy yakmalar, kadınlara yapılan tecavüzler, işlenen cinayetler (kadın, çocuk, ihtiyar vb.), yaralamalar, yağmalar, gasplar, hırsızlıklar, dağa kaldırmalar, işkenceler, tutuklamalar ve hakaret olaylarına dairdir. Yapılan katliamların listelerine ve öldürülenlerin sayılarına dair belgelere kitapta yer verilmiştir.

Kitabın birinci cildinin “Mukaddime”sinde Yunanlıların baskıları sonucunda Müslümanların yerlerini terk ettikleri ve Balkan Harbinden sonra 450.000 kişinin hicret etmek zorunda kaldığı belirtilmiştir. İzmir’in işgalinden sonra iki sene zarfında dağlara iltica eden ve içerilere hicret eden kişilerin sayısı ise 325.000 olarak verilmiştir. Şarkî Trakya’da Yunanlıların uyguladığı nüfus siyasetini anlatan kitaba göre, buranın nüfus yoğunluğunu Müslümanlar aleyhine değiştirmek için buraya Rum muhacirleri getirilmekte ve buradaki Müslümanlar da göçe zorlanmaktadır. Bunun sonucunda da 43.000’i aşkın kişinin göç etmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Kitaba göre, Yunanlıların diğer bir siyaseti olan “imhâ ve zulüm ve tecavüz politikası”nın yoğunlaştığı yer Karamürsel, Gebze, Şile ve Boğaziçi (Beykoz ve Paşabahçe) mahalleridir.⁵⁹⁶

İkinci cildin “Mukaddime”sinde ise, birinci cildi yayınladıktan sonra, yürütülen “imha” politikasının duracağı zannedildiği belirtilmekte ve bunun durmadığı vurgulanmaktadır. Bunun için de bu ikinci cildin, “siyah kitap” olarak tanımlanan ilk cildinden, daha siyah olduğu belirtilmektedir. Kitaba göre, gelen heyetlerin Yunanlıların yaptıkları katliamı tespit etmelerine rağmen, bu heyetlerin gitmesinden sonra Yunanlılar yaptıkları zulümlere devam etmektedir.⁵⁹⁷ Bu ciltte raporlar haricinde, Beykoz, Şile, Kandıra, Ezine, Bayramiç, Biga, Kala-i Sultanıyye (Çanakkale), Bandırma, Erdek, Çatalca, Gelibolu liva ve kazalarındaki “fecayie” dair belge ve fotoğraflar bulunmaktadır. Ayrıca İtalya, İngiltere, Fransa ve A.B.D’li üyelerden oluşturulan komisyonun İzmir’de yaptıkları tahkikat üzerine hazırladıkları meşhur “İzmir Raporu”nun tercümesi kitabın sonuna eklenmiştir.

8. 2. 2. 5. Cem’iyyet-i Akvâm ve Türkiye’de Ermenî ve Rûmlar

Yine 1921 yılında yayınlanan ve AMMU’nun son kitabı olan bu kitap, isminden de anlaşıldığı gibi Ermeni ve Rumlara dairdir. Görüldüğü kadarıyla, kitap, Romanyalı

⁵⁹⁶ Türkiye’de Yunan Fecâyî, 3-6.

⁵⁹⁷ A.g.k., 103-106.

Matmazel Vacaresco'nun Cemiyet-i Akvam'a verdiği bir takrir üzerine yazılmaktadır. Kitaba göre, bu takrirden Matmazel Vacaresco, "İstanbul'da haremelerde ve mü'essesâtta güyâ gizlenmiş olan yüz binlerce Ermenî ve Rûm kadın ve çocukları" bulunduğunu belirtmekte ve Cemiyet-i Akvam'dan bu durumun düzeltilmesini talep etmektedir. Bunun üzerine de, Cemiyet-i Akvam, İstanbul'a bir müfettişin gönderilmesine karar vermektedir.⁵⁹⁸

Kitapta, bu kararın alınmasına gösterilen üç "sebeb"⁵⁹⁹ anlatılmaya çalışılmaktadır. Birinci sebebin açıklanmasında, Ermeniler ve Rumların devlet idaresine girme süreçleri kısaca anlatıldıktan sonra, bunlara mezhep, ticaret ve maarif alanlarında imtiyazlar verildiği ve ayrıca her türlü serbestlik sağlandığı vurgulanmaktadır. Hiçbir yerde olmadığı kadar Osmanlı'da azınlıklara güvenildiği ve Ermeni ve Rumlara devletin tüm kademelerinde, nazırlık, müsteşarlık, mahkeme reis ve üyelikleri gibi önemli yerlerde görev alma imkânı sağlandığının belirtildiği kitapta, ayrıca mahalle meclislerinde de Hristiyanlardan üye bulundurulması kanunun bir gereği olduğu ve bunların mebus ve belediye yönetimlerine seçilmesinde Türklerden bir farklarının olmadığı vurgulanmaktadır.⁶⁰⁰ Kitaba göre, Türklerin harplerde ölmelerine rağmen, yakın bir zamana kadar Ermeni ve Rumlar askerden muaf tutulurdu ve bundan dolayı da ticaretlerine zarar gelmezdi.⁶⁰¹

Ermeni ve Rumların bu "imtiyazlı" ve "rahat" durumları anlatıldıktan sonra bu kısmın en can alıcı sorusuna gelinmektedir: "Bu gün Türkün [Osmanlının, hükümetin ya da devletin değil, artık "Türkün"] kalkub Ermenî ve Rûmu tehçir etmesi acabâ neden ileri gelmiştir?... İşte; asıl bu cihettir ki ince tedkik olunmamıştır."⁶⁰²

Genel olarak ortaya çıkan durumun odak noktasını oluşturan bu soruya verilen cevap, bu gün bile resmi makamların ve "akademi"nin büyük çoğunluğunun verdiği cevapla aynı olması, cevabı daha da önemli kılmaktadır. Bu cevaba göre, yukarıda sayılan Ermeni ve

⁵⁹⁸ Cem'iyet-i Akvâm ve Türkiye'de Ermenî ve Rûmlar, 3.

⁵⁹⁹ "Evvelen- On dördüncü asr-ı milâdîden beri bir devlet teb'ası olarak yaşayan Türk, Ermenî, Rûm milletleri hakkındaki yedi asırlık târîh ile işbu milletlerin ma'ârif, iktisâd, mezheb, hukuk-ı siyâsiyye nokta-i nazarından geçirdiği safahâtın tedkik edilmemiş olması;

Sânîyen- Kendi hükûmeti ve vatandaşları için efkâr-ı mahsûsa ve siyâsiyyeye ve ba'z ecnebî hükûmetleri tarafından vuku' bulan tahrîkât ve teşvîkata müsteniden, Ermenî ve Rûmlar tarafından Avrupada tevâlî eden neşriyyât ve irâ'e olunan hâdisâtın mevzû-ı bahs üç milletle temas edilerek mahallerinde tahkik kılınmamış olması,

Sâlisen- Mütârekeden sonra Düvel-i mu'telif ve bilhâssa İngiltere devleti murahaslarile hükûmet-i Osmaniyye me'mûrlarının müstereken ifâ ve ta'kib etdikleri mu'âmelâtdan haber alınmamış olması". Bkz. A.g.k.

⁶⁰⁰ A.g.k., 4.

⁶⁰¹ A.g.k., 5.

⁶⁰² A.g.k., 5.

Rumlara karşı gösterilen itimat ve içerisinde bulundukları serbestliğe karşı, bunlar ve “ihtilal komiteleri, düşmanlar lehindeki casuslukları ile Türkü ezmek, Türkün cenazesine basıp ilan-ı istiklal etmek istediler.” Yani “Türk” bunlara her istenilen kolaylığı sağlıyorken, bunların “Türkü” ezerek bağımsız bir devlet kurmak istemeleri bu tehcirlerin sebebi olarak gösterilmektedir. Ayrıca bu hareketlerin, Osmanlı kaynaklarıyla değil, Fransız, İngiltere, Rus kaynaklarına dayandırılarak ispat edileceği belirtilmektedir.⁶⁰³

Birinci sebep bu şekilde açıklandıktan sonra, ikinci sebebin ayrıntısına girilmektedir. Buna göre, hemen hemen bütün Türkler Avrupa hakkında doğru bilgiye sahip olmasına rağmen, Avrupa, Türkler hakkında doğru bilgiye sahip değildir. Buna sebep olarak da Avrupa’nın bilgisinin Ermeni ve Rumlar tarafından yapılan yayınlara ve bazı ecnebi devletlerinin telkinlerine dayanıyor olması gösterilmekte ve bu bilgilerin yüzde onunun bile doğru olmadığı vurgulanmaktadır.⁶⁰⁴ Bunlar belirtildikten sonra da yüzde doksanı “hakikat dışı” olduğu belirtilen bu bilginin değiştirilmesi için yukarıda adı geçen İngiliz, Fransız ve Rus görevlilerin anı ve raporlarından alıntılar yapılmaktadır.⁶⁰⁵ Bu alıntılardan sonra ve üçüncü sebebe geçmeden önce, “Ermeni İhtilâl Komiteleri” başlığı altında bu komitelerin Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Bursa, Adana, İzmir ve Halep’deki Ermeni komitecilerin faaliyetleri hakkında kısa kısa bilgiler verilmektedir. Ancak kitabın “Notlar” kısmında “Ermeni İhtilâl ve İsyânları” başlığı altında bu faaliyetlere dair daha ayrıntılı olarak değinilmektedir.⁶⁰⁶

Üçüncü sebebin ayrıntılandırılmasına gelince, burada da Osmanlı devletinin mütarekeden sonra bu Rum ve Ermenileri memleketlerine geri döndürdüğü ve bunun için de “1.150.000 lira” masraf yaptığı belirtilmektedir. Bu iş için hazırlanan heyette ise, İngiliz ve Osmanlı zabitlerinin yanı sıra o milletin temsilcisi de bulunduğu ve bu heyetlerin herkesi yerlerine götürdüğü belirtilmekle beraber, Müslümanlarla evlenmiş olan kadınlara dahi yeniden bu evlilikte rızalarının olup olmadığı sorulduğu ve rızası olmayanların memleketlerine gönderildiği vurgulanmaktadır. Ayrıca “İstanbul’da haremelerde veya yetimhanelerde yüz binlerce Ermeni veya Rum kadın veya çocuğu değil iki çocuk bile” kalmadığının belirtildiği kitaba göre, bazı Müslüman çocukları Ermeni yetimhanelerinde bulunmaktadır. Buna dair daha fazla bilgi yine “Notlar” kısmında bulunan “Yetim Çocuklar” başlığı altında bulunmaktadır. Bir de bunlar hakkında “Eytâm Hakkında Tablo” başlığı

⁶⁰³ A.g.k., 5.

⁶⁰⁴ A.g.k., 6.

⁶⁰⁵ A.g.k., 6 vd.

⁶⁰⁶ A.g.k., 10-13, 30-38.

altında yetimhanelerden alınıp gerekli kişi ve mercilere teslim edilen çocukların sayıları hakkında tablolar oluşturulmuştur.⁶⁰⁷

Bu sebebe dair birkaç şey belirtildikten sonra bu sefer “Rumlar” diye bir başlık açılmaktadır. Bu başlık altında, yine “Osmanlı Rumları”nın Türk hükümetinden nasıl imtiyazlar gördüğü ve Türkler tarafından nasıl himaye edildiği ve bu “iyiliklere” karşı Rumların da “harb-i umumi esnasında ve bu gün düşman saflarına karışarak kendi memleketine kurşun atmış ve atmakta bulunmuş” oldukları anlatılmaktadır. 3 Ağustos 1914’te seferberlik ilanından sonra Karadeniz, Marmara ve Akdeniz’in sahil ve adalarında bulunan Rumların hemen harekete geçerek “düşman” a casusluk ve rehberlik yaptıkları halde önce bunlara “nasihat” edildiği ancak içerilere nakil etmelerine gerek görülmediği, bunun da etkisiz olması üzerine bu sefer hükümetin sahildeki Rumları “az muzır olabilecekleri bir menâtikaya nakl etdi[ği]” belirtilmektedir.⁶⁰⁸

Diğer devletler için yazıldığı açık olan ve bundan dolayı da tarihleri miladi takvime göre verilen ve son dönem olayları anlatılırken genelde Osmanlı değil de “Türk” ismi kullanılan bu kitabın önemli noktası Ermeni ve Rum “tehciri”ne karşı üretmiş olduğu tezlerdir. “Tehcir”in gerçekleşmesinden birkaç yıl sonra yazılmış olan bu kitap ile dışa karşı bu “tehcir”leri meşrulaştırmaya yönelik devletin bir kurumunun gösterdiği çabayı göstermektedir. “Rahat” ve “Türklerle” eşit –hatta daha imtiyazlı- bir halde yaşayan bu Hristiyan grupların devletin en zor zamanlarında “ihamet” ettikleri ve bundan dolayı da devletin “tehcir”den başkaca bir çaresinin kalmadığına dair tezlerin bu gün bile kullanılması bu küçük kitabı önemli kılmaktadır.

⁶⁰⁷ A.g.k., 14, 39-42.

⁶⁰⁸ A.g.k., 15-16.

9. SONUÇ

1913 yılında “İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyeti” adında bir müdürlük olarak oluşturulan ve 1 Mart 1332 (14 Mart 1916) tarihinde, “Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi” adıyla bir Genel Müdürlüğe dönüştürülen bu kurumun öyküsünün yazılmaya çalışıldığı bu tezde bazı sonuçlar çıkartmak mümkündür.

Birincisi Teşkilat Kanunu’nda belirtildiği şekliyle “Dâhiliye Nezaretine bağlı olmak ve muhacirlerin sevk, iskân ve tavnini (toprağa yerleştirilmesi) ile aşiretlerin temdîni (medenileştirilmesi) muamelelerini ifa eylemek üzere” kurulan Genel Müdürlük, Osmanlı İmparatorluğu’nda kendisinden önce kurulan ve muhacirlerle ilgilenen idarelerden farklı bir perspektife sahiptir. Bu farklılığın nedeni kurumun zihinsel arkaplanı ve o dönemde iktidar olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin “Türkçü” politikalarıyla bağlantılıdır.

Bu farklılığı Şükrü [Kaya] Bey’den sonra Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi (AMMU) Genel Müdürü olan Hamdi Bey, 1334 (1918) senesi AMMU bütçesinin Meclis-i Ayan’da görüşüldüğü sırada, muhacir kabulünde “devletin eskiden uyguladığı yöntem[in], ihsan ve koruma şeklinde” gerçekleştiğini ve şimdiki siyasetlerinin “Müslüman unsurunu kabul” olduğunu, fakat bu kabulün “merhameten” değil, “iktisadi” amaçlar doğrultusunda gerçekleştiğini belirtmiştir.

Bu politikanın sonuçlarından biri, Türk olmayan Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin kalabalık kitleler halinde yaşadıkları yerlerden ya ülke dışına ya da ülkenin başka yerlerine sürülmesidir. Temel amacın, sevk, iskân, sürgün, temsîl (asimilasyon) ve temdîn (medenileştirme) yoluyla “dinsel” ve “dilsel” açıdan “homojen” bir “ulus” oluşturulmak olduğu bu dönemdeki “toplum mühendisliği” uygulamalarının odak noktasında AMMU yer almıştır.

Diğer bir sonuç, Dâhiliye Nezaretine bağlı Genel Müdürlük olan AMMU’nun gerçekleştirdiği faaliyetler, Türkiye Cumhuriyeti’nin demografik ve ideolojik temelini oluşturmuştur. Sürekli savaşlar ve buna bağlı olarak meydana gelen nüfus hareketleri, devletin tüm kademelerinin dâhil olduğu büyük operasyonlar şeklinde gerçekleşirken, AMMU bu demografik dağılımın sevk ve iskân ayağını oluşturmuştur. Nitekim İAMM/AMMU hem Rumların “tehciri” hem de Ermenilerin “tehciri” ile yakından ilgilenmiştir. Ayrıca Kürt, Arnavut, Boşnak, Çerkez, Laz, Çeçen, Arap vb. Müslüman

toplulukları belirlenen kurallar çerçevesinde ve bunlar için ayrılan mntıkalara % 5 ve % 10 oranlarında dağıtarak sevk, iskân ve iaşelerini yürütmüştür.

Son olarak AMMU bünyesinde kurulduğu ve reisliğine Ziya Gökalp'ın getirildiği “Encümen-i İlmî” adındaki komisyonun bütün bu süreçteki işlevi de belirleyici önemdedir. Resmen belirtildiği gibi “iskân mntıklarındaki muhacir ve aşiretler ile iskân, temsîl (asimile etme) ve medenileştirme meselelerinin çeşitli memleketlerdeki şekillerini araştırmak; bu araştırmalardan bizdeki iskân, medenileştirme ve asimile etme meseleleri hakkında genel esaslar çıkarmak; bütün uygulamalarda düşüncesine başvurmak” amacına yönelik Encümenin yaptığı çalışmalar, iki açıdan önemlidir. Birincisi, Kürtlerin inkârı ve Kızılbaş ve Rafizilerin itikatlarının değiştirilmesi gerektiğine dair tezlerin ilk örneklerine bu Encümen tarafından hazırlanan kitaplarda rastlanmaktadır. Ayrıca AMMU son iki kitabında, Ermeni ve Rumların “tehcirini” savunan ve Yunanistan'ın İzmir'de yaptığı “fecayı[e]” dair tezler üretilmiştir. İkincisi ise, Encümenin yaptığı yayınlar ve satın aldığı kitaplar göstermektedir ki, bu dönem yöneticileri iskân meselesine kolonyalist bir gözle bakmış ve kolonyalist devletlerin uyguladığı iskân ve temsîl yöntemlerini kullanmaya çalışmıştır.

Bütün bu çalışmalar Cumhuriyet döneminin düşünce yapısının, farklılıklara bakış açısının ve uygulama yöntemlerinin oluşması için düşünsel bir zemin hazırlamıştır. Kısaca 20. yüzyılın “etnik” temelli nüfus politikaları çerçevesinde faaliyet gösteren AMMU'nun yaptığı çalışmalar, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasında uygulamada ve zihinsel yapıdaki sürekliliği de göstermektedir.

10. EKLER

EK-1. Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilâtı Hakkında Kanûn⁶⁰⁹

Mâdde: 1 – Dâhiliye Nezâretine merbût olmak ve muhâcirînin sevk, iskân ve tevâtini ile aşâirin temdini mu'âmelâtını ifâ eylemek üzere Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi teşkil edilmiştir.

Mâdde: 2 – Müdür-i umûmî doğrudan doğruya Dâhiliye Nâzırı tarafından ve müdür-i umûmî mu'âvinile şu'be müdürleri ve müfettişleri ve taşra müdürleri müdür-i umûmînin inhâsı ve nezâretin tasvibi üzerine bâ-irâde-i seniyye ta'yîn olunurlar. Şu'be müdür mu'âvinleriyle merkez taşra me'mûrîn ve mustahdemîn-i sâiresi idâre-i merkeziyye şu'be müdürlerinden mürekkeb bir encümen-i mahsûs tarafından intihâb ve müdür-i umûmî tarafından ta'yîn edilir. Müdür-i umûmî Dâhiliye Nezâreti nâmına tedvîr-i umûr eyler.

Mâdde: 3 - Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi bir müdür ile bir mu'âvin ve iskân, hey'et-i feniyye, hey'et-i teftîşîyye, sevkîyyât, aşâir ihsâiyyât ve me'mûrîn, muhâsebe ve evrâk şu'belerile taşra Aşâir ve Muhâcirîn müdür ve me'mûrlarından ve mustahdemîn-i sâireden müteşekkildir.

İskân Şu'besi: Bir müdür ve iki mu'âvin ve altı kâtibden;

Hey'et-i Feniyye: Umûr-ı zirâ'iyye ve sıhhiye ve inşâiyye müdürleriyle bir harîta me'mûru ve üç kâtibden;

Sevkiyyât Şu'besi: Bir müdür ve bir müdür mu'vini ile yedi sevk me'mûrundan ve bir hesâb me'mûrile dört kâtibden;

Aşâir Şu'besi: Bir müdür ve üç mu'âvin ile sekiz kâtibden;

İhsâiyyât ve Me'mûrîn Şu'besi: Bir müdür ile iki mu'âvin ve altı kâtibden;

Muhâsebe Şu'besi: Bir müdür ile bir mümeyyiz, beş kâtib ve bir mu'temedden,

Hey'et-i Teftîşîyye: Dört müfettiş ile üç kâtibden,

Evrâk Şu'besi: Bir müdür, bir dosya me'mûru ve beş kâtibden ibâretidir.

Mâdde: 4 – Vilâyât birinci sınıf müdiriyyetleri bir müdür ve bir hesâb me'mûru ve üç kâtib ve bir sevk me'mûru ve bir zirâ'at ve bir iskân me'mûrundan,

İkinci sınıf müdiriyyetler bir müdür ve bir hesâb me'mûru ve iki kâtib ve bir zirâ'at ve bir iskân me'mûrundan,

Birinci sınıf me'mûriyyetler bir me'mûr, bir hesab me'mûru ve bir kâtib ve bir sevk ve bir zirâ'at me'mûrundan,

İkinci sınıf me'mûriyyetler bir me'mûr ve bir kâtib ve bir zirâ'at ve bir de sevk me'mûrundan müteşekkildir.

Mâdde: 5 - Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesile şu'ubât-ı merkeziyye ve taşra müdiriyyetleri vazâifi bir nizâm-nâme ile ta'yîn edilecektir.

Mâdde: 6 – İşbu kanûn bin üç yüz iki senesi mârtı ibtidâsından mer'ıyyü'l-icrâdır.

Mâdde: 7 – İşbu kanûn icrâsına Dâhiliye ve Mâliye Nâzırları me'mûrdur.

Meclis-i A'yân ve Meb'ûsânca kabul olunan işbu lâyiha'nın kanûniyyetini ve kavânin-i devlete ilâvesini irâde eyledim.

7 Cemâzeyilevvelî 1334/28 Şubat 1331 [12 Mart 1916]

Mehmed Reşad

Dâhiliye Nâzırı ve Mâliye Nâzır Vekîli Tal'at

Sadr-ı A'zam Mehmed Saîd

⁶⁰⁹ Takvîm-i Vakayî', 2475, 3; Dürtûr, II/8: 661-662.

سوقیات شعبه‌سی : بر مدیر و بر مدیر معاوی ایله یدی سوق
مأمورندن و بر حساب مأموریه دوت کاتبندن ،
عشائر شعبه‌سی : بر مدیر و اوچ معاون ایله سکر کاتبندن ،
احصائیات و مأمورین شعبه‌سی : بر مدیر ایله ایکی معاون و آتی
کاتبندن ،

محاسبه شعبه‌سی : بر مدیر ایله بر ممیز ، بش کاتب و بر متمدندن ،
هیئت تفتیشیه : دوت مقش ایله اوچ کاتبندن ،
اوراق شعبه‌سی : بر مدیر ، بر دوسه مأموری و بش کاتبندن
عبارتدر .

ماده : ۴ ولایات برنجی صنف مدیرتلی بر مدیر و بر حساب
مأموری و اوچ کاتب و بر سوق مأموری و بر زراعت و بر اسکان
مأمورندن ،

ایکجی صنف مدیرتلی بر مدیر و بر حساب مأموری و ایکی کاتب
و بر زراعت و بر اسکان مأمورندن ،

برنجی صنف مأموریتلی بر مأمور ، بر حساب مأموری و بر کاتب
و بر سوق و بر زراعت مأمورندن ،

ایکجی صنف مأموریتلی بر مأمور و بر کاتب و بر زراعت و بر ده
سوق مأمورندن متشککدر .

ماده : ۵ عشائر و مهاجرین مدیریت عمومی سیله شعاعت مرکزیه
و طشره مدیرتلی وظائفی بر نظامنامه ایله تعیین ایدیلجهکدر .

ماده : ۶ اشبو قانون یک اوج یوز اوتوز ایکی سمنی ماری
ابتداسندن مرعی الاجرادر .

ماده : ۷ اشبو قانونک اجراسنه داخلیه و مالیه ناظرلی
مأموردر .

مجلس اعیان و مبعوثانجه قبول اولان اشبو لایحه‌نک قانونیتی و قوانین
دولته علاوه‌سی اراده ایلدم .

۷ جادی الاولی ۱۳۳۴ ۲۸ شباط ۱۳۳۱

محمد رشاد

داخلیه ناظر و مالیه ناظر و کلی
طلعت
صدر اعظم
محمد سعید

اوراق تقدیه مصارفیچون ۲۰،۰۰۰ ایرا تخصیصی و تفرعانی

حقیقه‌کی ۲۶ شوال ۱۳۳۳ و ۲۴ اغستوس ۱۳۳۱ تاریخی

قانون مقامه قائم اولان قانون

مجلس اعیان قرارنامه‌سی

۱۸ تشرین اول ۱۳۳۱ تاریخی قانون موجبجه موقع تداوله
چقاریله‌جق اوراق تقدیه‌نک مصارف طبعیه و سائرده‌سی ایله ۳۰ مارت
۱۳۳۱ تاریخی قانون موقت موجبجه میدان تداوله وضع اولان اوراق
تقدیه مصارف طبعیه‌سک بقیه‌سی اوله‌رق بر میلیون آتی یوز بخش ایکی
یک سکر یوز فرق اوج غروشک ۲۴ اغستوس ۱۳۳۱ تاریخی قانون ایله

معاشنی تجاوز اتمامک اوزره بولدقلری محل مال صندوقندن کسویه
ایدیلجهکدر . بونلر عائله معاشنه مستحق ایدیلر یول مصارفی معاشربنک
کسویه‌سی ابتدا ایدیکلری محله ، عائله معاشنه مستحق دکلر ایسه اختیار
اقامت ایله جککری تین ایدن محله نظراً تقدیر اولتور .

ماده : ۲ و برین مصارف ضروریه مقدادی درحال تلفرافله
مالیه نظارتنه اشعار ایدیلجهکدر . عائله معاشنه مستحق اولانلرک آدقلری
مبالغ معاشربندن محسوب ایدیلجهکدر . عائله معاشنه مستحق اولوبده
اکرامیه آله‌جقلرک آدقلری مبالغ اشبو اکرامیه اچمه‌سندن توقیف
و محسوب اوله‌جقدر . عائله معاشنی و اکرامیه استحقاق اولانلرک
و اکرامیه‌لی یول مصرفربنه تقابل ایتیان عائله‌لرک آدقلری مبالغ و نتیجه
اغانه اوله‌رق و بریلجهکدر .

ماده : ۳ اشبو قانون یک اوج یوز اوتوز ایکی سمنی مارتندن
اعتباراً مرعی الاجرادر .

ماده : ۴ اشبو قانونک اجراسنه مالیه ناظرلی مأموردر .

[قوه اجرائیه ۵ عرم ۱۲۳۳ و ۱۱ تشرین ثانی ۱۳۳۰ تاریخده
تنظیم و موافقاً موقع تطبیقه وضع اولان اشبو قانون لایحه‌سی ۲۵ شباط ۱۳۳۱
تاریخده مجلس عمومیجه تعدیل قبول ایدلشددر .]

مجلس اعیان و مبعوثانجه قبول اولان اشبو لایحه‌نک قانونیتی و قوانین
دولته علاوه‌سی اراده ایلدم .

۹ جادی الاولی ۱۳۳۴ ۱ مارت ۱۳۳۲

محمد رشاد

مالیه ناظر و کلی
طلعت
صدر اعظم
محمد سعید

عشائر و مهاجرین مدیریت عمومی‌سی تشکیلاتی حقیقه‌کی قانون

ماده : ۱ داخلیه نظارتنه مربوط اولق و مهاجرینک سوق، اسکان
و نوبتی ایله عشائریک تعدیتی معاملاتنی ایضا ایلیک اوزره عشائر و مهاجرین
مدیریت عمومی‌سی تشکیل ایدلشددر .

ماده : ۲ مدیر عمومی طوغربدن طوغری به داخلیه ناظرلی
طرفندن و مدیر عمومی معاونیه شعبه مدیرلری و مفتشلی و طشره
مدیرلری مدیر عمومینک انهای و نظارتک تصویبی اوزرته بارادرسنه
تعیین اولتورلر . شعبه مدیر معاونتلیله مرکز طشره مأمورین
و مستخدمین سائرده‌سی اداره مرکزیه شعبه مدیرلرندن مرکب بر انجمن
شخصوس طرفندن انتخاب و مدیر عمومی طرفندن تعیین ایدیلیر . مدیر
عمومی داخلیه نظارتی نامه تدویر امور ایلر .

ماده : ۳ عشائر و مهاجرین مدیریت عمومی‌سی بر مدیر ایله بر
معاون و اسکان، هیئت فیه، هیئت تفتیشیه، سوقیات، عشائر احصائیات
و مأمورین ، محاسبه و اوراق شعبه‌لریله طشره عشائر و مهاجرین مدیر
و مأمورلرندن و مستخدمین سائرده‌دن متشککدر .

اسکان شعبه‌سی : بر مدیر و ایکی معاون و آتی کاتبندن ،
هیئت فیه : امور زراعتیه و حجه و انشائیه مدیرلریله بر خریطه
مأموری و اوچ کاتبندن ،

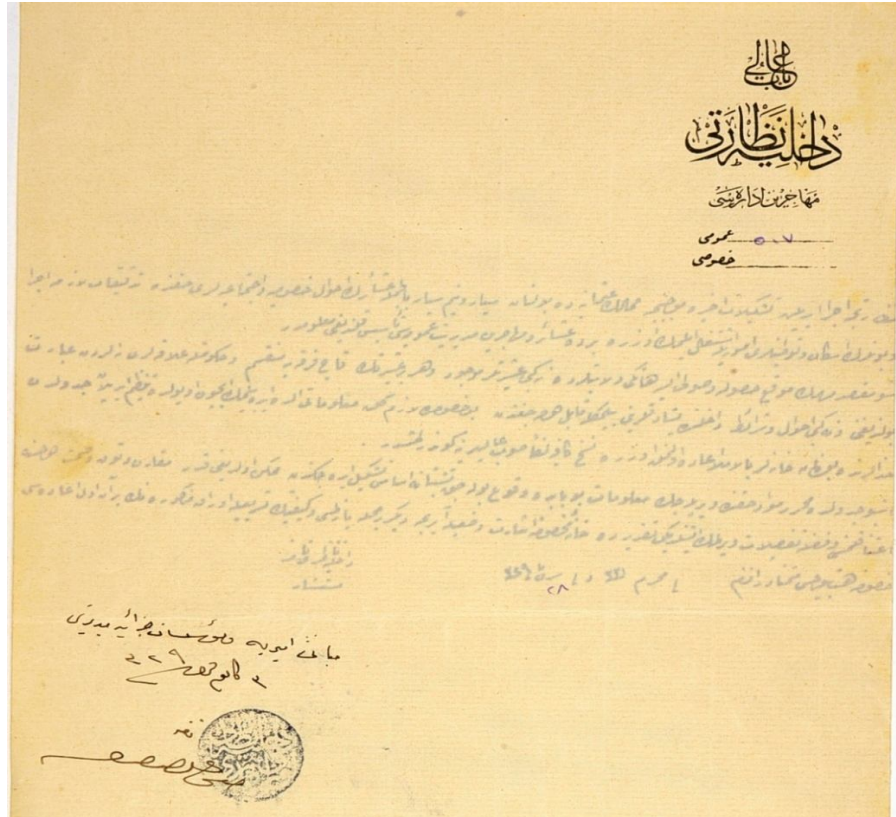
EK-2. Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umumiyyesi Kurulmadan İsmi Zikredilen

Belge⁶¹⁰

Nezâretce icrâ idilen teşkilât-ı ahîre mûcibince memâlik-i ‘Osmaniyyede bulunan seyyâr ve nîm-seyyâr bi’l-cümle ‘aşâ’irin ahvâl-i husûsiyye ve ictimâ’iyyeleri hakkında tedkikat-ı lâzîme icrâ ve bunların iskân ve tavnîleri umûrile işğal eylemek üzere bir de Aşair ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi te’sîs kılındığı ma’lûmdur.

Şu maksad-ı mühimmin mevki’-i husûle vusûlü ise hangi vilâyetlerde ne gibi aşîretler mevcûd ve her bir aşîretin kaç fırkaya mütekassım ve hükûmetle alâkaları nelerden ibâret bulunduğunu ve ne gibi ahvâl ve şerâ’it dâhilinde yaşadıklarını bilmekle kabil olacağından bu husûsda lâzım gelen ma’lûmâtı elde idebilmek için o yolda tanzîm edilen cedvelerde hizâlarında bulunan hâneler bi’l-implâ i’âde olunmak üzere nüsha-i kâfiye leffen savb-ı âlîlerine gönderilmiştir.

İşbu cedvelde muharrer mevâd hakkında verilecek ma’lûmât bu bâbda vuku’ bulacak teşebbûsâta esâs teşîl edeceğinden mümkün olduğu kadar mukarin-i vüsûk ve sıhhat olmasına i’tinâ kılınması ve fazla tafsilât verilmek istenildiği takdîrde hâne-i mahsûsuna işâret vaz’ile ayrıca diğer bir mahalle yazılması ve keyfiyyetin tesrî’ile evrâk-ı mezkûrenin bir an evvel i’âdesi husûsuna himmet buyurulması mütemennâdır efendim. Fî Muharrem sene 332 ve fî 28 Teşrin-i sani sene 329 [11 Aralık 1913], Dâhiliye Nâzırı Nâmına Müsteşâr

⁶¹⁰ . DH. EUM. MH., 72-64 ve DH. MB. HPS. M. 9-50.

EK-3. Muhâcirîn Nizâmnâmesi'nin Değiştirilmesi Teklifi⁶¹¹

Bâb-ı Âlî

Dâhiliyye Nezâreti

Muhâcirîn İdâresi

Umûmî: 1074

Muhâcirîn Nizâmnâmesinin ta'dîli

Muhâcirîn sûret-i kabûl ve iskânları hakkında el-yevm ma'mûlün-bih olan Muhâcirîn Nizâmnâmesinin ihtiyâc-ı idârîyi te'mîn idemedikden başka iskândan matlûb olan gayenin istihsâl ve iktitâfına da gayr-ı kâfî bulunduğu cihetle tatbikatından netâyic-i müsmire ve hasene istihsâl olunabilecek sûretde ta'dîlen ve tevsî'an bir muhâcirîn nizâmnâmesi vücûde getirülerek îcâbât-ı mevki'îyye ve esbâb ve sevâ'ik-i sâ'ire dolayısıyla muhtelif tarz ve sûretde cereyân itmekde olan mu'âmelât-ı iskâniyyenin kabiliyyet ve ihtiyâc-ı memleket dâ'iresinde tertîb ve tanzîmi iktizâ itmekdedir.

Nizâmnâme-i hâzırın sür'at ta'dîlini îcâb itdirecek en büyük 'avâmili de bi'l-hâssa şu geçen iki üç sene zarfında hazîne-i devletce sarf ve ihtiyâr olunan mebâliğ haylî bir yekûna bâliğ olduğu hâlde matlûb bir tarzda emr-i iskânın îfâsına muvaffakiyyet hâsıl olamamış olması ve muhâcirîn komisyonlarının teşkilinden intizâr olunan fâ'idenin têt'mîn idilememesi tevzî' idilen hayvânât [ve] âlât-ı zirâ'îyyenin elden çıkarılması ve muhâcirîn hod-be-hod mahâl-i mürettibelerini terk etmeleri, sarfîyyât-ı gayr-ı müsmire yekûnunun sarfîyyât-ı müsmire yekûnundan fazla bulunması, idilen sarfîyyât ile iskân olunan muhâcirîn hakkında sâlim ve sahîh kuyûdâta dest-res olunamaması gibi müşâhedât ve netâyic teşkil itmekdedir. Mahâzîr-i sâlifinin ref'î maksadıyla gerek kavânîn ve mukarrerât-ı sâlifeden mûcib-i istifâde olabilecekleri tekrâr mevki'-i mer'îyyete vaz' etmek ve gerek mer'î ve müsta'mel olan nizâmnâme mevâdından bi't-tecrûbe muhtâc-ı tevsî' ve tefsîr görülenleri ta'addî ve tevsî' ve muhâcirîn me'mûrlarının nezâret ve me'mûrîn-i idâreye karşı olan salâhiyyet ve vazîfelerini ta'yîn etmek ve îcâbı takdîrinde komisyonlar şekl-i hâzırından başka bir hâle ifrâğ veyahud büsbütün ilga etmek gibi esâsâtı ihtivâ idecek bir nizâmnâmenin tertîb ve tanzîmine ibtidâr kılınmış olmağla buna esâs olmak üzere muhâcirîn nizâmnâme-i hâzırının muhtâc-ı ta'dîl ve tevsî' görülen kusûr ve mevâdî hakkındaki mütâla'a-i vâlâlarının inbâsı mütemennâdır efendim.

Fî 5 Rebi'ü'l-evvel sene 333 ve fî 17 Şubat sene 330

Dâhiliyye Nâzırı Nâmına Müsteşâr

Hukuk müşâvirliğine fî 28 Şubat sene 330

⁶¹¹ DH. KMS. 27-51.

EK-4. Hamdi Bey (Mehmed Hamdi Arpağ)'ın Tercüme-i Hali⁶¹²

Türkiye Büyük Millet Meclisine ikinci devre-i intihâbiyyede a'zâ intihâb olunan zevât-ı kirâma mahsûs muhtasar tercüme-i hâl varakasıdır

Dâ'ire-i intihâbiyyesi	Erzincan Livâsı	İntihâbdan evvel son me'mûriyeti	Muhâcir Müdîr-i Umûmîsi
İsmi	Mehmed Hamdi Bey	Me'mûr değilse intibâhdan evvel son vaz'ıyyeti	
Pederinin ismi	Hasan Asım	Mazbata-i intibâhiyye târîhi	2 Temmuz sene 1339
Târîh-i tevellüdü	1298	Kaç re'y ile meb'ûs intihâb olunduğu	(106) yüz altı
Mahall-i tevellüdü	Kemâh Kazâsı	Mazbatasının meclis hey'et-i 'umûmiyyesince târîh-i tasdîki	(12) Ağustos sene 339 târîhli ikinci içtimâ'ın birinci celsesinde
Mesleği	İdâre Me'mûru ve Avukat	Meclise târîh-i iltihâkı	(2) Ağustos sene 1339

Muhtasar-ı Tercüme-i Hâl

Tahsîli:

Dârülfünûnunun 'umûm tabi'yye şu'besinin 2 Eylül sene 320 me'zûnudur

Dârülfünûnunun hukuk şu'besinin 25 Ağustos sene 325 senesi me'zûnudur

Elsine:

Fransızca, Arabca bilir, okur, yazar

İngilizceye aşinâdır

Me'mûriyetleri:

318 senesinden i'tibâren Düyûn-ı 'Umûmiyye idâresi imtisâb-ı emniyyet ve gaye-i teşrîn-i sâni sene 325'de vilâyet-i 'umûmiyyeyede açılan müsâbakada birinciliği ihrâr etmiş o vakt maaşı (1200)'e iblâğ olmuştur.

1 Kânûn-ı evvel sene 325'de Nâfi'a Nezâreti Nâfi'a idâresi mümeyyizliğine 300[0] gurûş ma'âşla nakl etmiştir. Bi'l-âhire Nâfi'a Nezâretinde hey'et-i tahrîriyye müdîrlğine ve 329'da Nâfi'a idâre-i 'umûmiyyesi müdîr-i 'umûmî mu'âvinliğine ta'yîn ve ma'âş (4000)'e iblâğ olunmuştur.

15 Nisân sene 332'de Dâhiliyye Nezâreti Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i 'Umûmiyyesi mu'âvinliğine 'ayn[1] ma'âşla naklen ta'yîn edilmiştir.

26 Kânûn-ı sâni sene 332'de Muhâcirîn Müdîr-i 'umûmîliğine (5000) gurûş ma'âşla ta'yîn olmuş ve bi'l-âhire 1 Mart sene 334'de ma'âş (7000) gurûşa iblâğ edilmiştir.

(...) me'mûriyyet:

Vilâyât-ı Şarkıyyenin i'mârı ve teşkilât-ı fenniye ve zirâ'yyenin ihzârı hakkında 335'de teşkil kılınan komisyonuna a'zâ ta'yîn olunmuştur.

337'de Bekir Sâmî Bey Efendi ile Tevfik Paşanın Londra Konferansına i'zâmlarında

Dâhiliyye Müşâviri sıfatile bulunmuştur.

Evvelki Meclislerde a'zâ olarak:

Bulunmamıştır.

⁶¹² Türkiye Büyük Millet Meclisine ikinci devre-i intihâbiyyede a'zâ intihâb olunan zevât-ı kirâma mahsûs muhtasar tercüme-i hâl varakasıdır, No. 500,

http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_eski.sonuc?adi=hamdi&soyadi=arpa%F0&il=&meclis=&kelime=. Erişim. 16 Kasım 2013.

EK-5. Şükrü [Kaya] Bey'in Tercüme-i Hali⁶¹³

T. B. M. M. Âzayı kiramına mahsus muhtasar tercüme-i hal varakası

İntihap daresi	<i>Mugla</i>	Eserleri	<i>Bazı Terakkiat Vardır</i>
İsmi	<i>Şükrü Kaya</i>	İsmi rütbeleri	<i>Yüksek İsmi Derisi</i>
Aile ismi	<i>Kaya Bey</i>	Meslek ve meşgüliyeti	<i>melusluk</i>
Babasının ve annesinin ismi	<i>Ahmet Hatice Nisa</i>	Evlilik olup olmadığı ve kaç çocuğu bulunduğu	<i>Evlilik işi sağdır Vardır</i>
Doğduğu yer	<i>İstanbul</i>	İntihap an evvel son meşgüliyeti	
Oturduğu yer	<i>Ankara</i>	Memur değilse intihaptan evvel son vaziyeti	<i>melus</i>
Doğduğu tarih	<i>9. mart - 1884</i>	İntihap mazbatasının tarihi	
Tahsili	<i>Hukuk Darülfünun</i>	Kaç rey ile mebus intihap olunduğu	
Bildiği diller	<i>Türkçe ; Fransızca ; İngilizce</i>	Mazbatasının Meclis Heyeti Umumiyesince tasdik tarihi	
Nede ihtisası olduğu		Meclise iltihak tarihi	

Muhtasar tercüme-i hal

1289 mart tarihinde İstanbul'da doğdum . Pederim Müferrizade Ahmet Rüşdi Bayatıdır . valdem Şerif Bey kerimesi Hatice Bidan Hanımdır . Ben iki tarafın ecdadı İstanköylüdür . Pederimin ecdadı Elmalıdan gelmiştir . valdem ecdadı Kaya Beydir . İptidai ve rüşdi tahsilimi İstanköyde ikmal ettim . 314 tarihinde Midilli idadisine girdim . 316 da ikmal ettim . 318 de Galatasaray sultanisine girdim . 319 da sultaninin Türkçe altıncı ve fransızca beşinci sınıfında iken aynı zamanda mektebi hukuk ka da girdim . Bilahare sultaneyi ikmal ettim . 324 de Hukuk mektebini ikmal ederek 325 de Paris hukuk darülfünununa girdim ve 328 de diplomamı alarak Türkiye'ye avdet e ettim . 329 da altı yüz kırık maaş ile Hariciye nezareti umuru ticariye kalemi hüvelatlığına iki ay sonra 1000 kırık maaşla makbuzat kalemi hüvelatlığına tayin olundum . Yine 329 senesinde Ederne Sulh muhakimliğine ve iki ay sonra Ederne hakim müferitliğine tayin edildim . 330 senesinde üçüncü sınıf mülkiye müfettişi oldum ve o sene zarfında Bulgarlarla mübadele-i ehali muhtelit komisyonuna tayin edildim . 330 mayısında İzmirde yuku bulan rum tehcirini teftişe memur edildim . Düveli muazzama baş tercümanları heyetine Hükümetçe memur edildim ve İzmirde gittim . 330 bidaye - tinde İskan ve muhacirin müdürü oldum . Kanunusanide de muhacirin müdürü umumisi oldum . Umum Anadolu ve Irakı teftiş ettim . 332 senesinde birinci sınıf mülkiye müfettişliğine tayin olundum , ve o sene temmüsünde memuriyetten istifa ederek İzmirde be umuru hususiyemle meşgul oldum . Mütterakide İzmirde teşekkül eden müdafaa-i hukuk cemiyetinin umuru hariciyesine intihap edildim . Fakat gubat nihayetinde tevkif olu narak evvela Bekir Ağa bölüğüne nakledildim . Oradan da diğer bir çok rüfeka ile

[1] Bu hane Meclis heyeti fahriyesince imlâ edilecektir.

Adres

Ankara :

Harice :

592

Maltaya gönderildim . Maltada yalnız dokuz ay esir kaldım . 15 Eylülde bir kaç refikim ile Maltayı terkettim . Bir müddet İtalya ve Almanyada kaldıktan sonra Anadolu'ya geldim . Ankarada ihtiyarî vikemat ettim . İzmirin istirdadı mesud üzerine İzmir'e gittim . İzmirde iken birinci Lozan konferansına müşavir tayin edildim . Konferansta (mübadele lei ehali) (şakalliyetler) Emanatı mubareke hukuku hilâfet asarı atika müzakerelerine iştirak ettim . Birinci Lozan konferansında iken İzmir Belediye Reisliğine intihap olunmuştum . İzmir Belediye Reisi iken Halk Fırkası namzeti olarak Menteg'e Mebusuluğuna intihap ve II ağustosta meclise iltihak ettim . İsmet Paşa kabinesinde Ziraat Vekilliği onu takip eden Fethi Bey kabinesinde Hariciye Vekilliği ve bilahara da dördüncü İsmet Paşa Hükümetinde Dahiliye Vekilliği yaptım . Dördüncü B.M.Meclisine tekrar intihap olundum .

MAHFUZDUR

EK-6. Aşîretler Hakkında İlmî Tedkikler⁶¹⁴

Meclis-i Meb'ûsânımızda son günlerde memleketin idâri ve siyâsî hayâtında ehemmiyetle kayd edilmesi lazım gelen bir takım teklîfler, müzâkereler olundu: Müstakil livâ teşkîli... Bunun hukuki, idârî ve siyâsî ma'nâ ve ehemmiyeti ayrıca tedkik olunmağa çok lââyık olmağa beraber, biz burada bunu yapacak değiliz; teşrî'î mâhiyetde olan bu teklîf ve müzâkerelerle ayn[1] zamanda fakat ayrı makamlarda ta'kib olunan diğer bir teşebbüsten bahs edeceğiz.

Dâhiliye Nezâreti Muhâcirîn Müdîriyet-i Umûmiyyesinin gördüğü lüzûm üzerine Muhâcirîn Müdîriyyetinde ilmî bir encümen teşekkül etmiştir; bu encümenin mesâ'îsi Osmanlı ülkesinde bulunan aşîret ve kabîlelere âid ittihâz olunacak idârî ve hukukî kararların ilmî düstûrlar altında inkişâfının te'mîni esâsı üzerine o aşîretler hakkında yapılacak tedkikat tettebbuâtâ inhisâr etmektedir;

Bu teşebbüs, bir cihetden hükûmetin icrââtından kendisine ilmî rehber yapmak husûsundaki azmini⁶¹⁵ göstermek i'tibâriyle, diğer cihetden husûsî meraklarla başarıle bilmesi pek güç olan böyle geniş sahalardaki ilmî tettebbu'ları yine çok geniş olan resmî kuvvetin yardımıyla mebzûl netîceler elde edebilebilmesi muhtemel olaması i'tibârile cidden tebrîk edebilecek bir mâhiyetdedir. Encümen yalnız resmî me'mûrlardan mürekkeb olmayub, tedkikatın muftelif şubeleri için memleketde ihtisâsı tanınmış zevâtı da toplamıştır; Encümen şimdiye kadar üç umûmî ictimâ' yapmış ve mesâ'îsinin esâsaları hakkındaki karârlarını tesbît etmiştir; bu karârlar arasında bi'l-hâssa şimdiye kadar müdîriyyetce tercüme etdirilmiş âsârın tab'ı, bundan sonra da icâb eden eserlerin mübâyaa, tercüme ve tab'ı, Irak ve Arabistan hakkında "Paşgıravu"nın ehemmiyetli tedkikat ve ma'lûmâtı hâvî olan iki cildlik seyâhatnâmesinin tercümesi, kütübânemizde bu husûsa müteallik eserlerin tedkiki, ecnebî ellerden çıkma resmî ve gayr-ı resmî ve vesâik ve âsârdan istifâde edilmesi ve şimdiye kadar aşâir hakkında mevcûd resmî dosyaların umûmî tedkikleri vardır. Encümenin ilmî bir sûretle çalışabilmesi husûsundaki ilk kararları arasında mesâ'înin â'zâ arasında tasnîf ve taksîm edilmesini dikkati câlib bir muvaffakiyyet nişânesi olarak zikr etmek lazımdır. Bu mesâ'î, aşîretler hakkında yapılacak ilmî tedkikat, iktisâd cihetinden isti'mâr colonisation-hukuk cihetinden isti'mâr, eski Arab ictimâ'î teşkilâtı, dînî tedkikat ahlâkî tedkikat, coğrafi tedkikat kısımlarına ayrılmıştır. Bu mühim teşebbüsün muvaffakiyyeti temennîsi yanında alâkadâr makamları tarafından is'âfını düşündüğümüz bir arzumuz daha vardır ki o da bu tedkik ve tettebbu'ların ilmî netîcelerinden her kesin istifâdesini te'mîn etmek üzere umûmî neşriyâtda bulunulmasıdır.

M.

⁶¹⁴ Türk Yurdu, XLIV: 153 [3], 100.

⁶¹⁵ Bu kelime "gazmini" şeklinde yazılmıştır.

شئون :

عشریندر مقررہ علمی ترقیقلد

مجلس مبعوثانمزدہ صوک کونلرده مملکتک اداری و سیاسی حیاتنده اهمیتله قید ایدلمسی لازم کلن بر طاقم تکلیقلر ، مذاکره لراولدی: مستقل لوا تشکیلی . . بونک حقوقی ، اداری و سیاسی معنا واهیتی آیریجه تدقیق اولونمقه چوق لایق اولمقه برابر ، بز بوراده بونی یاهحق دکلز ؛ تشریعی ماهیتده اولان بو تکلیف ومذاکره لره عین زمانده فقط آیری مقاملرده تعقیب اولان دیکر بر تشبثدن بحث ایده جکز .

داخله نظارتی مهاجرین مدیریت عمو - میهنک کوردیکی لزوم اوزرینه مهاجرین مدیریتده علمی بر انجمن تشکل ایتشدیر ؛ بوانجمنک مساعیسی عثمانی اولکسندہ بولان عشرت و قیسلره عائد آخاذا اوله حق اداری و حقوقی قرارلرک علمی دستورلر آلتندہ انکشافک تأمینی اساسی اوزرینه او عشرتله حقندہ پاییله حق تدقیقات و تبعاتنه انحصار ایتکده در ؛

بوتشبت ، برجهتدن حکومتک اجرا آتندن کندینه علمی رهبر یا یمنی خصوصندہ کی غرضی کویترمک اعتبارله ، دیکر جهتدن خصوصی مراققلره باشاربیللمسی بک کوچ اولان بویله کنیش ساحلرده کی علمی تبعلرده بینه جوق کنیش اولان رسمی قوتک یاردیمیله مبذول نتیجه لر آلدہ ایدیلہ بیللمسی محتمل اولسی اعتبارله جدأ تبریک ایدیلہ جک بر ماهیتده در . انجمن یالکیز رسمی مأمورلردن مرکب اولموب ، تدقیقاتک مختلف شعبه لری انجمن مملکتده اختصاصی طایفمش ذواتی ده طوبلا مشدر ؛

انجمن شمیدی به قدر اوج عمومی اجتماع یا یمش و مساعی سنک اساسلری حقندہ کی قرارلرینی تثبیت ایتشدیر ؛ بوقرارلر آراسندہ بالخاصه شمیدی به قدر مدیریتجه ترجمه ایتدیرلمش آثارک طبعی ، بوندن صوکرده ده ایجاب ایدن اثرلرک مباحثه ، ترجمه و طبعی ، عراق و عربستان حقندہ «بالغراو» ک اهمیتلی تدقیقات و معلوماتی حاوی اولان ایکی جلدک سیاحتنامه سنک ترجمه سی ، کتبخانه مزده بو خصوصه متعلق اثرلرک تدقیق ، اجنبی اللردن چقیمه رسمی و غیر رسمی و وثائق و آثاردن استفاده ایدلمسی و شمیدی به قدر عشائر حقندہ موجود رسمی دوسیه لرک عمومی تدقیقلری واردر . انجمنک علمی بر صورتله چالیشہ بیلیمک خصوصندہ کی ایلمک قرارلری آراسندہ مساعی نک اعضا آراسندہ تصنیف و تقسیم ایدلمسینی دقتی جالب بر موفقیت نشانه سی اوله رق ذکر ایتمک لازمدر . بومساعی ، عشرتله حقندہ پاییله حق علمی تدقیقات ، اقتصاد جهتدن استعمار colonisation - حقوق جهتدن استعمار ، اسکی عرب اجتماعی تشکیلاتی ، دینی تدقیقات اخلاقی تدقیقات ، جغرافی تدقیقات قسملرینه آیرلشدیر . بومهم تشبثک موفقیتی تمینسی یاننده علاقه دار مقاملر طرفندن اسعافنی دوشوندیکمز بر آرزومز ده اواردر که اوده بوتدقیق و تبعلرک علمی نتیجه لرندن هر کسک استفاده سی تأمین ایتمک اوزره عمومی نشر یانده بولونلیدیر .

**EK-7. Encümen-i İlmî Adına Ziya Gökalp'ın Leipzig'deki Otto Harrassowitz
Kütüphanesinden İsteddiği Kitaplar (21 Ocak 1918)⁶¹⁶**

- 1- Hogarth, The Penetration of Arabia [[David G. Hogarth](#), **The Penetration of Arabia**, New York, 1904, 359 s. (Yeni Basımı: **The Penetration of Arabia: A Record of the Development of Western Knowledge Concerning the Arabian Peninsula**, Cambridge University Press, 2011, 485 s.)].⁶¹⁷
- 2- Bent, South Arabia (1899) [[James Theodore Bent](#), [Mabel Virginia Anna \(Hall-Dare\) Bent \("Mrs. Theodore Bent"\)](#), **Southern Arabia**, London: Smith, Elder & Co., 1900, 455 s.]
- 3- Blunt, A pilgrimag to Nedj 2 Vol. 1883 [Lady Anne Blunt, **A pilgrimage to Nejd, the cradle of the Arab race: A visit to the court of the Arab emir, and "our Persian campaign"**, Vol. II, London, 1881, 283 s.].
- 4- Blunt, The Bedouin of the Euphrates (1879) [[Lady Anne Blunt](#), **Bedouin tribes of the Euphrates**, (Editör: [Wilfrid Scawen Blunt](#)), Harper & Brothers, 1879, 445 s.].
- 5- Harris, A Journay through Yemen (1792) [Walter B. Harris, **A Journay Through The Yemen And Some General Remarks Upon That Country**, William Blackwoold And Sons, Edinburg And London, MDCCCXCIII, 385 s.].
- 6- [Niebuhr](#), Travels through Arabia (1792) [[M. Niebuhr](#) **Travels through Arabia and other countries in the East**, Vol: II, London, 1792, 438 s.].
- 7- Yessup, Women of the Arabs (1874) [[Harris Henry Jessup](#), **The Women of the Arabs**, 1874, 372 s.].
- 8- Smith, The Religion of the Semites (1889) [[William Robertson Smith](#), **Lectures of the Religion of the Semites**, D. Appletion and Company, New York, 1889, 488 s.].
- 9- Smith, Kinship and marriage in early Arabia [W. Robertson Smith, **Kinship and Marriage in Early Arabia**, Adam and Charles Black, London, 1903, 323 s.].
- 10- Crichton, History of Arabia and its Peaple 1844. [[Andrew Crichton](#), **History of Arabia and its people: containing an account of the country and its inhabitants, the life and religion of Mohammed, the conquests, arts, and literature of the Saracens, the Caliphs of Damascus, Bagdad, Africa, and Spain, the modern Arabs, the Wahabees**, T. Nelson, 1852, 652 s.].
- 11- Perceval, Essais sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisne (1836) [A.P. Caussin De Perceval, **Essais Sur L'histoire Des Arabes Avant L'Islamisme**, Paris, 1847, 702 s.].
- 12- Oskarman, Les Kurdes (en Allemand) Vol. 4, Prix 55 mes [Francis Oskar Mann]
- 13- Makas, Les Kurdes De Diarbekir et les Yézides (en Allemand)
- 14- Sesin, Pvym, Les contes des Kurdes (en Allemand)

⁶¹⁶ **BCA.** 272.12.37.21.1. Listede kitapların tam künyesi yazılmamıştır. Tam künyelerini bulabildiklerimizi köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Bazılarının tam künyelerini bulamamıştır. Muhtemelen bunlar ya makale ya da kitapların içerisinde bir bölümdür.

⁶¹⁷ **The New York Times** (June 4, 1904) gazetesinde bu kitap hakkında tanıtım yazısı yazılmıştır. Burada fiyatı 1. 35 \$ görülmektedir. Listede köşeli parantez içerisindekiler tarafımızdan eklenmiştir. Listenin ham hali bu parantezden önceki kısımdır.

- 15- Burckhardt, Travels in Arabia [John Lewis Burckhardt, **Travels in Arabia: comprehending an account of those territories in Hadjaz which the Mohammedans regard as sacred**, H. Colburn, 1829, 431 s.].
- 16- Grant, The Nestorian, 1841 Ivol, London Murray [Asahel Grant, **The Nestorians: or, The lost tribes**, London: J. Murray, 1841, 338 s.].
- 17- Alexandre Yaba, Recueil de Notices et Récits Kurdes, St Petersburg 1860.
- 18- Clark E. L., The Arabe and the Turk
- 19- Sedillot, Histoire Générale des Arabes [L.A.Sédillot, **Histoire Générale des Arabes**, Paris, 1877, 1.Cilt, 454 s.].
- 20- Briggdes, H. J., History of the Wehabis
- 21- Dureyrier, H., La confrérie musulmane de Sidi Mahbin Alirs Senaveri [H. Duveyrier, **La Confrérie Musulmane de Sîdi Muhammed Ben ‘Alî Es-Senoûsi**, Société de Géographie, Paris, 1884, 84 s.].
- 22- Wolf, 24 ans chez les Bedouins
- 23- Bey Y. P. Broudn, The Derviches or oriental spiritualism
- 24- Octav Sepont, Les confréries religieuses musulmane [Octave Depont-Xavier Coppelani, **Les Confréries Religieuses Musulmanes**, Alger, 1897, 576 s.].
- 25- Nicolson, A Historical enquiry conferring the origin and developpement of Sufism
- 26- T. Ducas, The influence of buddkism upon Islam
- 27- Dussaud, L’ histoire et la religion des Nousairia [René Dussaud, **Histoire et religion des Nosairîs**, Paris: Bouillon, 1900, 143 s.].
- 28- Cheref-Nameh ou Fastes de la Nation Kurde par Cherefeddin, traduit du Persan et commenté par François Bernard Charmoy [Cheref-ouddîne, **Cheref-Nameh ou Fastes de la Nation Kurde par Cherefeddin, traduit du Persan et commenté**, Traduits du Persan et commentés par François Bernard Charmoy, St-Petersbourg, cilt. 1 (1870, 502 s.), Cilt. 2 (1875, 712 s.)].
- 29- P. Muller –Simonis, A travers le Kurdistan
- 30- P. J. B. Fraser, Travels in Kurdistan [J. Baillie Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia**, London, Vol. 1 (1840, 382 s.), Vol. 2 (1840, 477 s.)]
- 31- Pelahold, Der Kurdistan
- 32- by C. J. Rich, Narration of a Residence in Koordistan [James Claudius Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan**, London: James Duncan, 2 vols., 1836 – 1837].
- 33- Dr. V. F. Auswoorth, Travel and rechearches in Chaldea and Koordistan
- 34- K. Kalger 1892, Kleinasien ein Deutsches Kolonisationafeld
- 35- Grotha, Syrien und England
- 36- Blauokenhorn, Syréen und Deutschland
- 37- Die Nomadische Türkei, Dr. Ing. Raulitz und Freilitz 2 Ausgabe 1911
- 38- Musil, Arabia Petrea (1908)
- 39- Playfair R. L., History of Arabia Felix [Captain R. L. Playfair, **A History of Arabia Felix or Yemen, From The Commencement of The Christian Era to The Present Time; Including en Account of The British Settlement of Aden, Bomban, Byculla**, 1859, 194 s.].

- 40- Quatremer, Mémoires sur les Nabatheen [M. Quatremere, **Mémoire Sur Les Nabathées**, Paris, De L’Imprimerie Royale, MDCCCXXXV, 154 s.].
- 41- Redhouse, J. W., *A tentative chronological synopsis of the history of Arabia and its neighbors*, ([London, 1890](#)) [Redhouse, James W. (James William), Sir, 1811-1892: *A tentative chronological synopsis of the history of Arabia and its neighbors, from B.C. 500,000(?) to A.D. 679*. ([London, Trübner & co., 1887](#)) (page images at HathiTrust; US access only)].
- 42- Rycant, The present state of the Ottoman Empire [Alias Habesci, **The Present State of The Ottoman Empire**, London, MDCCLXXXIV, 443 s.].⁶¹⁸
- 43- Shmölder, Sur les Ecoles phillosophiques chez les arabes [Auguste Schmölders, **Essai Sur Les Ecoles Philosophiques Chez Les Arabes**, Paris, 1842, 345 s.].
- 44- Brydges, History of the Wehabis
- 45- [De Goeje](#), Mémoires sur les Carmathes de Behrein [[M. J. De Goeje](#), **Mémoires sur les Carmathes du Behrein et Les Fatimides**, Leide, E. J. Brill, 1886, 232 s.].
- 46- Dugat Gustave, Histoire des philos et des théol Musulmans [Gustave Dugat, **Histoire des philosophes et des theologiens musulmans de**, Pairus, 1878].
- 47- Perron, Femmes Arabes avant et après l’Islamisme
- 48- Wartabet john, Researches into Religions of Syria
- 49- Burchardt J. L., Notes on the Bedouin and Wehabis [John Lewis Burchardt, **Notes on the Bedouins and Wehabys**, London, 1831, 391 s.].
- 50- Hunter, Statistical socount of the British Settement of Aden (1877)
- 51- Jomard, Etudes géorg. Et histor. Sur l’Arabie
- 52- Van den Berg, Hadramant and the Arabian colonies in the Indian Archipelago
- 53- Burchardt, Arabic Proverbs [John Lewis Burchardt, **Arabic Proverbs; or The Manners and Customs of The Modern Egyptians**, London, MDCCCLXXV, 283 s.].
- 54- Lane, Arabian Night with notes 4 Vol.
- 55- Trumbull, The Blood Coveмент [H. Clay Trumbull, **The Blood Covenant, A Primitive Rite and Its Bearings on Scripture**, Philadelphia, John D. Wattles, 1893, 390 s.].

⁶¹⁸ Yazar ismi yanlış yazılmış olmalıdır.

Constantinople, le 21 Janvier 1918

DEVLET ARŞIVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞIVI

Monsieur Otto Harrassowitz

L e i p z i g

Monsieur,

J'accuse réception de votre n° 12
du 12 courant dont le contenu a eu ma meil-
leure attention.

Je prends note de verser pour votre
compte à la Deutsche Bank, de notre ville, la
somme de Mks 14,20 pour solde de mon compte chez
vous.

Je profite de la présente pour vous prie:
de bien vouloir me procurer les livres dont je
vous remets ci-joint la liste. Dans le cas où
quelques uns d'entre eux ne se trouveraient pas
dans votre librairie, vous serez assez aimable
de me les procurer ailleurs.

Au plaisir de vous lire, je vous pré-
sente, Monsieur, mes meilleures salutations.

272			12	37	21	1
-----	--	--	----	----	----	---

34

Consple le 21 Janvier 1918

DEVLET ARSIVLERI GENEL KUTUPHANESİ
CUMHURİYET KÜTÜPHANESİ

Liste des livres à
commander à Mr Otto Harrassowitz

Leipzig

Annexe à ma lettre de ce jour

Hogarth Pénétration of Arabia
Bent South Arabia (1899)
Blunt A pilgrimag to Nedj 2 vol. 1883
" The Bedouin of the Euphratees (1879)
Harris A Journay through Yemen 1893
Niebuhr Travels through Arabia (1792)
Yessup Women of the Arabs (1874)
Smith The Religion of the Semites (1889)
" Kinship and marriage in early Arabia
Crichton History of Arabia and its People 1844
Perceval Essais sur l'histoire des Arabes avant
l'Islamisme (1836)
Oscarmah Les Kurdes (en Allemand) vol. 4 Prix 55 mcs
Makas Les Kurdes de Diarbekir et les Yézidés
(en allemand)
Besin, Pwym -Les contes des Kurdes (en Allemand)
Burcharatt - Travals in Arabia
Grant The Nestorian 1841 -Ivol. London Muray
Alexandre Yaba- Recueil de Notices et Récits Kurdes
St Petersbourg 1860
Clark E. L. The Arabe and the Turk
Sedillab Histoire Générale des Arabes

272			12	37	21	1
-----	--	--	----	----	----	---

35

(2)

REVUE ARCHIVALE 1933
CHRONOLOGIQUE 1933

- Briggdes - H.J. History of the
Wehabis
- Dureyrier H. -La confrérie musulmane de Sidi
Mahbin Alirs Sena
veri
- Wolf 24 ans chez les Bedouins
- bey Y.P.Broudn-The Derviches or oriental
spiritualism
- Octav Sepont-Les confréries religieuses musulmane
- Nicolson A Historical enquiry concerning the
origin and developpement of Sufism
- T. Ducas The influence of buddkism upon Islam
- Dussand L'histoire et la religion des Nousairia
- Cheref-Maimeh ou Fastes de la Nation Kurde par
Cherefeddin ,traduit du Persan et comman-
té par François Bernard Charmoy
- P. Muller -Simonis A travers le Kurdistan
- P. J. B. Fraser Travels in Kurdistan
- Pelzhold Der Kurdistan
- by C. J. Rich - Narration of a Residence in
Koordistan
- Dr V. F. Auswoorth - Travel and rechearches in
Chaldea and Koordistan
- K. Kalger 1892 -Kleinasien ein Deutsches Koloni-
sationsfeld
- Grotha - Syrien und England
- Blauckenhorn - Syrien und Deutschland
- Die Nomadische Türkei - Dr Ing. Raulitz und Frei-
litz 2 Ausgabe 1911
- Musil Arabia Petrea (1908)
- Playfair R.L. History of Arabia Felix
- Qartremer - Mémoires sur les Nabatheen

272			12	37	21	1
-----	--	--	----	----	----	---

37

(3) DEVLET KUTUPHANESİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
KÜTÜPHANE İŞLERİ

Redhouse J.W. A tentative
chronological synopsis of the
history of Arabia and its neighbors
(London 1890)

Rycant The present state of
the Ottoman Empire

Shmølder Sur les Ecoles philoso-
phiques chez les arabes

Brydges History of the Wahabis

De Goeje Mémoires sur les Carmathes de Bahrein

Dugat Gustave Histoire des philos. et des
théol. Musulmans

Perron Femmes Arabes avant et après l'Isa-
misme

Wartabet John Researches into Religions of
Syria

Burchardt J. L. - Notes on the Bedouin and Waha-
bis

Hunter Statistical account of the British
Settlement of Aden (1877)

Jomard Etudes géogr. et histor. sur l'Arabie

Van den Berg Hadramant and the Arabian colonies
in the Indian Archipelago

Burchardt Arabic Proverbs

Lane Arabian Night with notes 4 vol.

Trumbull The Blood Covenant

272			12	37	21	1
-----	--	--	----	----	----	---

36

EK-8. Meclis-i Ayan'da, Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Teşkiline Dair Kanun Lâyihası Görüşmeleri⁶¹⁹

Meclisi Ayan İ: 38 23 Şubat 1331 (1915) C: 1

samiye ile irsal kılınan lâyiha-i kanuniyye muvazene-i maliyye encümeninin mazbatasıyla birlikte Heyet-i Umumiyyede led-et tetkik tadilen kabul edilmiş olmakla nüsha-i mübeyyizesi encümen mazbatası ve esbab-ı mucibe lâyihası suretleriyle leffen takdim kılındı. Ol bapta emr-ü ferman hazret-i men leh-ül emrindir.

2 Cemaziy-el Evvel 1334 ve
23 Şubat 1331

Meclis-i Mebusan Reisi Kâtib-i Umumi
Adil Mustafa Asım

REİS — Maliye Encümenine gidecek değil mi? («Evet» sesleri.) Maliye Encümenine havale olundu.

2. — *Bağdat Demiryolunun Toros - Amanos kısımlarının inşası için Bağdat Şirketi ile aktedilen mukavelenamenin tadiline dair kanun lâyihasının irsal kılındığı hakkında Meclis-i Mebusan Riyaseti tezkiresi.*

REİS — Tezkireyi okutuyorum.

Meclis-i Ayan Riyaset-i Celilesine

Bağdat Demiryolunun Toros ve Amanos kısımlarının inşası zmnında Bağdat Şirketiyle akt edilen mukavelenameyle merbutunun tasdikine dair hükümetçe tanzim ve 26 Teşrin-i Sani 1331 tarihli tezkere-i samiye ile irsal kılınan lâyiha-i kanuniyye, Nafia ve Muvazene-i Maliyye Encümenlerinde tetkik olunduktan sonra müstaceliyet kararıyla Heyet-i Umumiyyede led-el müzakere tadilen kabul edilmiş olmakla nüsha-i mübeyyizesi zıkr olunan mukavelename ve zeyli ve ol baptaki encümen mazbataları ve esbab-ı mucibe lâyihası suretleriyle maan ve leffen takdim kılındı. Ol bapta emr-ü ferman, hazret-i men leh-ül emrindir.

2 Cemaziy-el Evvel 1334 ve
23 Şubat 1331

Meclis-i Mebusan Reisi Kâtib-i Umumi
Adil Mustafa Asım

REİS — Maliye ve Nafia Encümenlerine gidecek. («Evet» sesleri.) Nafia, badehu Maliye Encümenine havale olundu.

III. — MUZAKERE EDİLEN MEVAD

1. *Aşâir ve muhacirin Müdiriyyeti Umumiyyesi teşkiline dair kanun lâyihası.*

REİS — Muhacirin ve Aşar Müdiriyyeti teşkiline dair Maliye Encümeni mazbatasını okutuyorum.

Hey'et-i Umumiyyeye

Muhacirin ve aşaire ait muamelâtın temin-i hüsn-ü cereyanı zmnında idareten Dahiliye Nezaretine merbut ve muamelât-ı mezkûrenin ifasıyla mükellef olmak ve bütçesi Nezaret-i müşar-ün ileyha bütçesine mülhak bulunmak üzere istimar müdiriyyet-i umumiyyesinin teşkiline dair Hükümetçe tanzim kılınan lâyiha-i kanuniyyenin tadilen kabul edildiğini müş'ir Meclis-i Mebusan Riyasetinden bilvürud Heyet-i Umumiyyeden Mülkiye ve Maliye Encümenlerine havale buyurulan 2 Şubat 1331 tarih ve üç yüz otuz adetli tezkere üzerine Mülkiye Encümenince tezekkür-ü keyfiyyet olunarak bu baptaki evrak Encümenimize tevdi kılınmakla mütalaa olundu.

Muhacirin ve aşairin bad-i azin memlekete ve kendilerine nafi bir surette iskânları esbabının temini ve bu uğurda devletçe ihtiyar edilmekte olan fedakârlıktan semerat-ı nafia iktitâfı tanzim teşkilata vabeste olup bu maksadı temine kâfi olmak üzere Hükümetçe tanzim ve Meclis-i Mebusanca tadil edilen lâyiha-i

kanuniyyenin esas itibariyle muvafık görüldüğü ve ancak lâyiha-i kanuniyyenin birinci maddesi (Dahiliye Nezaretine merbut olmak ve muhacirinin sevk ve iskân ve tavattunu ile aşairin temeddünü umur ve muamelatını ifa eylemek üzere Aşâir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyyesi teşkil edilmiştir.) Şeklinde tadil ve üçüncü maddenin fıkra-i salisesi (sevkiyat şubesi bir müdir ve bir müdir muavini) suretinde tavzih kılındığı Mülkiye Encümeninin mazbatasında dermeyan edilmiş ve zaten öteden beri iskân-ı muhacirin umurunda istihdam olunan memurin-i muvakkataya iskân masarifi olarak bütçede olan mürekkekm olan mebalîğden maaş ita kılınan geldiği ve maamafih muntazam bir teşkilatsızlık yüzünden ihtiyar edilen masariften semerat-ı nafia iktitaf olunamadı. Ve işbu teşkilat neticesinde fazla tahsisat olmak üzere ancak yirmi sekiz bin lira kadar bir meblağ sarf edileceği, bunun da atiyen istihsal olunacak fevaidle telafi olunacağı, maamafih evsaf-ı lazimeyi haiz memurin zuhuruna ve icra kılınacak teşebbüsattan semerat-ı nafia istihsalinin tahakkukuna talik-i keyfiyyet edilerek bu baptaki teşkilatın peyderpey tatbik ve icra kılınacağı Dahiliye Nazırı Beyefendi tarafından Encümenimize izah kılınmış olmakla Muvazene-i Umumiyye meyanında bütçesi dahil bulunan müdiriyyet-i mez-

⁶¹⁹ M.M.Z.C., D. 3, İ. 2, C. 2.

Meclisi Ayan 1 : 38 23 Şubat 1331 (1915) C : 1

kûre teşkilatının kabulü, Heyet-i Umumiyyenin nazar-ı tasvibine arz olunur.

18 Şubat 1331

Nail	Şükrü
Ali Rıza (Birinci Ferik)	Salih
Dilber	Mavrokordato
Abdulhalim	Faik
Aram	

REİS — Bir mütalaa var mı?

ŞÜKRÜ BEY (İskân-ı Âşâr ve Muhacirin Müdürü Umumi) — Müstaceliyetle müzakeresini rica edeceğim.

REİS — Müstaceliyet teklifi kabul olunuyor mu («Kabul» sesleri.) Kabul olundu.

AHMET RIZA BEY — Heyet-i Umumiyyesi hakkında bir kaç söz söyleyeceğim. Vakıa bizde şimdiye kadar muhacirinin iskânı muntazam bir usul ve nizamla tevfiğin icra edilmemiş ve bundan dolayı muhacirinin yarısı ölmüş ve belki hicret edenlerden kısm-ı azamı nahv olup gitmiştir. Bundan sonra Hükümet, muhacirinin emri iskânı hakkında yeni bir tarz düşünüyor, bunda muvaffak olur, olmaz orası pek belli değil. Her halde mazbatada evsaf-ı matlubeyi haiz memur zuhuruna talik-i keyfiyyet edildi, deniyor. Evsaf-ı lâzimeyi haiz memur zuhuruna kadar talik-i keyfiyyet ne demek oluyor? Evsaf-ı lâzimeyi haiz memur yok ise, teşkilat nâkıs demektir. Çünkü bu kanun, ahkâmını kim icra edecek? Bir de bu teşkilatta memuriyet tevziinden başka bir şey görülüyor. Yapacakları iş nedir? Muhacirinin ne yolda iskânı tasavvur edilmektedir? Şimdiye kadar tatbik ettikleri usulden ne gibi istifadeler edilmiş, bundan memleket, muhacirin ne istifade edecek? Bunlardan hiç bahis yok. Elimizdeki teşkilatta bu idarenin memur tayin etmeye mahsus bir müesseseden ibaret olduğu görülüyor. Sonra tahsisatın yekûn-u umumisi de yok. Vakıa Encümenimiz yirmi sekiz bin lira kadar bir fazla olduğunu söylüyor. Şimdiye kadar verilen paralar ne oldu?

Geçenlerde Rusya'dan, Almanların aldıkları esirleri buraya getirmek için ve daha sair bazı hususât zımında birçok paralar almışlardı, Muhacir iskânı için edilecek masraf da Hazine-i Maliyyeden çıkaracaktı. Binaenaleyh bunun yekûnu nedir? Bu babta Encümeninden izahat verilmesini rica ederim. Diğer hususât hakkında da müdür beyfendiden malumat almak isterim.

ŞÜKRÜ BEY (İskânı Aşâr ve Muhacirin Müdürü Umumi) — Evvelâ Heyet-i Celîlenin nazar-ı tas-

vibine arz ettiğimiz kanun, teşkilat kanunudur ve tabiidir ki memurin ile onlara verilecek maaşattan bahistir. İcraat teşkilât kanununa ait bir mesele değildir. Saniyen muhacir meselesinin mebdî Encümende arz ettiğim veçhile memleketimizde zannediyorum ve muhik olarak biliyorum ki askerimizin Viyana'da avdetine tesadüf ediyor, o vakitten son zamana kadar muhacirin meselesi memlekette devam etmiş, bizim memleket kadar hiçbir memleket ahalisi mukadderatını, ordusunun mukadderatına tabi kılmamıştır.

Bizden başka memleketlerin ordusu çekilmiş fakat milletli kalmıştır. Fakat bizim ordumuz, sancağıımız nereden çekilmiş ise millet de oradan çekilmiştir. Devlet bîdayeten bununla meşgul olmuş mu, olmamış mı tarihler bunu göstermiyor. Yahut bendemiz tesadüf edemedim. Devletin muhacirin umuru ile resmen meşguliyeti Kırım Seferinden sonra başlayor, İstanbul'da hastalık oluyor, ondan sonra evvelâ şehremanetinde, saniyen 1293 Muharebesinden sonra Zaptiye Nezaretinde, badehu yine şehremanetinde, Dahiliye Nezaretinde birtakım komisyonlar teşekkül ediyor, bu komisyonların vezaifi İstanbul'a gelen muhacirinin mümkün mertebe tevhin-i ihtiyacatından ibaret oluyor.

Fakat taşrada bulunan muhacirin hakkında bir şey yapılamıyor. Sonra zevat-ı aliyyeden mürekkep bir komisyon teşkil edilmiş büyük büyük memurlar vilâyet merkezlerinde dolaşmışlar, bu tetebbuattan fiilî, amelî bir netice hâsıl olamamış, şahsî bazı teşebbüslerden sonra birtakım muhacirler iskân edilmiş ez'an cümle Musa Paşanın getirdiği çeçenler göze çarpıyor, bunların memleketleri, menşeleri, nazar-ı itibara alınmayarak Irak cihetlerine ve Habur kenarlarına ve Tebük vadilerine gönderilmiş, o kırk elli bin nüfustan bugün birkaç yıkık ev ile harap kütübeler kalmış, orada hâtırâ olarak yalnız bir mezaristan bırakılmışlardır. Tabii evvelâ bir Osmanlı, saniyen bir insan ve salisen memur olmak itibarıyla bunların esbabını aradım, evrakımız arasında bulamadım.

Çünkü merkezin teşkilatı yok. Bugüne kadar gelen muhacirlerin adedi mazbut değil. Şimdiye kadar ne kadar muhacir gelmiştir, ne kadar yerleştirilmiştir diye arayacak olursak elimizde kati bir netice ve bir vesika-i tahririyye bulamayız, hatta 1293 seferinden sonra da ne kadar muhacir gelmiş bunu da bilemeyiz, sonradan anket suretiyle bulabildik ki, yekûnu ikiyüzelli bin kişiye baliğ oluyor, bu

miktar da yüzde yirmi noksan da var, sebebi de, merkez teşkilatımız yok.

Merkezde teşkilat olmadığı için gelen muhacirin toplu olarak geliyor ve toplu olarak sevk olunuyor. Bunların menşei, sanatı, lisani kat'iyen araştırılmıyor. Bu memuriyete ilk geldiğim zaman Taberiye Gölünün cenubundaki araziden Tırnovacık muhacirini imzası ile bir telgraf aldım, Tırnovacık, hatt-ı bahirden belki 800 metre yüksektir. Taberiye civarındaki arazi ise belki 50 - 60 metre münhattır. Bu muhacirler oraya getirilmiş, ne için, ne sebeple bunu kimse bilmez.

Şimdiye kadar bilfarz Selânik'ten bir kafiye İstanbul'a geliyor halbuki o kafiye arasında Boşnak, Selânikli, Manastırlı, Tunaboylu, Edirne'den, Kırk-kiliseden birçok muhacir bulunuyor, bunları hey'eti mecmuası ile Suriye'ye gönderiyorlar, şimdi bizim maksadımız bu hali ref' etmek, muhacirin perişaniden kurtarmaktır yeni muhacirinin sevk ve celbinde muntazam bir esas takip edilmelidir. Muhacirinin menşeyleri, sanatları itibariyle taksim ettirmeliyiz, bunun için de merkezde teşkilat yapmaya ihtiyaç vardır ve başka suretle temin edilemez fikrindeyim.

Bunu Anadolu'yu gezdiğim zaman da re'y-ül ayn gördüm. Taşrada bu umura bakan Kaymakamlar, Mutasarrıflar, Valilerdir. Bir kaymakamın ahval-i adiyede kıksekiz komisyonda riyaseti vardır, Kaymakamın vazâif-i asliyesinden maada bu vezaif-i munzammasını ifa etmeye maddeten imkân yoktur. Muhacir işi ise ekseriya köylerden, şehirlerden uzak yerlerde olduğu için gezmeye mütevekkiftir. Fitrat insanlardaki birçok havas-ı esasiyyeyi izale ediyor, çalışkanlığı ref ediyor. Bir kerre memleketinde bırakmış olduğu arazisinin beş para etmediğine kaali olarak gelmiş, yeni memlekete alışamamış acaba diğer bir tarafa gidersem daha iyi bir yer bulabilir miyim gibi daima gezmek, daima gitmek hasretini almış, yani biraz serseri olmuş, halbuki bunları iskân etmek lâzım, bu maksadı tamamiyle temin etmek için her birinin başına bir memur tayin etmek icabeder. Tabii buna da imkân yoktur, taşrada da bizim bu nokta-i nazarımızı icra edecek memurlarımıza, teşkilata ihtiyacımız vardır. Muhacirini göndereceğimiz yerlerdeki memurumuz o mahallin iklimini nazar-ı dikkate alarak iskân edecek, evini yapmaya ve muhacirini çalışmaya mecbur edecek. Bilhassa üç - beş sene bunu takip edecek.

Halbuki şimdiki teşkilat ile böyle zannettiğim şeylerin yapılmasının imkânı yoktur, Kaymakamların

vazifeleri çoktur, diğer memurlar zaten azdır, biz bunu o itibar ile ayırmak istedik. Memleketimizde külliyyetli miktarda muhacirin vardır, yapılan istatistiklere göre bir sene zarfında memalik-i Osmanîyeye 45 bin muhacir gelmiştir, hudutlarımız açıldıktan sonra geleceklerin mikatı muayyen değildir. Gelmiş olanları kaybetmemeye, hayatlarını temin etmeye aynı zamanda memlekete nafi bir unsur haline koymaya çalışıyoruz. Bu münasebetle kendilerine hayvanat vesaire tevzi ediyoruz fakat verilen hayvanat kesiyorlar bu hayvanatı korumaya vesaitimiz kâfi gelmiyor. Meselâ hayvanın ayağını kırıyor, sorulduğu zaman cevaben hayvan sakat olduğu için kestim diyor.

Hayvanın ne olduğunu tahkik ediyoruz, neticede hayvanın kesilip pastırma edilerek hıfzedildiğini görüyoruz, Bunların önüne geçmek mecburiyeti bizi taşrada vasi bir mikyasta teşkilat yapmaya icbar etti. Memur bulup bulmamak meselesine gelince, merkezde bir ihşaiyyat müdürü ile umur-u sıhhiyye müdürü bulunacaktır. Umur-u Sıhhiyye müdürü sırf memalik-i saireden gelecek muhacirinin bizim memleketimizin hangi kısmına yerleştirileceğini ve tayin edilen mahalde ne gibi tertibat lâzım geldiğini tayin ve tertip ile muvazzaftır, şüphesizdir ki bu fennî bir iştir, okumakla elde edilemez. Bu iş için bir mütehasşıs ihtiyacımız vardır. Bir mütehasşıs arayacağız, bunu arz etmekten maksadım böyle bir mütehasşıs bulunduğu takdirde bunu Sıhhiye Müdürü yetine tayin edeceğiz.

Muhacirinin bulunduğu mahallere birer ziraat memuru göndermek niyetindeyiz, bu memurlar muhacirine alât-ı ziraiyyenin tarz-ı istimalını göstereceklerdir, nasıl kullanılıyor, nasıl sevkolunuyor bunları tarif edeceklerdir. Bu gibi memurinin halen bulunması biraz müşkildir, şimdiki halde noksanımızı ikmal edinceye kadar üç vilayat için kâfi miktarda ziraat memuru bulabilirsek bizim için kâfidir. Noksanımızı ikmal edinceye kadar bu suretle devam edeceğiz. Bu gibi memurlar teşkilata dahildirler, fakat bulamazsak tayin etmeyiz, maksadımız milletin hazinesinden yalnız para almak değildir.

Nazır Beyin Encümendeki izahatından maksatları da budur. Bu teşkilattan maksadımız memur kayırmak, kadromuzu genişletmek değildir. Yani maaş için adam aramayacağız, iş için adam arayacağız, bulmazsak tayin etmeyeceğiz. Tabii bulamadığımız için müteesir olacağız, fakat hazine kazanacak.

REŞİT ÂKİF PAŞA — Müsaade buyuruluyor mu, müdür beyefendi pek güzel izahat verdiler, bu

izahat taşrada bulunmuş, ömürlerini orada geçirmiş, Vilâyat-ı Şarkiyede bulunmuş olan adamların hepsinin malûmu, hepsinin taht-ı itirafındadır. Bir misal arz edeyim; Sivas'a Vali tayin olduğumda git-tim, takriben aradan bir hafta geçer geçmez acaip bir kitleye tesadûf ettim bunlar herhalde şekilleri itibariyle beşere benziyorlar fakat ahval-i umumiyyeleri itibariyle insana benzetmek ihtimali yoktur. Fecai-i muhaceriyet kendilerini o kadar tarumar etmiş ki bunlar insanlıktan çıkmış başka bir hale girmişler.

Acaip dedim, hakikaten Sivas Vilâyetinin bütün muamelât-ı umumiyye ve hususiyyesini teşkil eden hususattan en mühimmi muhacirin meselesi idi, o kadar. Suiistimaller cereyan etmiş, öyle münasebet-siz irtikaplar vukua gelmiş ki memleketimize iltica eden o zavallılar öldürülmüş, bunları daha ziyade tafsil edecek olsam herkes kan ağlar, ismini tahattur etmediğim bir Kazaya, öyle bir Kazaya ki uçan kuşları da sıtmalar mahvediyor, oraya yedi sekiz bin hane-neden ibaret bulunan çeçenleri göndermişler.

İşte Sivas'da gördüğüm 60 hane onlardan ba-kiye kalabilip aydet edenlerdir. Demek ki 800 hane-den 700 bu kadar hanesi kâmilten oralarda mahvol-muştur, orası tamamen bir muhacirin mezaristanı halini almıştır. Bunu kendi gözümle gördüm, sonra bizim vilâyetimiz dahilinde muhacirin meselesi hak-kında cereyan eden muamelât insanı ağlatacak dere-cededir.

Zannederim üç arkadaşlarımızdan Aristidi Paşa Hazretleri bu beyanatımın tamamına vakıftırlar, şim-di yine tekrar ederim ki, yâd-ı mazî ile birtakım sey-yiatı tekrar etmek istemez fakat pek açık ve şen'i irtikaplar vukua gelmiş, muhacirini para mukabilin-de Sivas'ın ruh'u mesabesinde olan ve o zavallıları hiçbir vakitte yaşattıramayacak ve o tembelliğe sevkettirecek yerlere yerleştirmişler. Beyefendinin dediği veçhile hicretin en büyük fenalığı atalet ol-duğundan onlar da ataletle katlanmışlar, Sivas'a gi-der gitmez ahali tarafından yaygaralar vaki olma-ya başladı. Birçok şikâyet vukua geliyordu, siz eğer bu muhacirleri bizim meralarımızda, bizim arazi-mizde iskân etmek ısrarında bulunacak iseniz bize bir mahallî muhaceret tayin ediniz. Hepimizi bir-den oraya gönderiniz, bu şikâyet hakikat olmak üzere söylüyorlardı. Hatta vilâyetin ahval-i siyasiy-esine dikkat etmeye başladım eğer hükümet bu fik-rinde ısrar edecek olursa ihtilâl zuhur edecek, orası Ermeni vatandaşlarımızla meskün bir yer, teessif

ederim ki onlarda da birçok suiistimalat vukua gel-miş, aralarında kısmen müşüman da var. Bu mu-hacirinin birtakımları alıştırılmış bulunan kanunş-i-kenfik dolayısıyla kendilerine acaip acaip vaziyet-ler vermişler, ayaklarını uzatıp yatıyorlar, çalışmıyorlar, bunları çalıştırmamanın da imkân ve ihtimali yoktur.

Ahali-i asliyeyi ızrar ediyorlar ve bu hal ahla-kîyata da intikal ediyor ve nihayet hırsızlığa başlı-yorlar. Asayiş-i vilâyete de suitesir ediyor. Sonra bak-tım ki bunun bir çaresini düşünmek icab ediyor, yi-ne tetkikatının neticesinde anladım ki bu muhaci-rinden para alınarak iskân ettirilmiştir, böyle bir hic-rete müptelâ olan bir kavm-i biçâreden para talep olunması, para alınması rica ederim tasavvur ede-bilir misiniz? O zaman arkadaşım bulunan Aristidi Paşa Hazretlerini iştad edebilirim. İşte söylediğim gibi hem muhacirler soydurulmuş hem de ahali-i as-liye soyulmuş ve sonra gayr-i kabili iskân bulunan mahallere iskân edilmek mecburiyeti gösterilmiş ve nihayet o zavallılar da mahve mahkûm edilmiş.

Bunun için Meclis-i İdareyi topladım. Muhaciri-nin ileriye gelip de biraz yüzüstülenmeye başlamış olanlarına yüz vermemeye başladım, diğerlerine de ay-nı muameleyi yaptım. Babrâliye yazdım, tekrar yaz-dım, Saraya yazdım, tekrar yazdım. Evvelce istih-sal edilmiş olan İradeyi iptal edecek diğer bir İra-de-i Seniyye istihsal ettim; muhacirini istedikleri yere yerleştirmek suretiyle bu belâ-iye-i izale edebildim. Bu hicret mesailinde şimdiye kadar cereyan eden suiistimalatı kendi Vilâyetimde, kendi gözümün önünde gördüğüm bir misali İrae etmek istediğim için bu kadar tafsilatı verdim. O cihetle eğer bu teşkilat ikmal ve icra edilmez ve muhacirin de ırk ve ictim nazar-ı dikkate alınarak sevk ve iskân olun-mazsa, bu arz ettiğim şekilde fenalık ve suiistimalat zannederim tekerrür edecektir. Ta Kırım Muharebe-sinden beri Beyefendi pek güzel bir tarih icmalî yap-tılar; 1293 Muharebesinde ve ondan sonraları İs-tanbul'da ve diğer yerlerde ittihaz olunan birçok tedabir hiçbir tesir hâsıl etmedi. Ne iklim gözetil-di, ne şerait düşünüldü ve ne de bunlara merhamet edildi.

Yalnız zahiren bir merhamet lakırdısı meydanda de-veran ediyordu. Fakat aynı zamanda birçok fe-cai irtikap edildiğinde de bendeniz tereddüde mahal yok. Bugün bu teşkilat yapılır ve peyderpey mevki-i tatbiki konulursa muvaffakiyet görülecektir ve zan-nederim ki, Hükümetimizin en büyük asar-ı muvaf-

fakiyyetinden birisi de bu teşkilat olur. Bu cihetle şayan-ı teşekküddür.

RIZA PAŞA (Topçu Feriki) — Müsaade buyrulursa bir - iki sual irat edeceğim. Reşit Âkif Paşa Hazretlerinin verdikleri tafsilatı beyan buyrulduğu üzere, muhacirinin evveleri yanlış yerlere iskân edilmiş olduğu ve Müdür Beyin verdiği izahattan da, burada tayin kılınmış olan sıhhiyye memurlarının re'yiyle fima bat muhacirinin menş'e'lerinin iklimi, iskân edilecek yerlerin iklimine müşabih olan mahallere iskân edilecekleri anlaşılıyor. Evvelâ iskân-ı muhacirin için Memalik-i Osmaniyyeyi teşkil eden vilayetlerde şu suret-i iskâna muvafık ve mahsus olmak üzere yerler tefrik edilmiş midir? Şimdiye kadar vilayetlere gönderilen muhacirler orada aylarca sefil ve perişan kalmıştır. Sebebi, yer bulunmamış ve bulunan yerlerin de sahipleri çıkmıştır. Eğer vilayatta böyle yerler tefrik edilmemiş ise, yapılan teşkilat bir faide temin edebilir mi? Bendeniz öyle geliyor ki, bir faide temin etmez, Saniyen yapılan teşkilat lüzumlu ise de pek vasi'dir. Bugün elimizde bulunan muhacirinin miktarı nedir? Yani muhacirinin miktarı teşkilat ile mütenasip midir? Bunlara dair biraz tafsilat versinler.

REŞİT ÂKİF PAŞA — Bendeniz bir kısmını söyledim. Bakiyesini de, Memur Beyefendi, suallerine cevap olmak üzere izah etsinler. Bu iskân-ı muhacirin meselesinin en mühim kısmı, hakikaten buyurdukları gibi muhacirinin iskân edileceği mahallerin evvelce gayet güzel ve fennî bir surette ihzar olunmasıdır. Şimdiye kadar bendenizin de burada mucib-i tereddüd olan bir cihet hâsıl oluyor.

Mesela Memur Bey, sıhhiyye müdürleriyle sıhhiyye müfettişleri tarafından sevk ve iskân emrinde Cihet-i Sıhhiyye ve Fenniyye tetkik edilecektir buyuruyorlar. Bendeniz bunda biraz tereddüt ederim. Hatta Bâbîâliye ve Saraya yazmış olduğum maruzat-ı mühimmeden birisi de, muhacirinin böyle gelişigüzel bir halde sevk ve iskân edilmemelerine dairdi.

Bu sebeple muhacirin sevk olunmazdan mükaddem vilayetlerde ne miktar arazi-i haliyye vardır, sulak yerler nereleridir? Sonra muhacirinin memleketlerinin iklimi ile iskân olunacakları mahallerin iklimi beyninde münasebet ne derecededir? Bunlar tetkik edilmeden muhacirini birer cerâd-ı münteşire gibi göndermek hiç muvafık olamaz.

Binaenaleyh, Valiler bunu gayet iyi düşünmeli, tetkik etmeli ve Bâbîâliye bildirmelidir. Sonra teessüf ediyorum ki, diyar-ı ecnebiyyede, yani Avrupada bu-

lunan Sefirlerimiz, Kançılarımız, Şehbenderlerimiz vakitlerini pek boş olarak geçiriyorlar. Onlar muhacirin hakkında malumat-ı fenniyye ve mükemmele istihsal ettikten sonra neticeyi Bâbîâliye bildirsinler, Bâbîâli de o malumata istinat ederek muhacirin için mahal ihzar etsin, ondan sonra da o biçâregan hicret etsinler ve ahali-i kadime ile beyinlerinde hiçbir vesile-i münazaa olmaksızın çalıştırabilsin, Veillâfela.

Çünkü dediğim gibi, insanı ağlatacak münasebet-sizlikler vücuda getirilmiştir ki, Rıza Paşa Hazretlerinin düşündükleri noktaları düşünmeye bendenizi de mecbur ediyor. Memur Beyefendi bunlara dair izahat verirler ise memnun oluruz.

ŞÜKRÜ BEY (İskâni Aşâir ve Muhacirin Müdürü Umumisi) — Müsaade buyrulur mu efendim? Muhacirin iki suretle gelir. Bir kısmı, tarihin gösterdiği veçhile akın suretiyle gelir ki, bunları düşünmek imkânı yoktur. Ancak bunlar hakkında yapılacak muamele, mümkün mertebe besleyip, yavaş yavaş vilâyâta tevzi etmektir. Tarihi pek de hatırmada değil, 1306, 1307 senelerinde bir Komisyon teşekkül etmiş ve her vilâyete büyük rütbede birer Erkân-ı Harp Zabiti tefrik edilmiş, bu zevat vilâyâta gitmişler, arazi-i haliyye aramışlar, bu komisyonların asarına tesadüf ediyorum.

Görülüyor ki, bunların bazıları muvaffak olabilmemiş, bazıları muvaffak olamamış. Bunların ilk yaptıkları iş, gittikleri yerlerde evvela Heyet-i İhtiyariyyeye ne kadar hali arazinin var sualı olmuş. Bu sual irat olduğu vakit bir mesele karşısında kalınır; yerlilik, muhacirlik. Bir memleket ahali'si, gelen muhacirinin memleketleri hakkında ne kadar faide temin edeceğini bilirse bilsin, bunların gelmesini hoş nazarla görmüyor. Bizim memleket ziraat, daha ziyade rai memleketidir.

Bu suretle muhacirin gelince, beş kuruşa kiraya verilen bir ev onbeş kuruşa çıkmış oluyor ve bu suretle halk sıkılıyor. Bunların en büyük temin ettiği faide tezyid-i nüfustur. Halbuki bunlar buna alakadar değildir. Binaenaleyh, bu Hey'et bitaraf kimselere sormamış demektir. Yerliler alakadar oldukları arazinin bu suretle yedi gayre geçmesini hoş bir nazarla görmemişler. Bataklık, pis yerleri irae etmişler. Öyle yerler ki, gelenlere hiçbir faide temin edememiş.

REŞİT ÂKİF PAŞA — Yine içtihadımca bu da birçok irtikaplardan birinin içine girmiştir. O havalide vaktiyle belki ta Romalılar zamanından kalma bazı hendeklerden birikmiş sular akar, geçermiş.

Sonra bir gün oraya birisi gelmiş, bir değirmen yapmış; bundan 30 sene evvelki coğrafya kitapların-

da gördüğümüz arazi meydana gelmiş. İhtimal o yerler evvelce güzel birer topraktır.

Fakat şimdi bataklık haline geldi. Biz böyle yapmadık. İkinci bir mesele daha vardı. Sahipli araziye muhacirin alınmak uzun uzadıya gürültüleri mucip oldu.

Dar bir araziye çok muhacir yerleştirmek, yer-filer ile muhacirler arasında birçok münazaat yeri açtı. Bundan dolayı evvela Devlete ait arazi-i metrukkeyi birtakım Komisyonlar vasıtasıyla aradık ve her vilâyetten birtakım cetveller getirttik. Bu arazinin cetvelleri bizde mevcut olduğu gibi, Maliyede de vardır. Bu araziye ya yeniden köyler inşa veya mevcutları tevsi ettirdik. Çünkü vaktiyle muhacirler köylerinin âtısını nazar-ı itibare almayarak pek ufak yapmışlar; merâkiz-i medeniyeden uzak yerlerde yapmışlar.

Yolu yok, merası yok. Kendileri de orada yerleşerek âdeta hâl-i bedavette kalmışlar. Böyle yerler ne servet husule getirebilir, ne de istihsal olunan servetten istifade-i tammeye temin olunabilir. Bu hususta tasvip ettiğim nazariyye, köylerin bir dereceye kadar büyük olması, kendi ihtiyâcât-ı medeniyesini bir dereceye kadar tatmin edebilmesidir. Mesela biz köylere mümkün olduğu kadar fazla arazi tahsisine muvaffak olur isek o kadar iyi olur. Arazi-i hâliyye-i metrukeden 80 haneli bir köye verilebilir. Acaba birtakım mühim çiftlikler yok mudur? Onlar haylice ihtiyâcâtı temin edebilirler.

ŞÜKRÜ BEY (İskânı Aşâir ve Muhacirin Müdir-i umumisi) — İki kısım çiftlikler var. Başlıca en ziyade göze görüneni Adana'da Abidinpaşa arazisidir. Bu münazalı bir arazidir. Daha ziyade kanunî iş görmek istediğimiz için münazaanın hallini, es-habının reyine binaen muhakemenin neticesine terk ediyoruz. Yâni biz gidip oturalım da, sonra Hükümet ne yaparsa yapsın, usulünü takip etmedik. Bir de bu hususta istimlak meselesi var. Bu istimlaklerden bâzılarını yaptım. Mesela büyük birtakım çiftlikler var; ashâbı bakamıyor, işletemiyor; onları istimlak ettik. Hükümete kalması kuvve-i karîbeye gelen Çukurova çiftliği var. Az bir himmetle Romalılardan kalma değirmen setleri yıkılınca orası iyi bir hale gelebilir. Sonra Konya'da yüzbin dönüm kadar arazimiz var, Çifteler çiftliğimiz var, daha Cenupta çiftlikler var.

RIZA PAŞA (Topçu Ferikî) — Çifteler çiftliğine muhacir iskân ettiniz mi?

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Köy yaptık, daha iki köy yapacağız. Bu suret pek iyidir.

MAHMUT PAŞA — Bu arazi-i müdevvereden değil mi? Eskiden emlak-ı seniyyeden iken Hükümete devrolunan araziden bahsediyorsunuz.

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Efendim, 1324 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanununun 14 üncü maddesi Hükümete böyle bir hak veriyor. Bâzıları doğrudan doğruya sahiptir, bâzıları kendi istimlak ettiğimiz arazidir. Bu istimlaktan maksat da münazaalara hitam vermektir. Çünkü aksi halde muhacirler yaşayamıyorlar.

MAHMUT PAŞA — Tabii, pek doğrudur.

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Biz muhacirin iskân edebileceğimiz muntakaları mahreç ve menşe itibarıyla ayırdık. Muhacirinin memleketleri iklimine muadil ekâlîmde iskân edilmeleri pek mühimdir. Biz de, teksir-i nüfusa hizmet etmeleri itibarıyla memleketin en ziyade kesâfet-i nüfusa muhtaç olduğu yerlerini nazar-ı itibare alıyoruz ve zannederim ki, buna da mecburuz. Bu itibarla en büyük saha-i iskân bendenizce Edirne Vilâyetidir. Daha diğer yerlerde var ki, bu hususta cetvellerimiz var; arz edebilirim. Fakat henüz tab ettiremedim. Bizim bu işlerle meşgûl bir Sevkiyat idaremiz var. Gelen muhacirini bir kere yazar; neredir, sanatı nedir, hastalığı var mıdır? Bunları tetkik edince, yaşayabileceği iklim meselesini nisbeten halletmiş oluyoruz. Diyoruz ki, yaşadığı irtifa itibarıyla Adana'nın Şimal kısmına yarar. Orada arazi var, kısmen nüfusa da ihtiyaç var; binaenaleyh, oraya gönderiyoruz. Bunu beş memur yapacağına, şimdi bir memur yapıyor ve kendisine bin kuruş maaş veriliyor. Tabii kâfi değil. Bu muhtâc-ı tevsi bir iş.

RIZA PAŞA (Topçu Ferikî) — Anlamak istediğim cihet, arazi-i Emiriyyenin sîret-i tetkik ve tefrîkidir.

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Bunlar tefrîk olundu.

RIZA PAŞA (Topçu Ferikî) — Bir vasıta ile tefrîk edildi. Mevcut bulunan çiftliklere ne kadar muhacir iskânı kaabil olacaktır? Her çiftliğin istiafedeceği aded-i nüfus teftiş edilerek Müdiriyyetçe cetveller yapılmış mıdır? Bunlar hakkında mâlûmat verirseniz kâfidir.

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Bunları yapmaya çalıştım, yaptım diyemeyeceğim. Çünkü evvelce de arz ettiğim veçhile vesâitimiz çok noksandır. Bugün idaremizde mevcut görülen muhacirin 278 bin kişidir.

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Bizden geçen ancak bu miktardadır. Çünkü birtakım muhacirin vardır ki, bunlar İstanbul'a gelmişler, İzmir'e gitmişler, bazı-
larının vakit ve halleri yerinde olmak itibarıyla ora-
larda kalmışlar, Bir diğer kısmı da kendilerine bir iş
bulmuşlardır. Evvelce de arz ettiğim gibi o vakit
muhacirin bir tufan halinde idi. Binaenaleyh, onun
hesabını görmek kaabil değildi. Çünkü ancak bun-
ların sevkıyla vakit geçiyordu. Bugün sevk edecek
muhacirin yoktur.

RIZA PAŞA (Topçu Feriki) — O halde bu teş-
kilatı ne için yapıyorsunuz?

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Bu teşkilat yapıl-
makla eli boş duracak değiliz. Teşkilatsızlık yüzün-
den muhacirine iyi bakılamıyor. Bunun için şimdi bu
teşkilatı yapmak mecburiyeti hissolundu.

REŞİT AKİF PAŞA — O teşkilatsızlıktır ki
vaktiyle bu kadar suistimale imkân vermiştir.

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Konya'ya gönderilen
muhacirinin bir kısmı elan medreselerde oturuyor.
Bura medreselerindeki muhacirini iskân için vilâyete
gönderdik ve bu sayede medreseleri boşaltabildik.
Fıkri acizaneme göre muhacirini getirmekle burada
oturtmak kâfi değildir. Bunları çalıştırmak da lâzım-
dır. Bunları çalıştırmak ise bu teşkilat yapılmayınca
kaabil değildir.

RIZA PAŞA (Topçu Feriki) — Muhacirini 250 000
kişi gösterdiniz, halbuki bugün Hüdavendigâr Vilâye-
tinin 1292 senesindeki nüfusu ile nüfus-u hazırı ara-
sında 600 000 kişi kadar bir fark vardır. Bunlar hü-
kümet-i mahallienin ezvümle sarf ettiğiniz himetle
oralarda iskân edilmiştir. Bendeniz hicret edip de
Hüdavendigâr veya Konya Vilâyetinde iskân edilmiş
olanları bilmiyorum.

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Bu harp esnasında
şimdiye kadar üç beş bin kişi gelmiştir. Bahsettiğim
250 000 kişi Balkan Harbinden sonra gelenlerdir.
Onlardan evvel gelenlerle alâkadar olamıyoruz. Teşki-
latsızlıktan onlara lâzım gelen hizmeti sarf edemi-
yoruz. Bir de fikrimce tevzi başka iskân yine baş-
kadır. Bugün Konya Vilâyetinde medreselerde oturan
muhacirin vardır. Bunlara bakılmak, bunları çalış-
tırmak lâzımdır.

MAHMUT PAŞA — 1329 Muharebesinden sonra
gelen muhacirin köylere yerleştirilmiştir.

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Şüphesiz efendim,
aradan bu kadar zaman geçmiştir, o vakitten beri
yerleşmiş ise olmuştur.

REİS — Müzakere kâfi değil mi? («Kâfi» ses-
leri)

HÜSNÜ PAŞA — Yalnız bir şey var. Suret-i is-
kândan bahs olundu. Ama bu teşkilatın esasından ba-
his geçmedi.

MAHMUT PAŞA — Bir şey daha soracağım. Bu
teşkilat her vilâyet ayrı ayrı mı yapılacaktır?

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Şimdilik lâzım olan
vilâyetlerde yapacağız. Adedini şimdiden tayin et-
miyoruz. Bizce elzem olan Bursa Vilâyetidir. Farz-
edelim teşkilatımızı orada yapacağız. Kastamonu'da
lüzum yok; orada yapmayız. Edirne'de yaparız.

REŞİT AKİF PAŞA — Burada şayan-ı dikkat
başka bir nokta daha var. Mesela birtakım ihtiyaç
karşısında kalacaksınız. Muhacirinin hayatlarını mu-
hafaza etmek için hıfz-ı sıhha için lâzım olan birta-
kım ihtiyaçat karşısında bulunmayacak mısınız? Ben
zan ve rica ediyorum ki, bunların hayatlarını muha-
faza edebilecek, güzel, havalı erlerde iskânı lâzime-
dendir. («Kâfi» sesleri)

REİS — Başka sorulacak sualler var mı? Mü-
zakere kâfi diyelim mi?

MAHMUT PAŞA — Aşiretlere dair bir şey söy-
lemediler.

REİS — Bunun için müzakereye lüzum var mı?

MAHMUT PAŞA — Aşair iskânı başka türlü-
dür.

**ŞÜKRÜ BEY (İskânı Aşair ve Muhacirin Mü-
diri Umumisi)** — Arz edeyim, memleketimizde aşiret
hayatı İstanbul surunun haricinden başlar İzmir'ten
ta Basraya kadar imtidat eder. Bunun birçok aksamı
vardır. Bunlara muhtelif isimler verilmiştir. Meskûn,
nîmmeskûn, seyyar, nîmseyyar gibi. Bunların ne gibi
esaslara müstenit olduğunu bilmiyorum. Aşiretlerin
hüviyet-i içtimaiyyelerinden ziyade isimlerini aradım.
Bunlar kimlerdir, isimleri nedir; bir türlü anlayama-
dık. Çalıştık, cetveller gönderdik, bu cetveller bir
jandarma ifadesiyle bize tekrar geldi. Sorduğumuz,
mezhebi nedir, âdeti nedir, nerede yatar, ne yapar;
bunlara cevap bir jandarma ifadesinden ibaret kaldı.
Tabii bunların hepsini kapadım. Bu defa kendim git-
tim, dolaştım, ve netice-i tetkikatımda anladım ki,
bizde aşiret iki kısımdır. Bir kısmı medeniyete yak-
laşmış aşiret, diğer kısmı seyyar aşirettir. Seferi ve
hazeri aşiretler. Bunların hazeri olanlarının iskânı
pek kolay olacaktır. Bendenizin en evvel gördüğüm
aşiretlerden biri Şamar aşiretidir. Tetkikatım netice-
sinde anladım ki, birtakım fırkalarından ibarettir. Bu
fırkalar arasındaki ittihat da gayet zayıftır. Bunların

Meclisi Âyan İ : 38 23 Şubat 1331 (1915) C : 1

ittihadı bir yerde toplu bulunmak, diğer bir âşiretin talhaccümünden kurtulmak için vücuda gelmiştir. Bunlara toprak verince yerleşecekler. Bunlardan başka bir de büyük âşiretler vardır. Bunları muntika itibarıyla ayırmak lâzım geliyor. Bunlar da fikrimce üç muntikaya taksim olunabilir. Bunlardan biri Irak, ikinci Suriye, üçüncü Arabistan şibh-i cezaire-sidir. Bunlar da ikiye taksim olunabilir. Bunların nimmeskûnları binnisbe daha kolay. Anadolu'da da birtakım âşiretlerimiz var. Türk ve Türkmen âşiretleri ve Kürtler. Bunların bazı iklim dolayısıyla âşiret haline girmiş. Çünkü yazın bulunduğu yaylada kıyım oturmalarının imkânı yok. Bunlar için teşkilat-ı idariyye lâzım. Bunların hepsini iskân edelim demek belki mümkün değildir.

REİS — Müzakere kâfi mi? («Kafi» sesleri)

Maddeleri okuyunuz.

Meclis-i Mebûsânın kabulü :

Madde 1. — Dahiliye Nezaretine merbut olmak ve celp, sevk, iskân, tavtîn-i muhacirin ile temdidini ve tehcir-i aşâir umur ve muamelatını ifa eylemek üzere Aşâir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umûmiyyesi teşkil edilmiştir.

Mülkiye Encümeninin tadili

Madde 1. — Dahiliye Nezaretine merbut olmak ve muhacirinni sevk, iskân-ı tavtîn-i ile aşâirin temdini muamelatını ifa eylemek üzere Aşâir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umûmiyyesi teşkil edilmiştir.

RIZA PAŞA (Topçu Ferikî) — Bendeniz maddeden kaldırılan celp kelimesinin ipkasını talep ediyorum. Çünkü celp kelimesi kaldırılacak olursa bu kanunun esbab-ı mucibesi dahi kalkmış olur. Müdür Beyin verdiği malumata nazaran mevcut muhacirinin miktarı mahduttur. Böyle mahdut bir miktar için vasi teşkilata lüzum görmüyorum. Bu vasi teşkilat muhacirinin celbi maksadıyla yapılmıştır. Bunun için celp kelimesinin ipkası lâzım gelir zannederim.

MUSA KÂZİM EFENDİ — Encümen bu kelimenin vücuduna lüzum görmedi, hatta bunu gayri münasip dahi buldu. Çünkü, arzu edilen maksad sevk kelimesi ifade edecektir. Sevk İstanbul'da olduğu gibi Selânikten de olur. Oralarda bizim memurlarımız vardır, oradan muhacir gelecekse bizim memurlarımız sevk eder. Muhacirin Müdiriyyeti bu muhacirini zaten orada bulunan sefirlerimiz, şehbenderlerimiz vasıtasıyla sevk ettirecektir. Yoksa celp ettirmeyecektir.

RIZA PAŞA (Topçu Ferikî) — Celp ettirecektir.

MUSA KÂZİM EFENDİ — Hayır, sevk ettirecektir. Biz encümende celp tabirini muvafık bulmadık. Esasen sevk kelimesiyle maksat yine hasıl olacaktır. Çünkü şimdi söylediğim gibi bizim orada memurlarımız vardır. Onlarla muhabere edilir ve o memurlarla muhacirin sevk olunacaktır. «Yeriniz ve münasip mahalliniz var mıdır?» diye soracaklar, buradan da «Evet vardır» diyecek ve bu muhavere üzerine oradan muhacirin sevk edilecektir. Binaenaleyh biz diyoruz ki sevk kelimesiyle maksat hasıl olur. Encümen bunu böyle düşündü.

REŞİT AKİF PAŞA — Müsaade buyurursanız bendeniz de Rıza Paşa Hazretlerinin mütalaatına iştirak ederek diyeceğim ki, celp kelimesinin burada istimali pek mevkiinde biristimaldir. Teşkilatın büyüklüğü itibarıyla celp kelimesinin lüzum ve ehemmiyeti anlaşılacağı gibi memâlikimizin muhtacı iskân olunması itibarıyla da bu husus tezahür eyler. Memleketimizin muhtacı iskân olması itibarıyla bu gayet mühim mülki bir keyfiyet olur.

MUSA KÂZİM EFENDİ — Yine var.

REŞİT AKİF PAŞA — Yok, öyle olmaz. Müsaade buyurunuz sonra mutlak olarak kalır. İhtimal ki Hükümet muhacirini getirtmek mecburiyetinde kalır ve onları getirir ki işte bunun lügati «Celp» tir.

MUSA KÂZİM EFENDİ — Sevk kelimesi de o maksadı temin eder.

REŞİT AKİF PAŞA — Sevk kendiliklerinden gelmiş olanlar hakkında müstameldir, halbuki buradaki celp kelimesinden maksat getirmektir. Binaenaleyh, celp kelimesi maddede kalmalıdır.

MUSA KÂZİM EFENDİ — Encümen maddeden kaldırılmasında ısrar etmiyor.

OSMAN PAŞA (Müşir) — Celp kelimesi lazımdır. Çünkü ileride belki muhacirini celp etmek lazımdır.

REİS — Muhacirin esasen kendi vatanını terk ediyor. Hal böyle iken burada nasıl «Sen oradan kalk, bizim memlekete gel» diye cebrolunabilir. Çünkü böyle vatanı aslisini kaldırıp da başka yerde iskân etmek onların perişanısını mucip olabilir. Binaenaleyh, muhacirin dediğimiz zaman kendi rızasıyla memleketini terk edenler, bulunduğu mahalde yapmayıp terki diyar edenler hatıra gelir. Bu gibileri biz celbetmiyoruz, kendileri geliyor. Encümen sevk kelimesinin istimaliyle maksat hâsıl oluyor çünkü şehbenderlerimiz vasıtasıyla muhaberât cereyan edecek, bilfarz şehbender buraya ikiyüz hane muhacir geldi,

bunlar İstanbul'a gitmek istiyorlar, bana yol gösterin nereye sevk edeyim diyecek. Hülasa, badel muhabere tayin edilen mahalle gönderilecek diyor. İşte Encümen bize celp kelimesinden bu manayı anladık diyor.

REŞİT AKİF PAŞA — Bu kanunun esnayı müzakeresinde benzeniz Encümende bulunamadım. Buyurduğunuz beyanat tabii ariz ve amik vaki olan bir mütalaanın zübdesidir. Fakat benzeniz bunlara iştirak edemeyeceğim. Çünkü buyurduğunuz gibi celp tabirini istimalden maksat doğrudan doğruya memaliki dahilinde bulunan efradı celp değildir. Çünkü o kimseler zaten öyle yerlerde bulunuyorlar ki, orada bu hükümetin nüfuzu cari olamaz. Binaenaleyh, bizim oralara bir memur göndererek ahaliyi buraya celp etmeğimiz kaabil olamaz. Bunun için celp kelimesinin bu manada olarak telakkisi bir kere varit değildir.

MUSA KÂZİM EFENDİ — Ne mana vardır?

REŞİT AKİF PAŞA — Söyleyeceğim celp kelimesi teklif manasını mutazammındır.

MUSA KÂZİM EFENDİ — Muhacirin Müdiriyyeti lazım gelen yerler ahalisinden bazılarını her türlü ihtiyacatını ikmal etmiş olan kuvayı asliyyeyi kaldıralım da buraya getirelim manasını kabul etmiyor. Çünkü, celp kelimesinin böyle bir manası hiçbir vakit mutasavver olamaz; fakat doğrudan doğruya gelmek arzu eden bulunursa onlar celp edilir. Celp kelimesi hükümet tarafından bu manaya olmak üzere buraya konmuştur.

REŞİT AKİF PAŞA — Celp kelimesinin lûgat manası nedir? Davet etmek mi, getirmek mi?

MUSA KÂZİM EFENDİ — Celp de bir icbar manası var.

REİS — Müzakere kâfi mi? («Kâfi» sesleri) Celp kelimesinin ilgasını iltizam edenler ellerini kaldırsınlar.

REŞİT AKİF PAŞA — Ekseriyet var.

AHMET RIZA BEY — Bir defa Mecliste ekseriyet yok.

ABDÜLHAMİT ZEHRÂVÎ EFENDİ — Hükümetin noktai nazarını arıyamadık. Celp kelimesinin ipkasını teklif etmiyorsunuz zannederim.

ŞÜKRÜ BEY (İşkânı Aşair ve Muhacirin Müdiri Umumisi) — Mana itibariyle celp ile sevk kelimesinden daha ziyade kuvveti celpte buluyor. Biz düşünüyoruz ki, meselenin bidayeti menşede başlıyor. Mîsal olarak Selânik'i alıyorum; birçok muhacirin Selânik'te toplanıyor. Bunun üzerine Şehbenderhane bunları bir vapurla göndermeye mecbur kalı-

yor ve gönderiyor idi. Halbuki, buranın bu sevk muamelesinden haberi bulunmuyor idi. Bunun üzerine biz dedik ki, badema Şehbender ile daimî surette muhabere olsun ve ona diyelim ki, muhacirini şu vakit gönderiniz.

REŞİT AKİF PAŞA — İşte bu bir celptir.

ŞÜKRÜ BEY (Devamla) — Buradan Amerika'ya gidecek muhacirin bile ayrıca vapur tutuyorlar ve bir muhacir bilfarz Tire'den New York'a sekiz Napoliyona gidiyor ki, bu para içerisinde muhacire yol masrafından maadâ torbası dahi dahildir.

Halbuki, buraya gelmekte olan muhacirin arasında bazan pek büyük facialar olmuştur. Mesela, bir muhacir Selânik'ten buraya gelmek için adi bir vapura güvertede beş lira vermiş ve şüphesiz ki, bu sevk veya celp meselesinde şehbenderlerle bizim aramızda bir muhabere olsaydı, bu yolsuzluklar vukua gelmez idi. İhtimal ki, muhacirini biz getirdik veya muhacirin elli kuruşla gelebilirdi.

İşte bu ciheti nazarı itibara alarak biz, maddeii kanuniyede celp dedik; fakat Encümende mevkii müzakorede celp kelimesi siyasetle alakadardır dedi. Ben de cevaben dedim ki : Siyasetle alakam yoktur. Siyasete olan derecei tesirimi bilmiyorum. Mademki sevk kelimesi celp kelimesini ifade edebiliyormuş, o halde, muvafakat edebilirim dedim.

MAHMUT PAŞA — Sevk kelimesi yalnız İstanbul'dan Memaliki Şahnenin bir tarafına göndermekle kullânılır. Celp kelimesinin bulunması herhalde lazımdır.

MUSA KÂZİM EFENDİ — Pekâlâ, kabul ediyorum.

AHMET RIZA BEY — Celp kelimesinde bir taahhüt, bir mesuliyeti maneviye vardır. Teşkilat mükemmel olmazsa, celp olunan muhacirin zaruret içinde kaldığı gibi, muzlüm halde bulunabilir. Celp kelimesinde siyasî bir mana da mündemiçtir. Hükümeti Osmaniye, memaliki ecnebiyede bulunan Müslümanları yerinden, yurdundan ayırıyor. Bunları irba ediyor, perişan bir halde bulunduruyor diye müdahaleye de sebebiyet verilmiş olur. Bunun için, celp kelimesinin ipkası aleyhindeyim.

RIZA PAŞA (Topçu Feriki) — Celp kelimesi kalkarsa, kanunun esbabı mucibesi ortadan kalkmış olur.

AHMET RIZA BEY — İkinci Reisvekilli Beyefendinin buyurdıkları gibi, muhacirin hicret suretiyle gelenlere idlak olunur. Celp kelimesiyle hiçbir münasebeti yoktur. («Reye konulsun» sesleri)

REİS — Hükümetin teklifi veçhile celp kelimesinin ipkasına taraftar olanlar lütfen ellerini kaldırsın-

lar. (Eller kalkar) Ekseriyet yok. Encümenin teklifi veçhile bu maddenin tadili kabul buyuruluyor mu? («Kabul» sesleri) Kabul olundu.

Madde 2. — Müdürü Umumi doğrudan doğruya Dahiliye Nazırı tarafından ve Müdürü Umumi Muaviniyle şube müdürleri ve müfettişleri ve taşra müdürleri Müdürü Umuminin inhası ve Nezaretin tasvibi üzerine Bairadei Seniye tayin olunurlar. Şube müdür muaviniyle merkez, taşra memurun ve müstahdemini sairisi İdarei Merkeziye şube müdürlerinden mürekkep bir Encümeni Mahsus tarafından intihap ve Müdürü Umumi tarafından tayin edilir. Müdürü Umumi Dahiliye Nezareti namına tedviri umur eyler.

REİS — Kabul buyuruluyor mu? («Kabul» sesleri) Kabul olundu.

Madde 3. — Aşair ve Muhacirin Müdiriyeti Umumiyesi bir müdür ile bir muavin ve iskân, heyeti fenniye, heyeti teftişiyeye, sevkîyat, aşair, ihşaiyat ve memurun, muhasebe, evrak şubeleriyle taşra aşair ve muhacirin müdür ve memurlarından ve müstahdemini saireden müteşekkildir.

İskân Şubesi : Bir müdür ve iki muavin ve altı kâtipten.

Heyeti Fenniye, umuru ziraiye ve sıhhiye ve inşaiye müdürleriyle bir harita memuru ve üç kâtipten.

Sevkiyat Şubesi : Bir müdür muaviniyle yedi sevk memurundan ve bir hesap memuruyla dört kâtipten.

Aşair Şubesi : Bir müdür ve üç muavin ile sekiz kâtipten.

İhşaiyat ve Memurin Şubesi : Bir müdür ile iki muavin ve altı kâtipten.

Heyeti Teftişiyeye : Dört müfettiş ile üç kâtipten.

Evrak Şubesi : Bir müdür, bir dosya memuru ve beş kâtipten ibarettir.

REİS — Encümenin tadili veçhile kabul buyuruluyor mu? («Kabul» sesleri) Kabul olundu.

ŞÜKRÜ BEY (İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Umumisi) — Müdür ilavesi evvelce unutulmuştu, bilahire kanun Encümeni Alinizde iken nazarı dikkatimi celbetti, ilavesini teklif ettik. Encümen de kabul etti. Esasen bir sehîvden ibarettir.

Madde 4. — Vilayat birinci sınıf müdiriyetleri bir müdür ve bir hesap memuru ve üç kâtip ve bir sevk memuru ve bir ziraat ve bir iskân memurundan.

İkinci sınıf müdiriyetler bir müdür ve bir hesap memuru ve iki kâtip ve bir ziraat ve bir iskân memurundan.

Birinci sınıf memuriyetler bir memur, bir hesap memuru ve bir kâtip ve bir sevk ve bir ziraat memurundan,

İkinci sınıf memuriyetler bir memur ve bir ziraat ve bir de sevk memurundan müteşekkildir.

REİS — Kabul buyuruluyor mu? («Kabul» sesleri) Kabul olundu.

Madde 5. — Aşair ve Muhacir Müdiriyeti Umumiyesiyle şubâtı merkeziye ve taşra müdiriyetleri vezaifi bir nizamname ile tayin edilecektir.

REİS — Kabul buyuruluyor mu? («Kabul» sesleri) Kabul olundu.

Madde 6. — İşbu Kanun 1332 senesi martı iptidasından meriyül icradır.

REİS — Kabul buyuruluyor mu? («Kabul» sesleri) Kabul olundu.

Madde 7. — İşbu Kanunun icrasına Dahiliye ve Maliye Nazırları memurdur.

REİS — Kabul buyuruluyor mu? («Kabul» sesleri) Kabul olundu.

Heyeti umumiyesi de kabul buyuruluyor mu? («Kabul» sesleri) Kabul olundu.

Tadil münasebetiyle bu kanunu Mebusana iade edeceğiz.

2. — Beş ve bir liralık evrakı nakdiyenin ikibuçuk ve yarım liraya tedavül etmek üzere kat-ı hakkındaki kanunun ikinci maddesinde tashihat icrasına dair kanun layihası.

REİS — Maliye Encümeninin 221/147 numaralı mazbatasını okutuyorum.

Heyeti Umumiyeye

Beş ve bir liralık evrakı nakdiyenin ikibuçuk ve yarım liraya tedavül etmek üzere sureti mahsusada kat-ı hakkındaki 16 Kanunuevvel 1331 tarihli Kanunun ikinci maddesindeki «fiyatı» kelimesinin «teminatı» suretinde tashihine dair hükümetçe tanzim ve ırsal kılınan kanun layihasının Heyeti Umumiyede aynen kabul olduğuna dair Meclisi Mebusan Riyasetinden varid olan 2 Şubat 1331 tarih ve 315 adetli tezkere ile melfufatı Encümenimize havale buyurulmakla, mütalaa olunarak sehvi, tebyiz eseri olarak yazıldığı hükümetin tezkeresi mealinden anlaşılacak «fiyatı» kelimesinin, «teminatı» suretinde tashihine müteallik bulunan işbu layihai kanuniyenin Encümenimizce de aynen kabulü muvafık görüldüğü Heyeti Umumiyeye arz olunur.

11 Şubat 1331

Nail
Ali Rıza
(Birinci Ferik)
Abdulhalim
Faik

Şükrü
Salih
Aram
Mavrokordato

Dilber

EK-9. Meclis-i Ayan'da, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi'nin Nüfus Politikasına Dair Hamdi Bey'in Açıklamaları⁶²⁰

Meclisi Ayan İ: 41 24 Mart 1334 (1918) C: 1

İkinci Kısım - Vilayat

166 ıncı fasıl : Maaşât 476.743 lira 20 kuruş.

166 ncı (A) Emrazı Zühreviyye Şubesi Maaşâtı 6.684 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

167 nci fasıl : Masarîf 24.710 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

Üçüncü Kısım - Masarîf-i Umûmiye

168 inci fasıl : Levazım 51.900 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

169 uncu fasıl : Masarîf-i mütenevvia 21.300 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

Emrazı Zühreviyye Şubesi Masarîf-i

169 uncu fasıl : (A) cetveli 29.830 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

170 inci fasıl : Masarîf-i müteferrika 2.700 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

171 inci fasıl : Düveli muhasama tebaasının masarîf-i sevkîyye ve iâşesi 5.000 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

172 nci fasıl : Maaşât 5.422 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

173 üncü fasıl : Masarîf 5.090 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

174 üncü fasıl : Memurin ve müstahdeminin tahsisatı fevkalade-i şehriyyesi 60.000 lira.

174 üncü fasıl : (A) Emrazı Zühreviyye Şubesi memurin ve müstahdeminin tahsisatı fevkalade-i şehriyyesi 1.200 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

Yekûnu Umûmî : 708.715 lira 20 kuruş.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar). Kabul olundu.

3. — 1334 senesi Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi bütçesi.

REİS — Maliye Encümeninin mazbatasını okutuyorum.

Heyet-i Umûmiyyeye

Meclis-i Mebusan Riyasetinin 27 Şubat 1334 tarih ve 806 adetli tezkeresiyle vurdur eden bütçeler meya-

nındaki aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi'nin 1334 Senesi Bütçesi Müdürü Umûmî Hamdi Bey hazır olduğu halde mütalâa ve tetkik olundu.

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesinin 1334 Senesi bütçe yekûnu sabıkının aynı olarak 2.057.004 lira 40 kuruştur.

Müdüriyyet-i Mezkûre İdare-i Merkeziyyesinin Sirkeci'deki daireye nakledilmiş olmasından nâşi ikinci fasıl beşinci maddesinde mürakkam 125 lira tayy edilmiş, diğer taraftan bedelatı icarenin hali hazır dolayısıyla tereffüünden nâşi dördüncü vilayat levazımı faslının üçüncü icar maddesine 125 lira zam edilmiştir.

Senei sabıka bütçesinde bir maddeye derc edilmiş olan altıncı iskân masarîf-i umumiyyesi faslındaki tahsisatın senei haliye bütçesinde yine aynı fasıl dahilinde 14 maddeye tefrik olunduğu indettetik görülmüş ve bütçenin ol vechile kabulü tensip kılınmış olduğu Heyeti Umumiyyeye arz olunur.

19 Mart 1334

Şükrü
Ali Rıza
(Birinci Ferik)
Mavrokordato
Faik
Dilber

Mehmet Sait
Salih
Aram
Mahmut
Abdülhalim
(Namizaç)

REİS — Heyeti umumiyyesi hakkında bir mütalâa var mı? Demin bunun hakkında bir bahis geçmişti.

AHMET RIZA BEY — Faslların ciheti maliyesi hakkında bir şey söylemiyorum. Vakıta bu bütçede mürakkam 2 milyon küsur lira epeyce mühim bir yekûn teşkil ediyorsa da, ben bu bütçe müzakeresi münasebetiyle hükümetin muhâcirine ait siyaseti hakkında bazı şeyler sormak isterim. 8 - 9 seneden beri gelen muhâcirler hangi semtten gelmişler ve tercihan hangi semte yerleştirilmiştir. Bu babda hükümetçe takip edilen usul nedir? Bir yerden muhâcir gelirse hangi usule tevfikân, hangi yere şevk ve iskân olunuyor? Yoksa lalettayın vapur ve şimendifer hazırsa hemen ırkân edilip gönderiliyor mu? 400 000 muhâcir, 700 000 kadar da mülteci vardır deniyor.

Bunlar bugün nerelerde sakindir? Bu sene Hersek ve Rumeli'yi Şarki vakasından beri memleketimize hicret eden muhâcirlerden şimdiye kadar kaç hanell köyler ve kaç mamur kasabalar vücuda getirilmiştir? Mamur kasaba ve köy varsa bildirseler de biz de gitssek, o mamul ve mesut olan yerleri görssek. Bu muhâcirine ne miktar arazi verilmiş, ellerinde hayvan ve

alât ve edevatı ziraiye var mıdır? Muhacirler tarafından imal edilmiş arazi, çiftlik mevcut mudur? Bunlara dair müfredat verebilirse biz de bir dereceye kadar muhacirin idaresinin ne işle meşgul olduğunu tefferruatıyla anlamış oluruz. Muhacirin müdürü için ruhuna, muhacir celp ve istihdamında takip edilen siyasete dair de malumat verebilirse memnun olurum.

Çünkü hükümetle daha doğrusu eski rüfekamla aramızda ilk defa mübânenetin zuhuruna bu mesele sebep olmuştur. İçlerinde bir Türklük politikası, yani netice ittihat ve Terakki Cemiyeti silkine ve Kanunu Esasi ahkâmına mugayir bir meslek takip etmek tasavvurunda bulunanlar oldu. O noktai nazara göre muhacir celbi ile burada yerleştirmek istediler. Ve bu suretle memlekette de bir Türklük meselesi çıkardılar ki, bunun siyaseten mahzurları görüldü. Bu da anasırı Ormaniye arasında teşettütü efkârı ve tahdişi ezhanı mucip oldu. Ecnebinlerin de nazarı dikkatini celbetti.

REİS — Bunlar sadetten hariç değil midir?

AHMET RIZA BEY — Değil efendim, maksadım Muhacirin idaresinin takip eylediği siyasetin ne olduğunu sormak ve anlamaktır. Bundan çıkan netaiye memleket için vahim olduğu gibi bundan sonra da vahim olduğunu göstermek isterim. Bugün Batum, Kars ve saire hakkında birtakım sözler cereyan ediyor. Gerek müttelikimiz olan büyük devletler ve gerek muhasım devletler her milletin kendi mukadderatını kendi tayin etmek mesleğini kabul etmiştir.

Bugün Batum'da ve Kars'ta Türk ve Müslüman bulmaktan aciz kalıyoruz. İhtimal Edirne'den Selânik'e kadar olan cihetlerde de Türk ve Müslüman arayacağız ve bulamayacağız. İşte bunlar takip edilen siyasetin noksan veya muzır olduğundan ileri geliyor.

Bunu şimdiden düşünmek ve atı için de aynı hatada bulunmamak iktiza eder. Böyle eski yerlerde Türk ve Müslüman unsuru azaltacak olursa, ondan Osmanlı Devleti mutazarır olacaktır. Bu siyasî zarardır. Bunun bir de maddî zararı vardır. Bu 8 - 9 seneden beri gerek Rumeli'yi Şarkiden ve gerekse Bosna'dan yüzbinlerce muhacir geldi.

Daha evvel Rusya Muharebesinden sonra da yüzbinlerce milyonlarca muhacir geldi. Bunlardan acaba yüzde kaç burada yerleşti, kökleşti, ev bark sahibi oldu. Yüzde kaç tanesi vefat etti, kayboldu. Kaç tanesi acaba geldiğine pişman oldu da tekrar geri döndü? Bunların istatistikini görmek istedim. Bunlar bize bildirilecek olursa hükümetin muhacirin hakkında ta-

kip ettiği siyasetin makul olup olmadığı meydana çıkar. Bu suretle hem Devletin maliyesine zararı olur.

Çünkü bu muhacirin için milyonlarca lira sarf olundu ve bugün de birçok paralar sarf ediliyor. Ve hem bundan bu biçareler için de bir neticei hasene husule olmuyor. Birçok nüfus zayi oluyor. Büyük aileler perişan bir hale geliyorlar. Ötede beride sürünüyorlar. Bizden bir muavenet ümit ederek memleketimize iltica etmiş biçareler geldiklerine nadim oluyorlar. Zaruret ve ihtiyaç içinde ölüp gidiyorlar.

Buraya hicret edenlerin içerisinde sanat sahibi, namuslu ve vatana irtibatlı olanlar vardı.

Bunlardan memleketimizin zürrâ takımı ve daha bazı sunufu da istifade etmiştir. Muhacirin meyânında böyleleri bulunduğu gibi birtakım serseri adamlar da bulunuyor. Bunlar bir yere yerleştirildiği zaman orada eskiden beri bulunan yerli ahaliye de ızzar ediyor. Bu da takip edilen siyasette bir usul-ü ma'kûle istinat edilmemiş olmasından ileri geliyor. Bu sûrette bugün bize 2 milyon bu kadar bir bütçe veriliyor. Elbette bunun içinde eller kalkacak ve kabul olunacaktır.

Fakat bu parayı nereye sarf edecekler? Yine tâkip edecekleri esâsı şimdiye kadar tâkip edilen ve hiçbir neticeyi hasene hasil etmeyen usulden ibâret ise bu paraya yazıktır. Yok eğer yeni bir usul düşünülürse, hattâ bu para bile kâfi gelmiyor ise, gerek muhacirinin selâmeti ve gerek memleketin saadet-i afiyyeti için söylesinler, istenilen parayı verelim. Fakat böyle değil ise, hem bu paraya ve hem de gelen muhacirine günahtır.

HAMDİ BEY (Aşâir ve Muhacirin Müdür-ü Umumi) — Ahmet Rıza Beyefendi Hazretlerinin anlamak istedikleri birkaç nokta var. Esâsen birinci nokta memleketimize gelen muhacirler nerelerdedir? Bunların miktarı nedir, bunların iskânı için ne gibi bir usul tâkip edilmiştir? Bunlar memleket için müfit midir, muzır mıdır? Bu cihetlerden ibâret bulunuyor. Ahmet Rıza Beyefendi Hazretleri bunları anlamak istediler. Biraz sonra Hey'et-i Muhteremeye arz edeceğim veçhile eskiden beri muhacirin, memleketimize nasıl kabul edilmiş, iskânlarında ne gibi usul tâkip olunmuş, Avrupa'da bu hususta tâkip edilen usul nedir? Ne gibi gayeler tâkip ediliyor? Bunlar tetkik ve tatbik edilmiş midir? Bunları biraz sonra mufassalan izâh edeceğim.

Bir de eskiden yâni, Meşrutiyetten evvel gelen miktar-ı nüfus hakkında bir istatistikten bahis buyurdular. Maalesef bu muhacirlerin nüfusu istatistiklere geçmek

şerefinden dahî mahrum olmuştur. Ancak 1293 ten beri tetkik ettiğimiz kuyuda göre «854.870» muhacir olduğunu anlıyoruz. Bunların ekseriyetinin iskân olduğu mahaller Hüdâvendigâr, Sivas, İzmir ve kısmen de Edirne, İzmit cihetleridir. Sonra asıl bu muhacirlerin tercihan hangi yerlere sevk ve iskân edildiğini sual buyurdular.

Bu babda Hükümet-i Seniyyece eskiden tâkip edilen usûl iskân-ı muhacereti ihsan şekline ifrâğ eylemek ve atfet izhar etmek kabilinden imiş. Nezâret-i celile bu babda uzun uzadıya tetkikatta bulundu. Neticede gördü ki dünyanın hiç bir noktasında bu şekilde muhacir iskân edilmez. İhtimal ki zât-ı Devletleri «başka devletlerde bizim tatbik ettiğimiz şekilde muhacir iskânı muamelesi yoktur fikrinde bulunacaksınız. Avrupa'da iki türlü muhacir iskân ediyorlar: Bu tarzlardan biri, «Koloni» hayatıdır. Biri de dahildir.

Bizde ittihaz edilen tarz yalnız zir-i cenâb-ı Saltanat-ı Seniyyeye ilticâ için müracaat edenlere hudut kapılarını açmak ve onları kabul etmekten ibaret olmuştur. Hükümet-i Seniyye bunları âdetâ kuvay-ı tabiiyenin sevk ettiği zerrat gibi, bir avuç kum gibi bunların kimini Adana'ya kimini Konya'ya, kimini Sivas'a şuraya buraya dağıtmıştır ve bunlar her devletin yaptığı gibi uzun müddet Hükümetin vesâyet-i iktisadiyyesinde bulundurulmayıp yalnız merhamet hissiyle kabul edildiği için, Ahmet Rıza Beyefendi Hazretlerinin buyurdıkları ve hile en mühim kısmı hastalıkla, sefâletle, maişetsizlik yüzünden gümüşür. Çünkü daima eli açık, atfet dilenir bir halde kalmıştır. Bu muhacirin içinde müteşebbis ve sermayedar olanlar fikren biraz yüksek bulunanlardan, buyurdıkları gibi, hakikaten memlekete hizmet edenler büyük faide gösterenler de olmuştur. Fakat bunlar azdır. Hüküm ise nâdire değildir.

Meşrutiyetten ve Balkan Harbinden sonra gelen muhacirler 450.000'e yakındır. Bu hususta Meşrutiyetten sonra Nezâret-i Celilenin tâkip eylediği usûl, muhacirini ve nereden geldiğini tetkik etmeksizin, rastgele bir yere sevk etmek değildir. Nezâretin bu babdaki esas programı, te'sirât-ı iklimiyyeyi nazar-ı dikkate alarak hangi yerden gelen muhacirin, hangi menâfıkta yaşayabilir, erbab-ı sanat ve zürâ nereden iskân edilmelidir? Bu esaslara müstenittir ve Nezâret Nizamnâme-i mahsusuna bu babda lâzım gelen esasâtı vaz etmiştir.

Fakat bunu tamamen tatbik edememiştir. Çünkü Balkan Harbinden sonra gelen muhacirleri böyle muntazam surette iskân edebilmek için vakit bile bu-

lamamıştır. Vakit bulunsa bile, o felaket neticesinde o kadar çok muhacir hücum etmiştir ki, hükümetin kudreti, bunları iskâna kâfi gelememiştir. Misal olarak arz edeyim : Almanların (Pozen) Eyaletinden getirdikleri 120 000 Lehli için, ilk sene bütçelerine koydukları para, 4,5; ikinci sene bütçesine koydukları meblağ 6 milyon liradır.

Bizim böyle teşkilatı resmiye ve hususiyemiz olmadığı ve bütçemizin kudreti, kudreti maliyemiz zâtı samilerince de tamamen malum iken, buna imkân tasavvur buyurur musunuz? Memleketimizin hududundan 1,5 sene zarfında 350 000 kişi içeriye girerse, bunları mesut edecek bir vaziyete koymak, o kadar kolay bir iş değildir.

Çünkü bunlar, ne kadar az ve ne kadar cüzi bir vaziyeti maliyede bulunursa bulunsunlar, ufak tefek kudreti teşebbüsiyeye malik insanlardır. Bunlar, ecadının yuvasından sökülüp gelmiştir. Bunun için bunların en iyileri, en müfitleri bile, lâakal 5 - 10 sene kendilerini bile toplayamayarak bir vaziyete duçar olur. Bunda müstesnalar mevzuubahs değil, çünkü onlar akallı kalildir. Hükümet, bu babda bazı esasat vazetmiştir. Ve bugün takip edilen esasat, mevzu ve mevcuttur. Yalnız bunları tatbik için tamamen meydan bulunmamıştır.

Nitekim bilahare yapılan planlar mucibince iskân muamelesi muntazaman yapılmaya teşebbüs edildiği zaman, Harbi Umumi hadis oluyor. Mülteci meselesi meydana çıkıyor. Malumu âliniz, mültecilerin miktarı bir milyona yakındır. Bunları Anadolu'da iskân menatıkında yerleştirmek mecburiyetinde kalındı.

Binaenaleyh muhacirleri göndermek, Toyran'dan, Manastır'dan gelen muhacirini iskân edeceğimiz yerlerin programını tanzim ettiğimiz halde, göndermek mecburiyetini hissettik. Biz, onların yüzbinlerce nüfusun emrû iâsesiyle de meşgul bulunuyoruz. Şu halde böyle gelen muhacirleri esaslı şekilde hepsini istediğimiz gibi, iskândan evvel mevcudiyetlerini muhafaza için yakın yerlere, Karesi'ye, Hüdâvendigâr Vilayetine, Edirne'ye göndermek mecburiyetinde bulunduk. Beyefendi Hazretleri, bu 2 milyon lira ile ne yapıyor? Buyurdular. Hakikaten bu para, yeknazarda istikrar edilebilir.

Fakat demin arz ettiğim usulü iskân takip edilirse ve muhacirlerden istifade etmek imkânı bulunursa, bu paranın pek cüzi olduğu anlaşılır.

Beyefendi Hazretleri, bir de muhacirlerin 1293 senesinden beri memlekete müfit olmamasının sebebi ve tahsisatın ne tarzda verildiğini ve muhacirin-

den ne suretle istifade edilebileceğini sordular. Gerçi verilen mebalîğ, azar azar tevzi edilmiş, yekûnu itibariyle, yani tahsisat da insanların mesaisi de sıfıra müncer olmuştur.

Çünkü dünyanın mütekâmil aksamında birçok safahat geçiren, yuvasından sökülen ve muttarîh ve müreffehbir şekle koymak istenilen bu insanlar hakkında ne gibi tedabir ittihaz edildiğini tetkik etmeden, sırf hissî merhametle yemeklik için biraz yevmiye, biraz da yolluk etmekle cidden o paraların bir kısmı müfit olmuş, diğerleri olmamıştır. Nezaret-i Celile, bu ciheti nazarı dikkate almış ve buna dair de bir kanun tanzim etmiştir. Kanun, henüz Heyeti Celileye gelememiştir. Babıâli'de Şûrayı Devletle tetkik olunuyor.

Şurasını da arz edeyim ki, muhacir meselesini iyice halledebilmek için kuvvei teyidiyesiz muhacir kabul edilmemek icap eder. Bizde ilanı Meşrutiyete kadar hep kuvvei teyidiyesiz muhacir kabul edilmiştir. Muhacir kabulünde evvela, esas nazarı dikkate alınacak.

Yani ne gibi insanların kabul edileceğini, saniyen, ne miktarda alınabileceğini, salisen, kabul edilecek insanları millete, memlekete müfit bir şekle koymak için ne gibi vesaite, tedabire müracaat edileceğini düşünmek ve tetkik etmek lazımdır. Bu cihetler, halledilmedikçe, neticede, şüphe yok ki, muhacir meselesinden istifade etmek, kaabil olmaz. Bunları halledebilmek için Nezaret-i Celile, uzun uzadıya tetkikatta bulundu.

Gerçi, Müslüman unsurunu kabul ediyoruz ve siyasetimiz de budur. Fakat merhameten almak değil, Nezaret-i Celile, merhametin yekûnda tahassül etmesini nazarı dikkate aldı. Bundan sonra usulümüz bu olacaktır. Hazırladığımız projelerde hep bu gayeyi istihdaf ettik.

Zira evvelce muhacirini merhametle kabul etmek ve az tahsisat ile ve fena şerait ile onları mezrai mahallere göndermek mecburiyeti hâsıl olurdu. Bununla bir siyaseti İslamiye beklemek ve nüfusu İslamiyeyi tezyid etmek gayesi elde edilemez. Evvelce, muhacirin meselesi iktisadî şekilde düşünülmemiştir.

Eğer bu şekilde düşünülmüş olsaydı, gerek Müslüman nüfusunun teksiri siyasetine ve gerek memleketin faidesine hizmet edilmiş olabilirdi. Zira bir insan, nisbî bir saadete mazhar olabilecek bir mahalde iskân edilmezse, onun kuvayı teşebbüsiyesinden akallı bir surette istifade çareleri bulunamazsa, hatta kendi çocuğunu iptidai ve rişdî mekteplerde tahsil me-

huriyetini hissedecek kadar bir tekâmül gösterilmezse, şüphesiz o adamdan ne kendisi, ne ahali, ne de memleket istifade etmez. Bu takdirde yekûnu sefalete müncer olur. («Pek doğru» sesleri) Bunları temin edebilmek için, Devletin, muhacirin hakkında takip ettiği usul-ü siyaseti evvelemirde, iktisadî olarak telâkki etmesi icap eder. Saniyen, kuvve-i te'yidiyyede bulunmak lazımdır. Halbuki bunlar, vaktiyle hiç nazarı dikkate alınmamıştır. Nezaret-i Celile, bu mesaili tetkik ettirdi. Almanya'da, Rusya'da, Fransa'da, Arjantin'de birçok usuller var.

Fakat bu memleketlerin hiçbirisi, muhacirin meselesinde bizim kadar «liberal» hareket etmemiştir. Bunların küçüğünden büyüğüne varıncaya kadar bilumum muhacirler, üzerinde kuvve-i te'yidiyyeleri vardır. Kafkasya'da Rus unsurunu teksif için, Rusya'nın bir usul-ü iskân-ı dahilisi vardır ki, bu usul, Almanya'nın, Amerika'nın, İngiltere'nin bizim usullemimize nisbetle pek ağır şeraiti haizdir. Herhalde muhacirin meselesinde evvel ve evvel kuvve-i te'yidiyyeyi kabul etmek icap eder.

Ahmet Rıza Beyefendi Hazretleri, muhacirinden niçin istifade edilemiyor, buyurdular ki, mütalaaları pek doğrudur. Muhacirinden istifade edilememesinin sebebi, arz ettiğim gibi, sırf bu esasatın vaz edilmiş olmasından mütevellittir.

Meselâ bir muhacir, Kırım'dan gelmiş, gidip Ankara'da oturmuş, sonra orasını beğenmemiş, kalkmış, Bursa'ya gitmiş. Orasını da beğenmemiş, kalkıp Sivas'a gitmiş. Bittabi bu şerait dahilinde en iyi muhacir de olsa ondan istifade edilemez. Esasen muhacirler, kendi menfaatlerini anlamaktan aciz olmasalar dahi, yine kuvve-i te'yidiyye bulunmak zaruridir. Zira Hükümet, onları nereye gönderirse göndersin, mübezzeb bir vaz'iyette bulundukları cihetle istihsalaatını lâıyıkıyla yapamayacaklar ve binnetice müşteki bir vaziyette kalacaklardır.

Gönderildiği yer, fenadır diyerek, iyi kötü başka taraflara gitmek isteyeceklerdir. Arz ettiğim gibi, diğer devletlerin her birisi, bu babda kuyud-u cezaiyye vaz'etmiştir. Binaenaleyh Nezaret-i Celile de düşündü, bunları müfit bir şekle koymak, verilen sermayeleri hüsn-ü suretle istimal etmekle kaabilirdi. Hükümet-i Seniyye, muhacirin için çok fedakârlık etmiştir. Meselâ, bir muavenet-i mahsusa olmak üzere, vermiş olduğu çift hayvanatı, pulluk ve saire, muhacirin tarafından satılıyor.

Hükümet, mahkemeye müracaat ediyor. Ceza mahkemesi, tabii, bir ceza veremiyor. Diyor ki, Hü-

kümet ona bir çift hayvanı vermiş, o da satmış, gitmiş. Olsa olsa Hükümet, bunu bedelini almak için hukuk mahkemesine müracaat edebilir.

Hükümet-i Seniyyenin bundan maksadı, hayvan ticareti yapmak değildir. Hedef-i aslı, umran-ı memleket için toprağı işletmek, bu suretle hem muhacirinin, hem de bilvasıta memleketin istifadesini temin etmektir. Binaenaleyh ceza mahkemesine gidilir, orası bir şey yapmaz. Hukuk mahkemesine müracaat edilir. O da verilen hayvanın bedelini sia-i halinde tediye edecektir, diye hüküm verir.

Halbuki o muhacir, hayvanı satıp parasını yemiş bulunuyor. Bu usul, dünyanın hiçbir yerinde yoktur ve olamaz. Mutlaka bu cihetleri temin etmek için oldukça şedit ahkâm-ı cezaiyye lâzımdır. Hiçbir yerde bu gibilere hürriyet bahş olunmuş değildir.

Çünkü bu hürriyet, muhacire muzırdır. O biçare adamın inkişaf-ı haline yardım etmek için, Hükümetin velâyette bulunması lâzımdır. Nezaret-i Celile, bu mülâhazata binaen, arz ettiğim kanunu tanzim etmiştir. Mamur köyler vücuda getirilmiş mi buyurdular. Şüphe yok. Arzularına muvafık şekilde mamur köyler vücuda gelmemiştir.

Gelmemesinin de esbabını ve gelemediğini de arz ettim. Arz ettiğim esasat dairesinde ümidimiz pek fazladır. Bu hususta Nezaret-i Celilece, kat'iyen Türklük siyaseti takip edildiği vaki değildir. Memleket, nüfusa muhtaç, hem de fevkalâde nüfusa muhtaçtır. Halen bu babda takip edilen yegâne siyaset, bu nüfusu Müslüman muhacirler olursa, bunları tercihan kabul etmek, tercihan çalıştırmaktan ibarettir. Nezaretin asıl nokta-i nazarı budur. Şimdi memleketimizdeki rakamlarla 825.991 mülteci ile 384.996 muhacirin yekûnu 1.210.000 şu kadara baliğ oluyor...

AHMET RIZA BEY — Bu 2 milyon tahsisat fazladır demedim. Tabii bu para, verdiğiniz izahata göre iş görebilmek için azdır. Fakat ben bu yekûnu memleketim için şu zamanda çok yüksek görüyorum. Yoksa muhacirinin iskânı için bu para fazladır mütalaasında bulunmadım.

HAMDİ BEY (Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi) — Nezaret-i Celile bu miktar tahsisat ile, muhacirin ve mülteciler hakkında takip etmek istediği usulü tatbik edemiyor. Mülteci derdi daha fazla galiptir. Bugüne memlekette bulunan mültecilerin miktarı 1,5 milyondur. Bunların şerait-i hazıra itibariyle işlerinin temini de güç bir şeydir. Ahmet Rıza Beyefendi bir de muhacirine arazi veriliyor mu,

veriliyorsa ne suretle veriliyor diye sual buyurmuşlar idi.

Bugün bilumum muhacirine, tevzi-i araziyye vaziyet-i hazıra gayr-i müsait olduğu için ancak Hüdavendigâr, Edirne ve Karasi'de bir iş ile meşgul olmak üzere hey'etler teşekkül etmiştir. Bunlar muhacirine arazi tevzi ediyor, bu hususta Nezaret-i Celilenin takip ettiği bir usul vardır. Bu usul de, herhangi muhacir ailesinin muhtaç olduğu varidat nazar-ı dikkate alınarak 50 gönümden 150 dönüme kadar arazi verilmesidir. Bağ ve bahçe olan semtlerde ittihaaz olunan usul ise başkadır. Bu arz ettiğim usul, hali arazi hakkınad tatbik olunuyor.

AHMET RIZA BEY — Bir nüfusa ne miktar arazi veriliyor?

HAMDİ BEY (Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi) — Arazi nüfus başına değil, aileye veriliyor. Bunun da ayrıca talimatnamesi vardır. Bugün 381 köy teşkil edilmek üzere arazi tevzi edilmektedir. Bu tevziatta teşkil edildiğini arz ettiğim hey'etler, yani Defter-i Hakani, nüfus, muhacir memurları, kaza ve vilâyatta mal müdürleri ile, bilumum rüesa-yı memurin dahil olmak üzere teşekkül eden komisyonlar vasıtası ile icra ediliyor. Haritalar numaralara raptediliyor. Muhacirine verilen bu arazi meyânında, imar edilmiş olanlar da var mı, bunlara alat ve edevat-ı ziraiyye veriliyor mu? Ahmet Rıza Beyefendi bu ciheti de sual buyurdular. En ziyade arz edebileceğim nokta, bu son, 1,5 sene zarfında kendilerine arazi verilen muhacirin miktarı 3.400'dür. Bunların zer ettikleri arazi miktarı 4 bin dönüm kadardır. Belki de fazladır. Bu muhacirine İstanbul'da da alat ve edevat-ı ziraiyye verilmiştir. Fakat Nezaret-i Celilenin arzu ettiği suretle her aileye muntazam surette çift hayvanı vermeye muvafak olamıyoruz. O da ahval-i fevkalâdeden dolayıdır. Binaenaleyh münavebe usulüne müracaat ediyoruz. Dört beş aileyi bir araya getiriyor, arazilerini bir vift hayvanı ile sürdürüyoruz. Araziyi bu suretle pulluk müstereke yapıyor. Zira, vaktiyle bir çift hayvan 15 liraya alınabilirken bugün ancak 200 lira ile alınabiliyor.

MAHMUT PAŞA — Bu mültecilerden ne kadarına muavenet ediliyor?

Devlet yalnız muhtac-ı muavenet olanlara mı müzaharette bulunuyor? Eğer böyle ise bunların miktarı nedir?

HAMDİ BEY (Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi) — Muavenet ettiğimiz mültecilerin mik-

tarı bu arz ettiğim miktarın yüzde 30 ile 35'i arasında mütehavvildir. Fakat bu nisbet de hadisata tabidir. Bugün muavenete muhtaç olmayan yarın muhtaç oluyor veya muhtaç bulunanların arasında bazısı vefat ediyor veya kesb-i servet ile muavenetten müstağni kalıyor. Fakat muaveent ettiğimiz mülteciler aşağı - yukarı arz ettiğim miktarın yüzde 30'u nisbetindedir.

MAHMUT PAŞA — Bu nisbet haricinde kalanların muhtacı muavenet olmadığı muhakkak mıdır?

HAMDİ BEY (Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi) — Bunların içindeki aceze-i muhacirin dar-ül acezelerinde ve hastahanelerde, eytamhanelerde çalışanları da ilâve edilirse bu nisbet % 35'e bağlı oluyor.

MAHMUT PAŞA — 350 bin kişi kadar demek?... O halde bu 2 milyon tahsisat gayr-i kâfidir.

HAMDİ BEY (Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi) — Bu hususta Maliye Nezaret-i Celilesi ile görüşüldü. Bu para, «S» cetveline dair tahsisat-ı mütehavvileden olduğu için ledelhace Hey'et-i Celileden tahsisat-ı munzamma alınmak suretiyle bütçeye bu miktar vaz'olundu.

MAHMUT PAŞA — Bundan 1,5 - 2 ay evvel Urfa'dan bir telgraf almıştım. Oradaki mültecilerden ekserisi namına «iaşe edilemiyoruz, pek ziyade sefalet çekiyoruz. Ekserimiz telef oluyor, bize muavenet ediniz» mealinde aza-yı kiramdan bazı zevata birer telgraf çekilmişti. Tabii Hükümeti Seniyyenin nazar-ı dikkatini celbettik.

Gerek Urfa'daki, gerek Diyarbakir, Sivas, Sam-sun cihetindeki muhacirine ne suretle muavenet vaki oluyor? Bunların mübrem ihtiyaçları müessir bir surette tesviye olunabiliyor mu?

HAMDİ BEY (Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi) — Urfa ve Diyarbakir cihetindeki muhacirin, paşa hazretlerinin buyurdıkları gibi hakikaten sefil bir vaziyettedir. Bundan dolayı Nezaret-i Celile bunların bir kısmını, bundan üç ay evvel sırf ihtiyaçlarını tehvin etmek için Konya cihetine nakletmiştir.

Bu da, kendilerinin tehvin-i zarureline medar olmadı. Bunun üzerine Nezaretçe bazı tedabir ittihaz edildi. Urfa'da, Diyarbakir'da aşhaneler açıldı. Bu da maksadı tamamiyle temin etmediği cihetle Urfa'daki muhacirinden en ziyade muhtaç olanları kendi arzuları dahilinde olmak şartı ile şimendifer in-saatında istihdam edilmek üzere alındı. Bu suretle

bir dereceye kadar zaruretları tehvin edilmiştir. Gala-i mahallî malûm-u devletinizdir. Oralarda fiyat yüksek bir derecede bulunuyor. Bu itibarla iaşe-i umûmiyye anbarlarında fi-i mirî ile bunların yeyim-yelerine mukabil erzak verilmek sureti temin edildi.

MAHMUT PAŞA — Şimdi bunlara erzak verilebiliyor mu?

HAMDİ BEY (Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi) — Kısmen efendim. Ambarlardaki mevcut tamamen kifayet etmiyor, onun için kısmen veriliyor... («Kâfi» sesleri)

MUSTAFA ABDÜLHALİK BEY (Dahiliye Nezaret-i Müsteşarı) — Müsaade buyrulur mu?

REİS — Buyurunuz.

MUSTAFA ABDÜLHALİK BEY (Dahiliye Nezaret-i Müsteşarı) — Ahmet Rıza Beyefendi hazretleri buyuruyorlar ki, Hükümetin iskân-ı aşair ve muhacirin hususunda takip ettiği meslek ve kendileriyle de eski refikleri arasındaki sebeb-i ihtilaf Türklük meselesidir. Bendeniz gerek Trablusgarp Harbinden sonra memleketimize gelen Trablusgarplılar, Bosnalılar ile isbat edeceğim ki böyle bir mesele yoktur.

Hey'et-i Celileye bu ciheti hassaten arz etmek isterim. Ahmet Rıza Beyefendi kendileri de buna emin olsunlar.

AHMET RIZA BEY — Maatteessüf birtakım ihtilâller, kıtaller ve anasır beyinde burudet ve ihtilaflar hep bu suretle husule gelmiştir. Onu da unutmayalım. Aşair ve Muhacirin Müdürü beyefendinin verdiği izahat, benim Hey'et-i Celileye arz ettiğim şeyleri teyid ediyor. Müdür beyefendinin meseleyi saika-i hamiyetle deruhte etmiş ve vazifesini ifa için tettebbuatta bulunmuş oldukları görülüyor. Gerek Nezaret-i Celile ile müştereken, gerek kendi idarelerince rasin usullere tedbirler ittihaz ve muhacirinin bundan sonra daha ziyade terfih-i halleri için icabeden teşebbüsâtı icra ettiklerini söylüyorlar. Bundan dolayı teşekkür ederim.

MAHMUT PAŞA — Ben de iştirak ederim.

AHMET RIZA BEY — Şimdiye kadar bunların yapılmadıklarını da itiraf ettiler. Kendilerinin ifadatında bir şey daha memnuniyetimi mucip oldu. Kullandıkları lisan da, meşrûti bir lisandır. Bu bizim için mucib-i memnuniyettir. Kendileri için de bir şereftir. Ve kendilerini bu meslekte daim ve gelecek senede burada hazır görmek isterim. Burada iki mesele var, birî mülteci meselesi: Bu harbin netayic-i elimesiyle husule gelmiş bir meseledir ki, bunun önüne geçilmez, çaresi yoktur. Bunları iaşe et-

Meclisi Âyan 1 : 41 24 Mart 1334 (1918) C : 1

mek, bunlara bakmak vazifemizdir. Fakat muhacirin böyle değildir. Muhacirin için bir had kabul edeceklerini söylüyorlardı ki bu pek doğrudur. Muhacir, bir mecburiyet tahtında olmadığı halde hicret edecek, buraya geldiği vakit perişan olursa doğru olmaz. Besleyemeyeceğimiz muhacirlere haber vermelidir. Biz sizi alamayacağız demelidir. Devlet en evvel kendi tebeasını, ahalisini düşünmelidir. Onu idareden aciz olursa, nasıl hariçten muhacir getirterek burada iskân etmeyi düşünebilir? Eğer Hükümetin, Devletin, bütçenin kudret-i maliyesi yok ise, ilân etmeli ki, Devlet-i Osmaniye bundan sonra muhacir kabul etmiyor, veyahut şu nisbet dahilinde kabul ediyor. Öyle akın akın muhacirlerin gelip burada perişan olmasına ve yerlilerin de yiyecek ve içeceğine müdahalesine müsaade etmek doğru değildir. Mülteci böyle değildir. Mecburiyet-i harbiye onları buraya gelmeye sevketti. Tabii bizde onlara kolumuzu, kucağımızı açacağız. Onları kabul edeceğiz. Lâkin muhacirin öyle değil, onlar için arz ettiğim gibi tedabir-i lazime ittihaz edilmeli. Muhacirden evvel yerli ahaliyi düşünmeli...

OSMAN PAŞA (Müşir) — Muhacire ihtiyacımız var.

AHMET RIZA BEY — İhtiyacımız varsa, o takdirde de paramıza, kudretimize göre muhacir celp etmeliyiz.

OSMAN PAŞA (Müşir) — Hükümetten sorarız.

REİS — Başka bir mütalaa var mı? («Hayır» sesleri) O halde, fasıllara geçelim mi? («Geçelim» sesleri)

175 inci faslı okutuyorum:

14.916 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar... (Eller kalkar) Kabul olundu.

176 ncı faslı okutuyorum:

1.285 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar) Kabul olundu.

177 nci faslı okutuyorum:

30.912 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar) Kabul olundu.

178 inci faslı okutuyorum:

4.263 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar) Kabul olundu.

179 uncu faslı okutuyorum:

222 lira,

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar) Kabul olundu.

180 inci faslı okutuyorum:

2.000.000 lira.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar) Kabul olundu.

181 inci faslı okutuyorum:

5.406 lira 40 kuruş.

REİS — Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar) Kabul olundu.

Yekûn-u Umumiye okutuyorum:

2.057 004 lira 40 kuruş.

REİS — Heyet-i umûmiyesini kabul buyuranlar lütfen ellerini kaldırsınlar. (Eller kalkar) Heyet-i umûmiyesi de ekseriyetle kabul olundu.

4. — 1334 senesi Umum Jandarma Kumandanlığı Bütçesi.

REİS — Şimdi, Jandarma Bütçesine geçiyoruz.

OSMAN PAŞA (Müşir) — Jandarma Bütçesi hakkında müsaade ederseniz bazı şeyler söyleyeceğim.

REİS — Fasıllar üzerine söyleyiniz.

Hey'et-i umumiyesi hakkındaki müzakere hitam bulmuştu.

OSMAN PAŞA (Müşir) — Maruzatım, heyet-i umûmiyesine aittir, söylemekte ne beis var, niçin men ediyorsunuz?

REİS — Men ediyorum, söyleyebilirsiniz. İfadem-i işitemediniz, mazbata okunsun, ondan sonra beyan-ı mütalaa buyursunuz dedim.

Maliye Encümeninin 160 - 114 Numaralı mazbatasını okutuyorum:

Hey'et-i Umumiyyeye

Meclis-i Mebusan Riyasetinin 27 Şubat 1334 tarih ve 806 adetli tezkeresi ile vürud eden bütçeler meyanındaki Umum Jandarma Kumandanlığının 1334 senesi bütçesi mütalaa ve tetkik olundu.

Jandarma 1333 senesi bütçe yekûnu 2.512.125 lira 60 kuruş iken, 1334 senesi bütçe yekûnu esbab-ı atıyeden naşı 52.632 lira fazlasıyla 2.564.757 lira 60 kuruş balığ olmuştur.

Jandarma kadrosuna ithal edilen Sadaret Yaveri Maaşı olarak 1 inci faslın ikinci maddesine 264 lira, gala-yı es'ardan ve sene-i sabıka zarfında dahi bu husus için 300.000 lira tahsisat-ı munzama alınmış olmaktan naşı 6 ıncı faslın on birinci Binek ve Mekarî Hayvanatın Yem Bedeli maddesine 300.000 lira ki cem'an 300.264 lira zammedilmiştir.

11. KAYNAKLAR

11. 1. Arşivler

11. 1. 1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babîâli Evrak Odası Evrakı (BEO)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemi Umumi (DH. EUM. KLU.).

Dâhiliye Nezareti Emniyyet-i Umumiyye Müdüriyeti Muhâsebe Kalemi (DH. EUM. MH.)

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS)

Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR)

Dosya Usulü İrâdeler (İ.DUİT)

Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî Müdüriyeti (DH.EUM.KLU)

İrade Dahiliye (İ.DH.)

11. 1. 2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

11. 2. Salnameler

1295 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1295), 33. Defa, İstanbul.

1296 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1296), 34. Defa, Matbaa-i Amire, İstanbul.

1297 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1297), 35. Defa, Matbaa-i Amire, İstanbul.

1299 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1299), 37. Defa, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul.

1300 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1299), 38. Sene, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantiniyye.

1301 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1301), 39. Defa, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul.

1302 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1302), 40.
Defa, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul.

1303 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1303),
Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.

1304 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (t.y.), 42. Defa,
Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.

1305 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (t.y.), 43. Defa,
Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.

1306 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1306),
Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.

1307 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1307), 45.
Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

1308 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1308), 46.
Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

1309 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1309), 47.
Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

1310 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1310), 48.
Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

1311 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1311), 49.
Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

1312 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1312), 50.
Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

1315 Sene-i [Hicriyyesine] Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (t.y.), 53.
Sene, Âlem Matbaası, Dersaadet.

1316 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1314), 54.
Sene, Âlem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı ve Mahmud Bey Matbaası, İstanbul.

1317 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1315), 55.
Sene, Dârülhilâfetalıyyet, Matbaa-i Âmire.

1318 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1316), 56.
Sene, Mahmud Bey ve Merziçin (?) Matbaası, Darülhilafetalıyye.

1319 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1317), 57. Sene, Malumat-Tahir Bey Matbaası, Darülhilafetilaliyye.

1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1318), 58. Sene, Dârüttabâtilamire, Dersaadet.

1321 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1319), 59. Sene, Âlem Matbaası, Dersaadet.

1322 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1320), 60. Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Dersaadet.

1323 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1321), 61. Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet.

1324 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1322), 62. Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet.

1325 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1322), 63. Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet.

1326 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1323), 64. Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet.

1327 Sene-i Maliyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1327), 66. Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet.

1328 Sene-i Maliye Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1328), 67. Sene, Selanik, Dersaadet.

11. 3. Düstûrlar

Düstûr (1331), II/4, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

Düstûr (1332), II/5, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

Düstûr (1334), II/6, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

Düstûr (1336), II/7, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

Düstûr (1928), II/8, Evkaf Matbaası, İstanbul.

Düstûr (1928), II/9, Evkaf Matbaası, İstanbul.

Düstûr (1928), II/10, Evkaf Matbaası, İstanbul.

Düstûr (1928), II/11, Evkaf Matbaası, İstanbul.

Düstûr (1927), II/12, Evkaf Matbaası, İstanbul.

11. 4. Meclis Zabıtları

- M.A.Z.C. (1990), D. 3, İ. 2, C. 2, TBMM Basımevi, Ankara.
M.A.Z.C. (1990), D. 3, İ. 4, C. 1, TBMM Basımevi, Ankara.
M.A.Z.C. (1991), D. 3, İ. 4, C. 2, TBMM Basımevi, Ankara.
M.M.Z.C. (1991), D. 3, İ. 2, C. 1, TBMM Basımevi, Ankara.
M.M.Z.C. (1991), D. 3, İ. 2, C. 2, TBMM Basımevi, Ankara.
M.M.Z.C. (1991), D. 3, İ. 3, C. 1, TBMM Basımevi, Ankara.
M.M.Z.C. (1992), D. 3, İ. 4, C. 1, TBMM Basımevi, Ankara.
M.M.Z.C. (1991), D. 3, İ. 4, C. 2, TBMM Basımevi, Ankara.
T.B.M.M.Z.C. (1945), D. 1, İ. 1, C. 8, 2. Basım, TMMM Basımevi, Ankara.

11. 5. Kitap Ve Makaleler

- “Dâhiliye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme” (1334), **Düstur**, II/6, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 130-135.
- “Mehmed Hamdi Arpağ”, **Türkiye Büyük Millet Meclisine ikinci devre-i intihâbiyyede a‘zâ intihâb olunan zevât-ı kirâma mahsûs muhtasar tercüme-i hâl varakasıdır**, No. 500, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_eski.sonuc?adi=hamdi&soyadi=arpa%F0&il=&meclis=&kelime=. Erişim. 16 Kasım 2013.
- “İskân Kanunu” (21 Haziran 1934), **Resmi Gazete**, 2733: 4003.
- “İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi” (1332), **Düstûr**, II/5, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 377-384.
- “Kürt Meselesi’nin Tarihi ile Yüzleşmek: DDKO Dava Dosyası’nda Türk Milliyetçiliği-İrkçılığı” (2009), **Toplum ve Kuram: Lêkolîn û Xebatên Kurdî**, 2, Güz: 239-246.
- “Şükrü Kaya” (1974), **Türk Ansiklopedisi**, XXI, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 414.
- “Şükrü Kaya”, **T.B.M.M. Âzayi kiramına mahsus muhtasar tercümei hal varakası**, No: 592, http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d04/HT_591_1_4.pdf. Erişim. 27 Kasım 1913.
- ADANIR, Fikret, Hilmar Kaiser (2009), “Osmanlı İmparatorluğu Örneği: Göç, Sürgün ve Ulusun İnşası”, **Toplumsal Tarih**, 186, Haziran: 18-27.
- AĞANOĞLU, H. Yıldırım (2001), **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makûs Tarihi: Göç**, Kum Saati Yayınları, İstanbul.

AHMAD, Feroz (2004), **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Çev: Nuran Yavuz, 6. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul.

AHMED NİYÂZÎ (Kolağası, Resneli) (1326), **Hatırât-ı Niyâzi Yahud Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmanîden Bir Sayfa**, Sabah Matbaası, İstanbul.

AKÇAM, Taner (2010), **‘Ermeni Meselesi Hallolunmuştur’: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

AKPINAR, Alişan (2004), “Bir Sahtekârlık Hikâyesi ya da Kürtlerin Asimile Edilmelerine İlk Adım”, **Vesta**, 3-4, Bihar-havîn: 331-358.

AKŞİN, Sina (1895), “Jön Türkler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 832-843.

AKŞİN, Sina (1992), “Siyasal Tarih (1789-1908)”, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 73-188.

ALKAN, Mehmet O. (1999), “Osmanlı’dan Günümüze Seçimlerin Kısa Tarihi”, **Görüş**, 39, Mayıs: 48-61, (<http://arsiv.setav.org/ups/dosya/10342.pdf>).

AYDIN, Suavi (2009), “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 117-128.

AYDOĞAN, Erdal (2005), **İttihat ve Terakki’nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken Neşiriyat, İstanbul.

BABACAN, Hasan (2005), **Mehmed Talât Paşa (1874-1921): Siyasi Hayatı ve İcraatı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

BALA, Mirza (1997), “Kırım (Hanlığın Sukutundan Sonra Kırım)”, **İslam Ansiklopedisi**, 6, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları-Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir, 756-759.

BARKAN, Ömer Lütfi (1952), “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XI: 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950: 524-569.

BARKAN, Ömer Lütfi (1953), “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XIII: 1-4, Ekim 1951-Temmuz 1952: 56-78.

BARKAN, Ömer Lütfi (1955), “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV: 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954: 209-237.

BAYUR, Yusuf Hikmet (1991), **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/3, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

BEŞİKÇİ, İsmail (1990), **Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi**, Belge Yayınları, İstanbul.

BEYDİLLİ, Kemal (1988), **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (**Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XIII: 17'den ayırabım, 355-410).

BİRİNCİ, Ali (1988), "İttihad ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnâmesi", **Tarih ve Toplum**, 52: 17-23.

BİRİNCİ, Ali (1999), "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnâmesi (1895)", **Osmanlı 2: Siyaset**, Ed. Güler Eren, Yeni Yürkiye Yayınları, Ankara, 401-409.

DÂHİLİYYE NEZÂRETİ AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ (1332), **Menâtık-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk ve İskân, İâşe ve İkdârlarını Mübeyyin Talimâtnâme**, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet.

DERİNGİL, Selim (2009), "Osmanlı'dan Türk'e: Türkiye'de Kimlik ve Sosyal Mühendislik", Çev. Uğur Peçe, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 93-109.

Dersim Jandarma Umum Komutanlığı'nın Raporu (2000), 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.

DEVELİOĞLU, Ferit (2006), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 23. Baskı, Aydın Kitanevi Yayınları, Ankara.

DİNÇ, Namık Kemal (2009), "20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mültecileri Meselesi", **Toplum ve Kuram**, 1, Mayıs: 211-238.

DOKTOR FRAYLIÇ ve Mühendis Raulig (2011), **Türkmen Aşiretleri**, 2. Baskı, Çev. Hâbil Âdem (Pelister), Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Geçit Kitabevi, Ankara.

DR. FRAYLIÇ – Mühendis Ravlig (2008), **Türkmen Aşiretleri**, Haz. Dr. Ali Cin, Dr. Haluk Kortel, Dr. Haldun Eroğlu, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

DR. FRİTZ (1992), **Kürtlerin Tarih**, Çev. Sinan Şanher, Hasat Yayınları, İstanbul.

DÜNDAR, Fuat (2001), "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları", **Toplumsal Tarih**, 91, Temmuz: 43-50.

DÜNDAR, Fuat (2007 [2001]), **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

DÜNDAR, Fuat (2008), **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

EFİLOĞLU, Ahmet (2011), “24 Mayıs 1920 Tarihli Raporu’na Göre Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 19: 111-158.

EFİLOĞLU, Ahmet (2011), **Osmanlı Rumları: Göç ve Tehcir (1912-1918)**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul.

EFİLOĞLU, Ahmet (2011) “1914 Osmanlı-Yunan nüfus mübadelesi girişimi: İttihat ve Terakki’nin ve Yunanistan’ın mübadele politikaları”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, 12, Bahar: 47-70.

EREN, Ahmet Cevat (1966), **Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, Nurgök Matbaası, İstanbul.

FIRAT, M. Şerif (1981), **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, 4. Basım, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI (2005), **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**, I, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara.

GOÇ, Van P. (2011), **Beynelmilel Usul-ı Temsil İskân-ı Muhâcirîn**, Mütercim. Hâbil Âdem, Haz. Dr. Ali Cin-Dr. Haluk Kortel, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

GÖNEN, Yasemin Saner (1999), “Osmanlı’dan 1913’te Ayrılmıştı Babiâli Arnavutluk’u Neden 9 yıl Resmen Tanımadı?”, **Toplumsal Tarih**, 71, Kasım: 4-7.

GÜRÜN, Kâmuran (1985), **Ermeni Dosyası**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

HÂBİL ÂDEM (1923), **Ankara ve Avrupa Siyâseti**, Sühûlet Kütübhânesi, İstanbul.

HÂBİL ÂDEM (1925), **Mustafa Kemallerin Kitâbı**, İstanbul, Cihân Kütübhânesi.

HALAÇOĞLU, Ahmet (1995), **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

HALAÇOĞLU, Yusuf (1973), “Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân”, **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 27, Mart: 1-20.

HALAÇOĞLU, Yusuf (2010), **Ermeni Tehciri**, 19. Baskı, Babıali kültür Yayıncılık, İstanbul.

HANİOĞLU, M. Şükrü (1895), “Jön Türk Basını”, 1895, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 844-850.

HANİOĞLU, M. Şükrü [1895], **Bir Siyasal Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’ (1889-192)**, I, İletişim Yayınları, İstanbul.

İNALCIK, Halil (2009 [1994]), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**, I, Çev: Halil Berktaş, 3. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul.

İPEK, Nedim (1994), **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

İPEK, Nedim (2006), **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yayınları, Trabzon.

KANAR, Mehmet (Haz) (1997), **İçtimâiyât Mecmuası, Sayı 1-6, 1917**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Araştırma Merkezi, İstanbul.

KOPTAŞ, Robert (2007), “Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın kalemlerinden 1914 Ermeni reformu ve İttihatçı-Taşnak müzakereleri”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, 5, Bahar: 159-178.

KÖKDEMİR, Naci (Haz) (1952), **Eski ve Yeni Toprak, İskân Hükümleri ve Uygulama Klavuzu**, Ankara.

KUNT, Metin (1992), “Siyasal Tarih (1600-1789)”, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 11-69.

LEWIS, Bernard (2007), **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıatlı, 10. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 205.

M. (16 Şubat 1334), “Aşîretler Hakkında İlmî Tedkikatler”, **Türk Yurdu**, XLIV: 153 [3], 100.

MALİYE BAKANLIĞI (2000), **Osmanlı Bütçeleri (1909-1918)**, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara.

MALİYE NEZARETİ (1331), **Devlet-i Osmaniyyenin 1331 Senesine Mahsus Bütçesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul.

MALİYE NEZÂRETİ (1334), **Devlet-i Osmaniyyenin 1334 Sene-i Mâliyesine Mehsûs Bûrdesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)**, 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARTTİN, Volkan (2011), “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, II: 5: 14-30.

MARTTİN, Volkan (2012), **Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.

MURAT, Bardakçı, (2009), **Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi**, 3. Basım, Everest Yayınları, İstanbul.

NESİMİ, Abidin (2008), **Yılların İçinden**, 2. Basım, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul.

ORHONLU, Cengiz (1963), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

ORHONLU, Cengiz (1976), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XV: 1-2: 269-288.

ORHONLU, Cengiz (1990), **Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı**, Genişletilmiş ikinci baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul.

ORTAYLI, İlber (2000), **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı 1878-1920 (2007), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897 (1997), V, Haz. Tevfik Güran, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

MENTEŞE, Halil (1986), **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.

ÖĞÜN, Tuncay (2004), **Unutulmuş Bir Göç Tradejisi Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)**, Babil Yayınları, Ankara.

ÖZDEN, Barış Alp (2009), "Ahmet Rıza", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 120-123.

ÖZTÜRK, Kâzım (1995), **Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem 1923-1927**, III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara.

RAMSAUR, Ernest Edmondson (1972), **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli**, Çev: Nuran Ülken, Sader Yayınları, İstanbul.

RIZA, M. (1982), **Benlik ve Dilbirliğimiz**, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

SAYDAM, Abdullah (1997), **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1867)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SCOTT, James C. (1998), **Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu**, Çev: Nil Erdoğan, Versus Kitap, İstanbul.

SERTEL, Zekeriya (1977), **Hatırladıklarım**, 3. Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul.

SEZEN, Tahir (2006), **Osmanlı Yer Adları**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

SHAW, Stanford J -Ezel Kural Shaw (1983 [1976]) , **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt. 2**, 348-359.

SHAW, Stanford J.-Ezel Kural Shaw (1983 [1976]) , **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II**, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul.

SÜSLÜ, Azmi (1990), **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü-Yayın, Van.

ŞAHİN, Mustafa -Yaşar Akyol (1994), “Habil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında...”, **Toplumsal Tarih**, 11, Kasım: 6-14.

ŞAPOLYO, Enver Behnan (1964), **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, Türkiye Yayınları, İstanbul.

ŞAPOLYO, Enver Behnan (1974), **Ziya Gökalp: İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, 2. Baskı, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul.

ŞEKER, Nesim (2011), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde ‘Demografi Mühendisliği’ ve Ermeniler”, **İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları (İstanbul Bilgi Üniversitesi Dolapdere Kampüsü 23-25 Eylül 2005 Konferans Tebliğleri)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 165-174.

ŞEMSEDDİN SAMÎ (2004 [1317]), **Kâmûs-ı Türkî**, 13. baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul.

ŞİMŞİR, Bilâl N (1996), **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

TEKELİ, İlhan (1990), “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirilmesi ve İskân Sorunu”, **Toplum ve Bilim**, 50, Birikim Yayınları, İstanbul, 49-71.

TEKELİ, İlhan-Selim İlkin (1980), “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslar arası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi**

Tebliğleri 1977, Ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Meteksan Limited Şirketi, Ankara, 351-382.

TEMO, İbrahim (1987), **İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları**, Haz. Bülent Demirtaş, Arba Yayınları, İstanbul.

TUNAYA, Tarık Zafer (2009), **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, Genişletilmiş 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

TURAN, Mustafa (2006), **Yunan Mezalimi, İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara.

Türkiye'de Yunan Fecâyî (2003), Haz. Doç. Dr. Mustafa Turan-Yrd. Doç. Dr. Süleyman Özbek-Öğr. Gör. Zahit Yıldırım, Berikan Yayınları, Ankara.

ÜNGÖR, Uğur Ümit (2008), "Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering in Eastern Turkey, 1913-1950", **Jurnal of Genocide Research**, 10 (1), March: 15-39.

YILDIZ, Ahmet (2004), **"Ne Mutlu Türküm Diyene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1939)**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

ZÜRCHER, Erik Jan (2005), "Giriş: Demografi Mühendisliği ve Modern Türkiye'nin Doğuşu", **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma**, Der. Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 9-17.

ZÜRCHER, Erik Jan (2008), **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Soner, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 22. Baskı, İletişim yayınları, İstanbul.

12. ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Mardin’de doğdu. 2005 yılında başladığı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden 2009’da mezun oldu ve aynı yıl, aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Tezsiz Yüksek Lisans Programına başladı. 2010’da bu programdan mezun olduktan sonra, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Tezli Yüksek Lisans Programına başladı.

Serhat BOZKURT